

ISSN 1829-4073

ԲԱՆԻԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

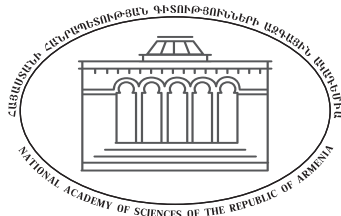
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ
INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

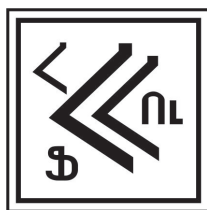
ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN

2013
№ 2-3 (2-3)

ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ВЕСТНИК АРМЕНОВЕДЕНИЯ
JOURNAL OF ARMENIAN STUDIES

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆԴԵՍ
INTERNATIONAL REVIEW OF ARMENIAN STUDIES

ISSN 1829-4073

2013 № 2-3 (2-3)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ – CONTENTS – СОДЕРЖАНИЕ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ

THE SECOND INTERNATIONAL CONGRESS ON ARMENIAN STUDIES

- Յու. Մ. Սուվարյան** – Հայագիտության արդի վիճակը Հայաստանում և զարգացման հիմնախնդիրները 3
- Yu. M. Suvaryan** – Armenian studies in Armenia: The current status and problems of development 20
- Ю. М. Суварян** – Современное состояние арменоведения в Армении и проблемы развития. (резюме) 34

ՀՈՂՎԱԾՆԵՐ – ARTICLES

- Ժ. Դ. Խաչատրյան, Ա. Ֆ. Նախշարյան** – Արեւմտյան տերության հյուսիսարևմտյան սահմանի այսրկովկասյան հատվածի տեղորոշման շուրջ (պատմահնագիտական քննություն) 36
- Ж. Д. Хачатрян, А. Ф. Нахшарян** – О локализации закавказской части северо-западной границы Ахеменидской империи /историко-археолог. исследование/ резюме 53
- Zh. D. Khachatryan, A. F. Nakhsharyan** – Localization of the north-western borderline of the Achaemenid Empire within Transcaucasia /a study in history and archaeology/ 55
- A. A. Stepanyan** – The idea of cosmic and social recurrence in the Armenian intellectual tradition (The epic *Sasna Tsrer*, Moses Khorenatsi) 61
- Ա. Ա. Ստեփանյան** – Տիեզերական և ընկերային շրջապատի զաղափարը հայոց մտավոր ավանդույթում («Սասնա ծռեր», Մովսես Խորենացի) 82
- A. A. Stepanyan** – Идея космического и социального круговорота в армянской интеллектуальной традиции (Эпос “Сасна црер”, Мовсес Хоренаци) 84
- Մ. Մ. Հարարյան** – Հայ-իրանական ճարտարապետական զուգահեռները XVII դ. (Իսպահանի հայկական եկեղեցիների օրինակով) 91
- M. M. Hasratyan** – Iranian and Armenian architectural parallels in the 17th century (On the examples of the Armenian churches of Isfahan) 97
- М. М. Асратян** – Армяно-иранские архитектурные связи в XVII в. (на примере церквей Исфахана) 102

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ – REPORTS

- Cl. Z. Mutaftian, A. Ouzounian** – Le Monastère Blanc en Égypte et ses inscriptions arméniennes...106
- Ք. Զ. Մութաֆյան, Ա. Ուզունյան** – Եգիպտոսի Սպիտակ Վանքը և իր հայերեն արձանագրությունները 114

- К. З. Мутафян, А. Узуниан** – Белый Монастырь в Египте и его армянские надписи 116
- Cl. Z. Mutaftian, A. Ouzounian** – The White Monastery in Egypt and its Armenian inscriptions 117
- Զ. Ա. Հակոբյան** – Դավիթ-Գարեջի. Սաբերեբի վանքի հայագիր որմնանկարները (X դ.) 130
- Z. A. Hakobyan** – David-Gareji. The murals of the monastery of Sabereeb with Armenian legends, (10th century) 152
- Յ. Ա. Առաքյան** – Давид-Гареджи. Фрески с армянскими надписями монастыря Сабереби (X в.) 154
- Ն. Բ. Պողոսյան** – XVII-XVIII դդ. հայերեն գրավոր աղբյուրների լեզվական որոշ առանձնահատկություններ 165
- Н. Б. Погосян** – Некоторые языковые особенности армянских письменных источников XVII-XVIII вв. 174
- N. B. Poghosyan** – Some linguistic characteristics of Armenian written sources of the 17th-18th centuries 175

ՔՆՆԱԿՈՒՄՆԵՐ – DISCUSSIONS

- Ա. Ս. Մանասյան** – Աղբյուրաբանության գործոնը քաղաքական օրակարգում 177
- A. C. Манасян** – Фактор армянства Азербайджана в политической повестке дня 194
- A. S. Manasyan** – The Armenian population of Azerbaijan as a factor in the political agenda 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ – PUBLICATIONS

- A. R. Vardanyan** – The evidence of coins on the history of Ani in the 14th - 15th centuries 202
- Ա. Ռ. Վարդանյան** – Դրամական վկայությունները Անիի XIV-XV դդ. պատմության վերաբերյալ 228
- A. P. Vardanyan** – Монетные данные по истории Ани XIV-XV вв. 232

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ – BOOK REVIEW

- E. L. Danielyan** – Ruben Safrastyan. Ottoman Empire: The genesis of the program of genocide (1876-1920), Yerevan, 2011, 175 p. 238

ՄԱՏՆԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ – BIBLIOGRAPHY

- A. R. Vardanyan** – Bibliography of Armenian numismatics (2008-2013) 243

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ

ՅՈՒՐԻ Մ. ՍՈՒՎԱՐՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ *ակադեմիկոս,*
ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակական
գիտությունների բաժանմունքի *ակադեմիկոս-քարտուղար*
suvaryan@sci.am

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿԸ ՀՀ-ՈՒՄ ԵՎ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ¹

1. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒ ԳԻՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԵՐԹ ՈՒ ԳԵՐԱԿԱ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

Ավելի քան 10 տարի է անցել հայագիտական միջազգային առաջին համաժողովից, որը կազմակերպել էին ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան և Երևանի պետական համալսարանը 2003 թ. սեպտեմբերի 15-20-ը Երևանում: Համաժողովն ունեցավ կարևոր գիտագործնական նշանակություն հայագիտության զարգացման պատմական ընթացքի լուսաբանման ու նվաճումների գնահատման, Հայաստանի և արտերկրի հայագետների գիտական ներուժի համախմբման ու հետագա համագործակցության ապահովման առումներով: Միաժամանակ համաժողովը հայագիտության հետագա զարգացման համար կարևորեց հայագիտական ծրագրերը ֆինանսավորող հիմնադրամի ստեղծման, բազմալեզու գիտական հանդեսի հիմնադրման, հայագիտական միջազգային կենտրոնի կազմակերպման անհրաժեշտությունը:

Դիտարկելով հայագիտությունն իբրև հայկական պետության ազգային ու գիտական քաղաքականության գերակա ուղղություններից մեկը՝ վերջերս ընդունվել են կարևոր որոշումներ, որոնք էական նշանակություն կունենան գիտության այդ ոլորտի հետագա զարգացման համար.

- ՀՀ կառավարության 2012 թ. հունվարի 12-ի թիվ 1 արձանագրային որոշմամբ հաստատվել են «Հայագիտության զարգացման հայեցակարգը», «2012–2025 թթ. Հայաստանի Հանրապետության հայագիտության ոլորտի զարգացման ռազմավարությունը» և «Հայաստանի Հանրապետության հայագիտության ոլորտի զարգացման

¹ Հրապարակվում է 2013 թ. հոկտեմբերին Երևանում կայացած Համահայկական հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովում ընթերցված զեկուցման հիման վրա:

- 2012–2025 թվականների ռազմավարության իրականացման միջոցառումների ժամանակացույցը»:
- ՀՀ կառավարության 2012 թ. դեկտեմբերի 6-ի 1638-Ա որոշմամբ ստեղծվել է Հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամ՝ 50 մլն դրամ բյուջետային ֆինանսավորմամբ:
 - ՀՀ-ում հայագիտական աշխատանքները համակարգելու համար գործում է ՀՀ վարչապետին կից և նրա նախագահությամբ Հայագիտության հարցերով խորհուրդ, որի կազմում ներգրավված են հայագետ գիտնականներ և պետական գործիչներ:
 - ՀՀ ԳԱԱ նախագահության և հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի որոշումներով ստեղծվել է «Բանբեր հայագիտության» միջազգային հնգալեզու գիտական հանդեսը:
 - ՀՀ ԳԱԱ նախագահության որոշմամբ հաստատվել է հայագիտական հետազոտությունները համակարգող միջազգային խորհրդի կազմը, որում ընդգրկված են Հայաստանի և արտերկրի հայտնի հայագետ գիտնականներ:

2. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԵՆԹԱԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆ ՈՒ ՀԶՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

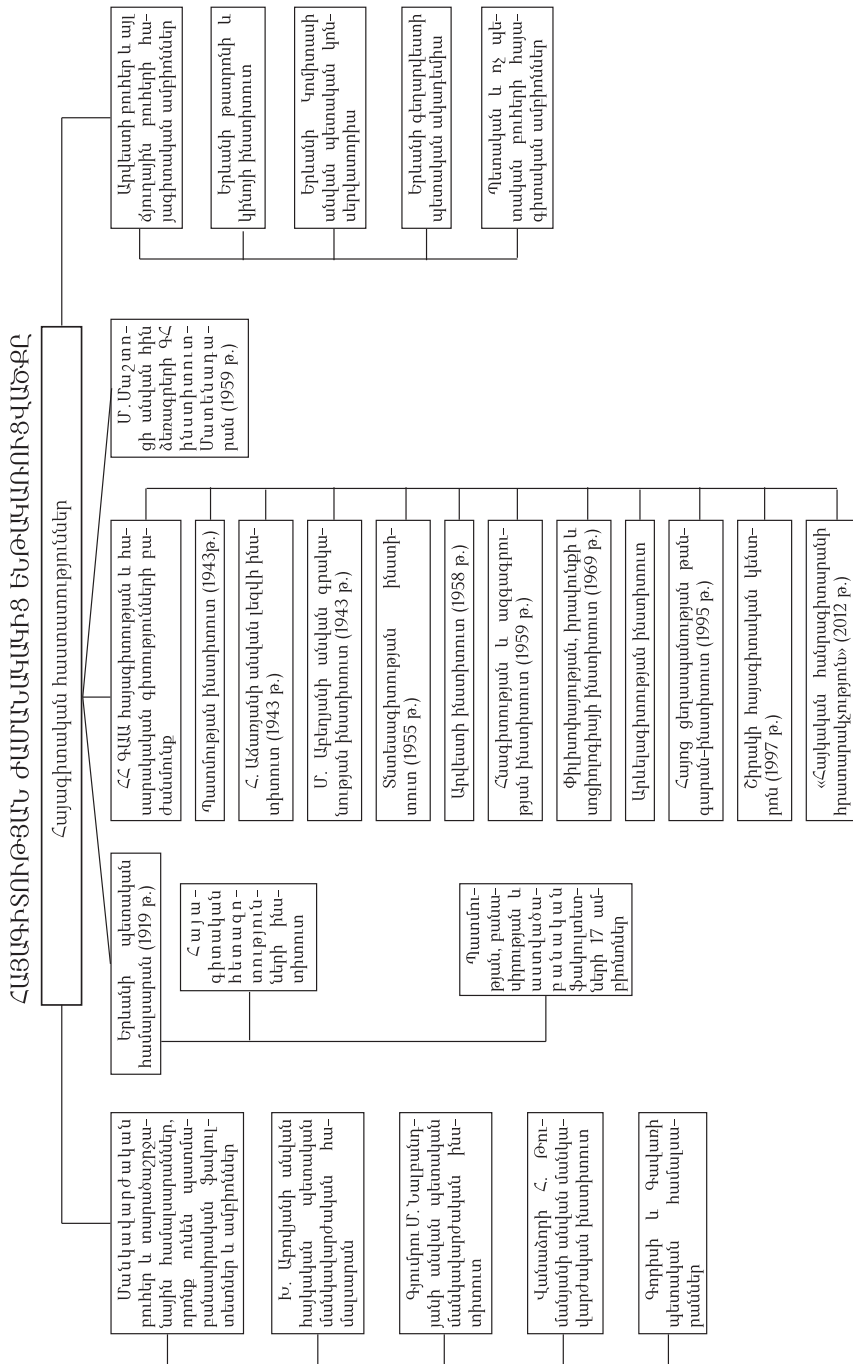
Հայագիտության հայաստանյան ժամանակակից ենթակառուցվածքն սկսել է ձևավորվել Երևանի պետական համալսարանի (1919 թ.), Էջմիածնի Կուլտուր-պատմական (1921 թ.) ու ՀԽՍՀ գիտության և արվեստի (1925 թ.) ինստիտուտների ստեղծմամբ: Հետագայում հիմնադրվեցին գիտակրթական այլ հաստատություններ ևս, սակայն հայագիտության զարգացմանը հզոր թափ հաղորդեցին 1943 թ. Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի, իսկ 1959 թ. Պետական ձեռագրատան հիմքի վրա Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտի-Մատենադարանի ստեղծումը:

Այսօր հայագիտության զարգացման երեք հզոր հիմնասյուներ են ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան, Երևանի պետական համալսարանը, Մատենադարանը: ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի կազմում գործում են գիտահետազոտական 9 ինստիտուտ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը, «Հայկական հանրագիտարան» հրատարակչությունը (տե՛ս գծանկարը):

Երևանի պետական համալսարանում հայագիտական կենտրոնի հիման վրա վերջերս ստեղծվել է հայագիտական հետազոտական ինստիտուտ, գործում են հայագիտական ուղղվածության 17 ամբիոններ:

Մատենադարանի թեմատիկ բաժինների թիվը ընդլայնվել է և հասել 9-ի:

Դիտարկենք նշված երեք հաստատությունների, ինչպես նաև Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի բանասիրական և պատմության ֆակուլտետների գործունեությունը բնութագրող և նրանց կարողություններն արտահայտող որոշ ցուցանիշներ (աղյուսակներ 1–5):

Աղյուսակ 1

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ ԹԻՎԸ 2012 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Հայագիտական հաստատություններ	Գիտական աշխատողների ընդհանուր թիվը	Այդ թվում			
		ՀՀ ԳԱԱ իսկական անդամներ	ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամներ	Գիտության դոկտորներ	Գիտության թեկնածուներ
1. ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտներ և այլ հաստատություններ	587	7	14	100	304
2. ԵՊՀ	219	—	1	61	157
3. Մատենադարան	116	1	—	13	36
4. ՀՊՄՀ	78	—	1	15	51

Աղյուսակ 2

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ 2012 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Հայագիտական հաստատություններ	Ֆինանսական ռեսուրսների ծավալը, մլն դրամ	Այդ թվում				
		Բազային ֆինանսավորում	Դրամաշնորհային ծրագրեր	Նպատակային ծրագրային ֆինանսավորում	Ֆինանսավորում ազգային արժեքի պահպանման ծրագրով	Այլ աղբյուրներ
1. ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտներ և այլ հաստատություններ	1032,1	824,8	46,0	33,1	82,2	---
2. ԵՊՀ	72,9	35,2	19,9	--	--	17,8
3. Մատենադարան	172,1	151,0	--	21,1	--	--
4. ՀՊՄՀ	—	--	--	--	--	--

Հարկ է նկատել, որ միայն ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ինստիտուտներին հատկացվում է «Հիմնարար և կարևորագույն նշանակություն ունեցող կիրառական հետազոտություններ» ծրագրով (բազային) ԳԱԱ ֆինանսավորման ընդհանուր ծավալի 22,3 տոկոսը:

Աղյուսակ 3

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՆԱԿԸ 2012 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Հայագիտական հաստատություններ	Մենագրություն		Դասագիրք, ուս. ձեռնարկ	Հոդվածներ		Թեզիսներ	
	Հանրապետությունում	Արտասահմանում		Հանրապետությունում	Արտասահմանում	Հանրապետությունում	Արտասահմանում
1. ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտներ և այլ հաստատություններ	104	5	2	713	143	68	30
2. ԵՊՀ	30	--	22	177	69	--	--
3. Մատենադարան	13	2	--	11	8	--	--
4. ՀՊՄՀ	6	--	5	182	--	--	--

ՀՀ ԳԱԱ համակարգի հաստատությունների հրապարակած մենագրությունների ավելի քան 90, գիտական հոդվածների շուրջ 56, արտասահմանում հրատարակությունների 20–28 տոկոսը բաժին են ընկնում հայագիտության բաժանմունքին:

ՀՀ ԳԱԱ համակարգում գիտական աշխատողների ընդհանուր թվում հայագիտության բաժանմունքի գիտական հաստատությունների գիտաշխատողների տեսակարար կշիռը շուրջ 24 տոկոս է, 1,7 տոկոսային կետով ավելին ֆինանսավորման տեսակարար կշիռը, սակայն ավելի քան երկու անգամ պակաս է գիտական հրապարակումների միջին ցուցանիշից, ինչը վկայում է հետազոտական աշխատանքի հարաբերաբար բարձր արդյունավետության մասին:

Աղյուսակ 4

ԿԱԴՐԵՐԻ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ (ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԹԻՎԸ, 2012 Թ.)

Հայագիտական հաստատություններ	Մագիստրատուրայում սովորողներ	Ասպիրանտներ	Դոկտորանտներ	Հայցորդներ
1. ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտներ և այլ հաստատություններ	156	52	–	120
2. ԵՊՀ	308	18	8	14
3. Մատենադարան	—	7	—	—
4. ՀՊՄՀ	55	2	3	23
Ընդամենը	519	79	11	157

Հայագիտական հաստատություններում գործում են կադրերի պատրաստման բոլոր եղանակները և դրանք հնարավորություն են ընձեռում պատրաստելու բարձր որակավորման հայագետ գիտնականներ ու երիտասարդ կադրերով համալրելու համապատասխան կառույցները:

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ՀԱԳԵՑՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայագիտական հաստատություններ	Համակարգիչների անվանումը (հատ)	Ներքին համակարգչային ցանցի անվանումը (այո, ոչ)	Էլեկտրոնային պաշարներ		Էլեկտրոնային քարտադարանի անվանումը	Հայագիտական կայքի անվանումը (այո, ոչ)
			Թվայնացված (էջ)	Բաժանորդագրություններ (թվարկել գրադարանները, հրատարակչությունները)		
1. ՀՀ ԳԱԱ – ինստիտուտներ – հիմնարար գրադարան	66 12	ոչ(5), այո(2) այո	ոչ 905604	— 8	այո այո	այո (5), ոչ (3) այլ
2. ԵՊՀ	66	այո	345400	6	այո	Այո
3. Մատենադարան	40	այո	1240	6	ոչ	Այո
4. ՀՊՄՀ	8	ոչ	—	—	ոչ	Ոչ

Վերջին տարիներին բարձրացել է հայագիտական հաստատությունների տեխնիկական հագեցվածության մակարդակը: Այն ուղեկցվել է էլեկտրոնային պաշարների, էլեկտրոնային քարտադարանի և կայքէջերի ստեղծման ու շահագործման միտումներով:

Հրատարակվում են գլխավորապես հայագիտական ուղղվածության գիտական հանդեսներ: Հայագիտական հայտնի պարբերական «Պատմաբանասիրական հանդեսը» հրատարակվում է 1958 թվականից: Այն այժմ լույս է տեսնում տարեկան 3 անգամ: ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների» գիտական հանդեսը հիմնվել է 1940 թ., ներկայումս լույս է տեսնում նույնպես տարեկան 3 անգամ:

Շարունակվում է լույս ընծայվել «Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսը, որը հրատարակվում էր դեռևս ՀԽՍՀ կառավարությանը կից Պետական ձեռագրատան կողմից՝ սկզբում՝ 1940–1956թթ. «Գիտական նյութերի ժողովածու» խորագրով:

ԵՊՀ-ն 1967 թ. հրատարակում է «Բանբեր Երևանի համալսարանի» հիմնականում հայագիտական ուղղվածության հանդեսը:

Ավելի քան վեց տասնամյակ հրատարակվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսության «Էջմիածին» պաշտոնական ամսագիրը:

Արդեն հրապարակվել է նոր հնգավեզու գիտական հանդեսի՝ «Բանբեր հայագիտության» առաջին համարը:

Վերջին տարիներին էականորեն ակտիվացել են միջազգային գիտական կապերը: Հատկապես ընդարձակ է Հնագիտության և ազգագրության

ինստիտուտի գիտական կապերի աշխարհագրությունը, որն ընդգրկում է Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի, Ավստրալիայի, Ճապոնիայի գործընկեր հաստատությունների հետ համատեղ արշավախմբերի կազմակերպումը և հետազոտությունների արդյունքների լաբորատոր ամփոփումը: Ընդլայնում են գիտական կապերը Արևելագիտության, Պատմության, Արվեստի ինստիտուտները, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը:

Մատենադարանը արտասահմանյան գործընկերների հետ կնքել է 15 պայմանագիր, ԵՊՀ հայագիտական կառույցները՝ 3, և դրանց շրջանակներում իրագործում են համատեղ հետազոտություններ:

Միջազգային գիտական համագործակցությունը դրսևորվում է նաև միջազգային գիտաժողովներին մասնակցությամբ, համատեղ գիտական հրապարակումներով: Մասնավորապես 2012 թ. ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական ինստիտուտների գիտնականները մասնակցել են 58, ԵՊՀ հայագետները՝ 34, Մատենադարանի մասնագետները՝ ավելի քան 3 տասնյակ միջազգային գիտաժողովների:

Շարադրվածից կարելի է եզրակացնել, որ հայաստանյան հայագիտական կառույցների կարողությունները զգալի են, թեև դրանց բազմապատկման և արդիականացման անհրաժեշտությունն ու հնարավորությունները անվիճարկելի են:

3. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Հայագիտական հաստատությունների հետազոտական աշխատանքի գերակա ուղղություններն են հայ ժողովրդի պատմության համակարգված հետազոտումը, հնագիտությունը, ազգաբանությունը, էթնոսոցիոլոգիան, բանահյուսությունը, մարդաբանությունը, վիմագրությունը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Կովկասի, Արևելյան Ասիայի երկրների և ժողովուրդների պատմությունը և հարաբերությունները, հայերենագիտությունը, գրականագիտությունը, հայ տնտեսագիտական մտքի պատմությունը և արդի հիմնահարցերը, փիլիսոփայական և հայ գեղագիտական մտքի պատմությունը, գիտության փիլիսոփայությունն ու մեթոդաբանությունը, իրավունքի և հայ քաղաքական մտքի պատմության, ճարտարապետության և կերպարվեստի, ազգային երաժշտության և թատրոնի տեսության և պատմության հիմնախնդիրները:

Պատմագիտության առաքելությունը հայ ժողովրդի պատմության համակողմանի հետազոտումն է՝ հնագույնից մինչև նորագույն ժամանակաշրջանը:

Պատմագիտական հետազոտությունները ծավալվել են հետևյալ հիմնական ուղղություններով.

- հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմություն,
- աղբյուրագիտական ուսումնասիրություններ,
- հայ ազատագրական շարժումների, հայ-ռուսական և այլ ժողովուրդների հետ հարաբերությունների պատմություն,

- հայկական գաղթավայրերի պատմություն,
- Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն:

Իբրև հետազոտությունների արդյունք՝ հրատարակվել են բազմաթիվ արժեքավոր մենագրություններ, «Օտար աղքյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարը, հայկական միջնադարյան սկզբնաղբյուրների քննական բնագրերը և ընդհանրացնող աշխատություն՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն»՝ 8 հատորով (1967–1984 թթ.), որն արժանացել է ՀԽՍՀ պետական մրցանակի:

Հետխորհրդային շրջանում հետազոտական նշված ուղղություններին ավելացել են՝

- հնագույն հայկական պետական կազմավորումների պատմության համակողմանի ուսումնասիրություն,

- հայ-բյուզանդական հարաբերությունների հետազոտում,

- Հայաստանի տարածաշրջանների պատմություն և ժողովրդագրություն,

- Հայկական հարցի և հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հիմնախնդիրների լուսաբանում, հայոց ցեղասպանությունը փաստող գերմաներեն, ռուսերեն և այլ լեզուներով փաստաթղթերի ժողովածուների հրատարակում:

Խորհրդային գաղափարական սահմանափակումներից զերծ պատմագիտության ձեռքբերումները հրապարակվելու են «Հայոց պատմության» ակադեմիական նոր հրատարակությունում (4 հատոր՝ յուրաքանչյուրը 2 գրքով):

- 2010 թ. հրատարակվել է 3-րդ հատորի առաջին գիրքը (XVII դարի երկրորդ կես – 1900 թ.) և 4-րդ հատորի առաջին գիրքը (1918–1945 թթ.):

- Հրատարակվում է նաև «Հայոց պատմության հարցեր» գիտական հոդվածների ժողովածուն (լույս է տեսել 13 համար):

- Մատենադարանը հրատարակել է «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց» ծրագրված 35 հատորներից 7-ը: Շարունակում է հրատարակել «Մատենագիրք Հայոց» մատենաշարը (լույս է տեսել 16 հատոր, որոնք ամփոփում են V–XI դդ. մատենագրական ժառանգությունը):

Հնագիտություն

- Հնագիտության ուղղությամբ կարևոր արդյունքներ են գրանցվել մարդագույացման, վաղ երկրագործական հասարակությունների ձևավորման գործընթացների, հին և միջնադարյան Հայաստանի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության ոլորտներում:

- Հնագույն Հայաստանի բրոնզ-երկաթեդարյան հնագիտական մշակույթների բացահայտման, լեռնաշխարհին բնորոշ հասարակական զարգացումների առանձնահատկությունների լուսաբանման համար առանցքային նշանակություն ունեն Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբերի ուժերով պեղված Կարմիր բլուրի նախաուրարտական շրջանի, Ջրահովիտի, Մեծամորի, Հառիճի, Այգևանի, Մոխրաբլուրի, Հոռոմի, Գեղարոտի, Ագարակի բնակատեղիների նյութերի ուսումնասիրությունները: Բրոնզ-երկաթեդարյան Հայաստանի մշակույթների ամբողջական նկարագրության,

պարբերացման և ժամանակագրության համակարգի ձևավորման համար կարևոր տվյալներ են ձեռք բերվել ՀՀ տարբեր շրջաններում պեղված դամբարանադաշտերից (Լոռի բերդ, Լճաշեն, Օշական, Քարաշամբ, Թալին, Ծաղկալանջ, Հոռոմ, Սյունիք և այլն):

– Ուսումնասիրվել են Վանի թագավորության, հելլենիստական, անտիկ շրջանների միջնադարյան խոշոր բնակավայրեր, հայոց մայրաքաղաքները, միջնադարյան վանական համալիրները (Վահանավանք, Խամշի վանք, Մարմաշեն, Ուշի, Հառիձ, Աբորի, Աղիտու, Հանդաբերդ, Ցախաց քար, Թեղենյաց և այլն):

– ԱՄՆ–ի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի Դաշնության, Իտալիայի, Բելգիայի, Ավստրիայի տարբեր համալսարանների ու գիտական կենտրոնների հետ համատեղ իրականացվել են հնագիտական ուսումնասիրություններ Հայաստանի տարբեր մարզերում, որոնց շնորհիվ հիմնովին թարմացվել է Հայկական լեռնաշխարհի և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության ու մշակույթի ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը:

– Հավաքվել, վերծանվել և մեկնաբանվել են Հայկական լեռնաշխարհի և գաղթօջախների հարյուրավոր վիմագիր արձանագրություններ:

– Հնագիտության և վիմագրագիտության ոլորտներում գիտական ուսումնասիրությունների արդյունքներն իրենց արտացոլումն են գտել «Հնագիտական պեղումները Հայաստանում», «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարերում և բազմաթիվ մենագրություններում:

Ազգագրություն

– Հիմնարար ուսումնասիրություններ են կատարվել ազգագրության ոլորտում, հատկապես հայոց նյութական և հոգևոր մշակույթի, առանձին պատմաազգագրական շրջանների, ազգագրության տեսական ու մեթոդաբանական հիմնախնդիրների ուղղությամբ:

– Վերջին տարիների ամենալուրջ հաջողությունը, որն ամրողջացնում է ինչպես ավանդական, այնպես էլ ժամանակակից հայ ազգագրության վերջին ձեռքբերումները, «Հայեր» հատորի հրատարակությունն է ռուսերենով (ՌԴ, Մոսկվա), որը գիտական բարձր մակարդակով ներկայացնում է հայոց մշակութային ժառանգության բոլոր հիմնական ոլորտներն ու կարևոր քայլ է հայոց մշակութային ժառանգության հանրայնացման ու միջազգայնացման ճանապարհին:

– Ազգագրության բնագավառում կատարած ուսումնասիրություններն իրենց արտացոլումն են գտել Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից 26 հատորով հրատարակված «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն» մատենաշարում և բազմաթիվ մենագրություններում:

Արևելագիտություն

– Թուրքագետներն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրել են Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի հանրապետության պատմության, ներքին և արտաքին քաղաքականության, սոցիալ–տնտեսական դրության, գաղափարական հոսանքների և այլ հանգուցային հարցերի լուսաբանման վրա: Առանձնահատուկ տեղ է գրավել թուրքական իշխանությունների կողմից

հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության ծրագրի ուսումնասիրությունը:

– Արաբագիտության բնագավառում գերակայող է եղել արաբական երկրների ազգային-ազատագրական շարժումների, սոցիալ-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային զարգացման ուղիների, միջարաբական, ինչպես նաև հայ-արաբական պատմաքաղաքական հարաբերությունների, իսլամի դերի և այդ երկրներում հայ համայնքների պատմության ուսումնասիրությունը:

– Իրանագիտության բնագավառում ուսումնասիրություններն ընթացել են Իրանի պատմություն, ներքին և արտաքին քաղաքականություն, իրանական բանասիրություն և հայ-իրանական պատմամշակութային հարաբերություններ ուղղություններով:

– Հետազոտական աշխատանքներում կարևոր տեղ է գրավել քրդերի, նրանց պատմության, բանահյուսության, հայ-քրդական փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունը:

– Ուսումնասիրվել են Ադվանքի, հայ-բյուզանդական քաղաքական-դավանական հարաբերությունների, հայ-վրացական փոխհարաբերությունների պատմության հարցերը:

– Անկախ Հայաստանի համար կարևոր նշանակություն է ձեռք բերել նաև արևելասիական աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանի առաջատար երկրների՝ Հնդկաստանի, Չինաստանի և Ճապոնիայի հետ հարաբերությունների ուսումնասիրությունը:

– Հետազոտությունների արդյունքները հրատարակվել են Արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած տարաբնույթ ժողովածուներում. «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» (լույս է տեսել 28 հատոր), «Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ» (լույս է տեսել 8 հատոր), «Մերձավոր Արևելք» (լույս է տեսել 8 հատոր), «Կովկաս և Բյուզանդիա» (լույս է տեսել 6 հատոր), «Հին Արևելք» (լույս է տեսել 5 հատոր), «Արևելասիական ուսումնասիրություններ» (լույս է տեսել 2 հատոր), «Ժամանակակից Եվրասիա» (լույս է տեսել 2 հատոր):

Լեզվաբանություն

– Հայ լեզվաբանները զբաղվել և շարունակում են զբաղվել առաջին հերթին հայերենագիտության հիմնարար հարցերով, հատկապես հայոց լեզվի կառուցվածքի և գործառության, պատմության և համեմատական քերականության ուսումնասիրությամբ, գրական արևելահայերենի և արևմտահայերենի քննությամբ, ուշադրության կենտրոնում են պահվում գրական լեզվի կանոնարկման, տերմինաբանության մշակման, ուսուցողական լեզվաբանության հարցերը, ստեղծվում ստուգաբանական, երկլեզվյան, բարբառային բառարաններ և տերմինաբաններ, որոշակի աշխատանքներ են կատարվում հայերենագիտական ուսումնասիրություններում հաշվողական տեխնիկայի կիրառման, հանրալեզվաբանության, հոգելեզվաբանության, մաթեմատիկական լեզվաբանության զարգացման ասպարեզներում:

– Ժամանակակից հայերենի քերականական կառուցվածքի և գործառության հետազոտության արդյունքների յուրատեսակ ամփոփումն է «Ժամանակակից հայոց լեզու» եռահատոր ակադեմիական հրատարակությունը:

– Զգալի աշխատանքներ են կատարվել ընդհանուր և համեմատական լեզվաբանության բնագավառում:

– Պատմաբառագիտական հետազոտությունների շրջանակում ուսումնասիրվել են գրաբարի, միջին հայերենի, վաղ աշխարհաբարի բառապաշարի շերտերը, դրանց գործառական առանձնահատկությունները, իմաստային խմբերը: Հնչյունական, հոլովման, բայական համակարգերի, բառակազմության պատմական նկարագրությունների յուրատեսակ ամփոփումն է «Հայերենի պատմական քերականություն» երկհատորյակը:

– Զգալի աշխատանք է կատարվել հայ բարբառների ուսումնասիրության ուղղությամբ: Հրատարակվել են բարբառներին վերաբերող մենագրություններ, մշակվել են հայ բարբառների հնչյունական, տիպաբանական և բազմահատկանիշ դասակարգման սկզբունքները:

– 1962 թ. Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում կազմվում և հրատարակվում են հեղինակային համաբարբառներ: Հրատարակված է գրաբար ինքնուրույն գրականության հեղինակային համաբարբառների ավելի քան 40 հատոր (2007 թ.՝ Թովմա Մեծովեցու (երկհատոր), 2011–2013 թթ.՝ Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք հարցմանցի» (հհ. I–IV) համաբարբառները): Պատրաստ են Մովսէս Կաղանկատուացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն հայոց», Ուխտանէս Եպիսկոպոսի «Պատմութիւն հայոց» էլեկտրոնային համաբարբառները:

Գրականագիտություն

– Լինելով ԳԱԱ հիմնադիր անդամ՝ Մ. Աբեղյանը երկհատոր «Հայոց հին գրականության պատմություն» կոթողային աշխատանքով հիմքը դրեց հայ գրականության ակադեմիական ուսումնասիրություններին: Համակողմանի ուսումնասիրման է ենթարկվել հայ միջնադարյան գրականության ժանրային համակարգը: 1950–ական թթ. առանձնակի կարևորություն է տրվել հայ միջնադարյան բանաստեղծության ուսումնասիրմանը: Առանձին մենագրություններ են նվիրվել հայ դասականների ստեղծագործությունների ուսումնասիրությանը: Հանրագումարային են Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հրատարակած «Հայ նոր գրականության պատմություն» հինգհատորյակը (1962–1979 թթ.), «Հայ քննադատության պատմություն» երկհատորյակը:

– Առանձնակի ուշադրություն է դարձվել 1910–ական թթ. վերջերով սկսվող նորագույն գրականությանը և ընթացիկ գրական կյանքին:

– Սփյուռքահայ գրականության պատմության ուսումնասիրության ուղղությամբ պատրաստվում է «Սփյուռքահայ գրականության հանրագիտաբան»-ի երկհատորյակը:

– Իրականացվել է մի շարք տեսական հիմնահարցերի քննություն, որոնք վերաբերում են ազգային գրականության առանձնահատկություններին համաշխարհային գրականության համատեքստում:

– Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտը, սկզբնավորման տարիներից սկսած, հրատարակել է հայ մի շարք դասականների երկերի ակադեմիական լիակատար ժողովածուներ:

Բանագիտություն

– Հայ բանահյուսական մշակույթի հիմնական հետազոտություններն իրականացվում են հետևյալ ուղղություններով՝ բանահավաքչական աշխատանքներ, համահավաք բնագրերի կազմում, «Սասնա ծռերի» պատումների գրառում, ուսումնասիրություն և հրատարակություն, Հայ բանահյուսության գրառման և հետազոտման պատմություն, բանահյուսության և գեղարվեստական գրականության փոխառնչությունների ուսումնասիրություն, բանահյուսական տեքստաբանություն և դրան առնչվող տարբեր խնդիրների ուսումնասիրություն, Մեծ եղեռնի ականատես վկաների հուշապատումների և եղեռնին նվիրված թուրքալեզու երգերի հավաքում ու ուսումնասիրություն: Բանահյուսական առանձին ժանրերի գիտական բնագրերի կազմման և հետազոտության ուղղությամբ կատարված աշխատանքների շնորհիվ կազմվել և հրատարակվել են ավանդական գրույցների, ինչպես նաև «Հայ ժողովրդական հանելուկներ», «Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ», «Հայ ժողովրդական ռազմի և զինվորի երգեր», «Հայ ժողովրդական օրորոցային և մանկական երգեր», «Հայ ժողովրդական վիպերգեր ու պատմական երգային բանահյուսություն» գիտական համահավաք բնագրերը:

Փիլիսոփայություն

– Հայ փիլիսոփայության պատմության ոլորտում հետազոտությունները թույլ տվեցին բացահայտել ականավոր հայ մտածողների (Եզնիկ Կողբացի, Դավիթ Անհաղթ, Անանիա Շիրակացի, Գրիգոր Մագիստրոս, Հովհաննես Սարկավազ, Վահրամ Բաբունի, Գրիգոր Տաթևացի, Հովհան Ռոոտնեցի, Սիմեոն Զուղայեցի, Ստեփանոս Լեւիացի և ուրիշներ) գաղափարական ժառանգության տեղն ու նշանակությունը հայ փիլիսոփայության և մշակույթի պատմության համատեքստում: Ներկայացվեց հայ փիլիսոփայության պատմության ամբողջական նոր շարադրանք՝ անտիկ շրջանից մինչև XVIII դարը:

– Հետազոտություններ են կատարվել նաև փիլիսոփայության ընդհանուր հիմնահարցերի, մասնավորապես տրամաբանության բնագավառում: Առաջադրվել է բազմատրամաբանության գաղափարը, հատուկ ուշադրություն է նվիրվել ավանդական ձևական տրամաբանության և մաթեմատիկական տրամաբանության հարցերին, ձևակերպվել է լեզվաբանական լրացուցչության սկզբունքը:

– Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հիմնական հետազոտական ուղղություններից է գիտության փիլիսոփայությունը և մեթոդաբանությունը: 1960–70–ական թթ. կատարվեց անցում իմացաբանության ավանդական ընդհանուր խնդրակարգից դեպի գիտության փիլիսոփայության ու մեթոդաբանության և տրամաբանության բնագավառ, որը լայն ճանաչում բերեց «Գիտական գիտելիքի տրամաբանական վերլուծության փիլիսոփայական հարցերը» անունով հայկական դպրոցին:

– Գեղագիտության բնագավառում ուսումնասիրվել են գեղեցիկի էությունը, արվեստի առարկային, արվեստի առաջացմանը վերաբերող հիմնահարցերը, հետազոտվել են ազգային գիտակցության գեղագիտական դրսևորումները:

– Սոցիալական փիլիսոփայության ոլորտում հետազոտվել են աշխա-

տանքի, տեխնիկայի, գիտության և գիտատեխնիկական առաջընթացի վերաբերյալ հարցեր:

Սոցիոլոգիա

– 1988 թ.՝ Սպիտակի ավերիչ երկրաշարժից հետո, հիմնվեց աղետների սոցիոլոգիան՝ որպես սոցիոլոգիայի բնագավառում հետազոտությունների նոր ուղղություն, որն առաջինն էր և միակը նախկին Խորհրդային Միությունում: Միաժամանակ հետազոտություններ ծավալվեցին արտագաղթի և փախստականների սոցիոլոգիայի, աղքատության, ընտանիքի, երիտասարդության և մանկության սոցիոլոգիայի, էթնոսոցիոլոգիայի ուղղություններով:

Իրավագիտություն

– Իրավագիտության ոլորտում հետազոտությունները նվիրվել են իրավունքի պատմության և իրավունքի հուշարձանների, Հայաստանի պետականության, ինչպես նաև իրավունքի ձևավորման տեսական, շրջակա միջավայրի իրավական ապահովման և պաշտպանության հիմնախնդիրներին:

Ճարտարապետություն և արվեստ

– Ճարտարապետության պատմության և տեսության բնագավառում կարևորագույն նվաճումներից է Գառնիի հեթանոսական տաճարի վերականգնման գիտական հիմնավորումը:

– Արվեստի ինստիտուտի, Միլանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ճարտարապետական խմբի և Վենետիկի «Հայ մշակույթի ուսումնասիրման կենտրոնի» համագործակցության շնորհիվ 1968–1998 թթ. Միլանում իտալերեն, հայերեն և անգլերեն հրատարակվեցին «Հայ ճարտարապետության վավերագրերը» մատենաշարի 23 պրակները, որոնք միջազգային գիտական հանրությանը ներկայացրին հայ շինարարական արվեստի գոհարները: Հանգրվանային աշխատանքներից է «Հայկական ճարտարապետության պատմություն» վեցհատորյակը. 1996–2004 թթ. տպագրվել են առաջին երեք հատորները, պատրաստ են հրատարակության հաջորդ գրքերը:

Կերպարվեստագիտություն

– Կերպարվեստագիտության բնագավառում ստեղծվել են Կիլիկիայի, Գլաձորի, Վասպուրականի, Ղրիմի, Արցախի մանրանկարչական դպրոցներին նվիրված մենագրություններ, ընդլայնվել են միջնադարյան հայ կերպարվեստի ուսումնասիրության շրջանակները, լուսաբանվել են նշանավոր մանրանկարիչ-ծաղկողների՝ Թորոս Ռուսինի, Սարգիս Պիծակի, Հակոբ Զուղայեցու և այլոց ստեղծագործական ժառանգության յուրահատկությունները, գիտական ուսումնասիրության նյութ են դարձել հայկական զարդանկարչությունը, որմնանկարչությունը, քանդակագործությունը, խաչքարերը, միջնադարյան հայ ճարտարապետության և կերպարվեստի մի շարք ձյուղերի համադրման հարցերը: Հայ կերպարվեստի պատմական զարգացումն ամբողջացնող կամ նրա առանձին խոշոր շրջափուլերին նվիրված հիմնարար ուսումնասիրություններ են «Очерки по истории армянского изобразительного искусства» կոլեկտիվ աշխատությունը և ազգային ճարտարապետության ու կերպարվեստի զարգացման ամբողջ ընթացքը ներկայացնող «Հայ արվեստի պատմությունը» (2009 թ., Հայաստանի պետական մրցանակ):

– Արգասավոր ճանապարհ է անցել հայ թատերագիտությունը՝ փաստական նյութի կուտակումից մինչև արվեստագիտական ընդհանրացումներ, մենագրական աշխատություններից մինչև թատրոնի պատմություն ու տեսություն: Համակարգվել և ամբողջացվել է հայ թատրոնի պատմությունը հնադարից մինչև XX դարակեսը:

– Որոշակի առաջընթաց է ապրել նաև կինոգիտությունը: Հրատարակված աշխատություններում առանձին ուշադրություն է հատկացվել ինչպես հայ կինոյի ականավոր դեմքերի ստեղծագործության, այնպես էլ ազգային կինոարվեստի պատմական զարգացման ուսումնասիրությանը:

Հայ երաժշտագիտության զարգացումն ընթացել է երեք հիմնական ուղիով՝ հայ երաժշտության պատմություն ու տեսություն, հայ դասականների ստեղծագործական ժառանգության տպագրության նախապատրաստում ու հրատարակում, երաժշտական ֆոլկլորագիտություն:

4. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ԵՆԹԱԿԱ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հայագիտությունը՝ իբրև հայ ժողովրդի մտավոր և նյութական մշակույթի մասին գիտությունների համակարգ, ունի ներհատուկ հայտնի խնդիրներ և զարգացման օրինաչափություններ, որոնց ժամանակակից պայմաններում գումարվում են երկրի ազգային անվտանգության ապահովման և անկախ պետականության ամրապնդման կարևորագույն գործառույթները: Ուստի գիտական այդ ուղղության համար համաշխարհային գիտությանը համընթաց զարգանալու, մարդկային քաղաքակրթության առաջընթացին նպաստելու հետ մեկտեղ կարևորվում են կիրառական կամ գործնական ու քաղաքական հայագիտության ծավալումը և ակտիվացումը առնվազն երկու հետևյալ ուղղություններով.

– մեր պատմության ու մշակույթի պաշտպանությունը տարածաշրջանային աշխարհաքաղաքական հայտնի նպատակներ հետապնդող տեսությունների պետական մակարդակով կազմակերպվող կեղծարարություններից ու նենգափոխումներից: Այդ նպատակով հարկ է օտար լեզուներով թարգմանաբար հրատարակել մեր պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ կողմնորոշող արժեքավոր աշխատությունները: Այդ խնդրի լուծմանը պետք է ծառայեն նորաստեղծ «Բանբեր հայագիտության» գիտական հանդեսը, հայագիտական ուսումնասիրությունները ֆինանսավորող հիմնադրամի և ԵՊՀ հայագիտության ինստիտուտի համացանցային կայքերը, հայագիտական այլ հաստատությունների թղթային և էլեկտրոնային հրապարակումները: Այս և ընդհանուր գիտական առումներով չափազանց էական են միջազգային համագործակցության ակտիվացումը, արտասահմանյան գրախոսվող հանդեսներում հրապարակումների ավելացումը: Մեր ռազմավարությունը պետք է լինի ոչ թե առանձին կեղծարարություններ բովանդակող աշխատանքներին պատասխանելը, այլ համաշխարհային քաղաքակիրթ հանրության համակարգված իրազեկումը հայ ժողովրդի հարուստ պատմությանն ու բազմաբովանդակ և ինքնատիպ մշակույթին,

– հայոց պետականության զարգացման ու ամրապնդման համար շատ հրատապ, սակայն ավանդական հայագիտության շրջանակներում պատշաճ չափով չուսումնասիրված ոլորտների՝ քաղաքագիտության, միջազգային հարաբերությունների, պետական, վարչական և քաղաքացիական իրավունքի, սոցիոլոգիայի ասպարեզներում գիտական հետազոտություններն ակտիվացնելն ու բարձր որակավորման կադրեր պատրաստելը:

Շարունակում են արդիական մնալ պատմագիտության զարգացումը ազգային նշանակության հիմնախնդիրների վերաշարադրման և գաղափարախոսական նախկին կապանքներից ու սահմանափակումներից զերծ նորովի լուսաբանման, բանավեճային հարցերը գիտական հիմքով և ազգային շահերի հաշվառմամբ լուծելու, «Հայոց պատմության» մեկհատորյակը օտար լեզուներով հրատարակելու խնդիրները:

Ի դեպ, գաղափարական սահմանափակումների խորհրդային պայմաններում ձևակերպված գիտական գաղափարների վերանայման ու երևույթների նորովի լուսաբանման անհրաժեշտությունը վերաբերում է նաև գրականագիտությանը, արվեստաբանությանը, փիլիսոփայության և հայ հասարակական-քաղաքական մտքի պատմությանը: Հարկ է ընդգծել, որ համապատասխան ոլորտների մասնագետները նշված ուղղություններով, ինչպես արդեն նշվել է, կատարում են էական աշխատանքներ, սակայն անհրաժեշտ է դրանք ընդլայնել:

Չափազանց էական խնդիր է լեզվաքաղաքականության ակտիվացմանը նպաստելը՝ արևմտահայերենի և արևելահայերենի մերձեցման, հայոց լեզվի զարգացման կանոնակարգման, ժամանակակից տերմինաշինության, բարբառային հարուստ ժառանգության, համեմատական լեզվաբանության խնդիրների գիտական մշակմամբ:

Թեև հնագիտության, ազգագրության և բանագիտության նվաճումները զգալի են, սակայն շատ կարևոր է ուսումնասիրությունների աշխարհագրության ընդլայնումը՝ ներառելով Արցախի տարածքը, պատմական Հայաստանի մյուս տարածքները, սփյուռքը:

2012 թ. հրատարակվել է «Հայաստան» հանրագիտարանը 1164 էջ ծավալով, որը ՀՀ անկախության և ԼՂՀ հռչակումից հետո առաջին ամբողջական հանրագիտարանային հրատարակությունն է Հայոց պատմության, գիտության, տնտեսության և մշակույթի բոլոր բնագավառների ընդգրկմամբ, սակայն հասունացել է հայերեն նոր համապարփակ բազմահատորյա հանրագիտարանի հրատարակության անհրաժեշտությունը: Հիշեցնենք, որ Հայկական սովետական հանրագիտարանը հրատարակվել է 12+1 հատորով՝ 1974-1987 թթ.:

Վերջին տարիներին, ինչպես արդեն նշվել է, էական աշխատանքներ են կատարվել հայ մատենագրության և դասական գրականության, ընդհանրապես՝ գրադարանային ռեսուրսների թվայնացման ասպարեզում, որտեղ մեծ դեր ունի ՀՀ ԳԱԱ հիմնարար գրադարանը: Հայագիտության զարգացման արդյունավետության, ձեռագրերի և արխիվային վավերագրերի պահպանության հեռանկարների տեսակետից Մատենադարանի առաջնահերթություններից են դարձել ձեռագիր և տպագիր ժառանգության թվայնացման

աշխատանքները: 2007 թ. ստեղծված թվայնացման և համացանցային կայք-էջի բաժինը օրեցօր մեծացնում է ձեռագրերի թվային պատճենների շտեմարանը: Սակայն կատարվածը դեռևս սկիզբն է և հարկ է շարունակել հայ մատենագրության վավերագրերի, պատմագիտական, գեղարվեստական, գիտական գրականության, արխիվային նյութերի, բառարանագրական հուշարձանների թվային գրադարանների (էլեկտրոնային ռեսուրսների) ստեղծման խիստ կարևոր աշխատանքը:

2015 թ. նշվելու է Հայոց ցեղասպանության 100 տարին, ուստի անհրաժեշտ է ոչ միայն հուժկու հակահարված հասցնել ցեղասպանությունը ժխտելու փորձերին, այլև շարունակել խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրել այն, ընդլայնել հետազոտության արդյունքների և թուրքական կառավարության կողմից իրականացված ցեղասպանության քաղաքականությունն ապացուցող փաստերի հրատարակությունը օտար լեզուներով, գնահատել ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած ժողովրդագրական, նյութական, բարոյաքաղաքական, մտավոր ու նյութական մշակույթի կորուստները՝ ապագայում փոխհատուցում պահանջելու ակնկալիքներով:

Շարունակում են օրախնդիր մնալ հայագիտական կենտրոնների համար երիտասարդ մասնագետների պատրաստման, գիտական թարգմանության արդիական դպրոցի ստեղծման, հայագիտական հաստատությունների նյութատեխնիկական ապահովվածության մակարդակի արդիականացման, հայագետ-հետազոտողների աշխատանքային կյանքի որակի բարձրացման խնդիրները:

Դիտարկենք երկու մեթոդաբանական խնդիր ևս: Ընդունված է, որ հայագիտությունը՝ որպես գիտական ուղղություն, առաջացել է XVIII դ. սկզբին՝ Մխիթարյան միաբանության արժեքավոր հետազոտությունների շնորհիվ և բուռն զարգացում ապրել XIX–XX դդ. ընթացքում: Անշուշտ, նշված ուղղության ստեղծման համար ամուր հիմք է հանդիսացել նախընթաց դարերի ընթացքում հայ պատմիչների և հայ ու օտարազգի այլ մտածողների թողած վիթխարի ժառանգությունը: Կա նաև ուշադրության արժանի տեսակետ, ըստ որի հայագիտությունը՝ որպես գիտական ուղղություն, ձևավորվել է V դ. և առաջին հայագետները Մեսրոպ Մաշտոցն ու Մովսես Խորենացին են²:

Այս տեսակետը կարող է խոցելի թվալ հնագույն ժամանակներում գիտական հետազոտությունների մեթոդաբանության անկատար լինելու պատճառաբանությամբ: Միաժամանակ գրեթե անվիճելի է այն դրույթը, որ հագիվ թե հնարավոր է առանց լուրջ գիտական պրպտումների ստեղծել այբուբեն, շարադրել մի ժողովրդի պատմություն, որը միջազգային ճանաչում է ստացել:

Հարկ է նաև հաշվի առնել, որ Մխիթարյաններն ունեցել են գործունեության երկու հայտնի ուղղություն.

– արժևորելով նախընթաց դարերի ընթացքում ստեղծված մշակութային ժառանգությունը ոչ միայն որպես սկզբնաղբյուր, այլև գիտամշակութային որոշակի արժեք ներկայացնող, նախապատրաստել և հրատարակել են հայ պատմիչների երկերի քննական բնագրերը, համաշխարհային և հայ

2 Տե՛ս Սարգսյան–Կառվալյան Ս. Ա., 2013, 68:

դասականների աշխատանքները,

– հրապարակել են ինքնուրույն պատմաբանասիրական, աշխարհագրական, բառարանագիտական արժեքավոր աշխատություններ:

Անդրադառնալով հայագիտության՝ որպես գիտական ուղղության, զարգացման փուլերի բնութագրության խնդրին՝ նշենք, որ մինչև այժմ հայտնի է մի պարբերացում, այն է՝ նախասովետական և սովետական³:

Բնականաբար, նման տեսակետն այսօր ընդունելի չէ: Քննարկման արժանի է հայագիտության զարգացման փուլերի հետևյալ տարբերակը.

I փուլ՝ V–IX դդ. (ոսկեդար և դրան հաջորդող ժամանակաշրջան),

II փուլ՝ X–XVII դդ. (հայագիտության բուռն զարգացման և ներուժի պահպանության ժամանակաշրջան),

III փուլ՝ XVIII–XIX դդ. (հայագիտության զարգացում եվրոպական երկրներում, Ռուսաստանում, Օսմանյան կայսրությունում, Հնդկաստանում գտնվող կենտրոններում, ինչպես նաև Շուշիում և Էջմիածնում գործող հայագիտական օջախներում),

IV փուլ՝ XX–XXI դդ. (հայագիտության վերելքը Հայաստանում և զարգացման ընթացքի պահպանումը արևմտյան երկրներում ու Մերձավոր Արևելքի հայաշատ շրջաններում գործող հայագիտական կենտրոններում):

3 Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1980, հ. 6, 130:

THE SECOND INTERNATIONAL CONGRESS OF ARMENIAN STUDIES

YURI M. SUVARYAN

*Academician of NAS of the Republic of Armenia,
Academician-Secretary of the Division of Armenology
and Social Sciences of NAS RA
suvaryan@sci.am*

ARMENIAN STUDIES IN ARMENIA: THE CURRENT STATUS AND PROBLEMS OF DEVELOPMENT

1. ARMENIAN STUDIES AS THE SUPREME PRIORITY OF NATIONAL SCHOLARSHIP FOR THE STATE OF ARMENIA

More than 10 years have passed since the first International Assembly on Armenian Studies was convened in Yerevan by the RA Academy of Sciences and the State University of Yerevan on September 15–20, 2003. The Assembly was an important event for highlighting and evaluating the development of Armenian Studies as an historical process, consolidating the domestic and foreign scholarly potentials, as well as securing their unhindered interaction in the future. In the meantime, the Assembly underscored the need for establishing a foundation for financing the programs of Armenian Studies, a foundation for a multi-lingual scholarly publication, as well as instituting an International Center for Armenian studies within the framework of a further development of this scientific discipline.

Regarding Armenian Studies as the supreme type of national scholarship, there have been several recently adopted decisions aimed at an essential development of this scholarly discipline.

The RA Government No.1 Protocol Resolution as of January 12, 2012 established the concept of “Developing the Armenian Studies” and the “Strategy for Developing the domain of Armenian Studies in the Armenian Republic” as well as formulated the timetable for implementing the arrangements in the domain of Armenian Studies in Armenian Republic for 2012–2025.

The 1638-A decision of RA Government on December 6, 2012 established an all-Armenian foundation for Armenological research to the amount of 50 million drams to be financed from the budget.

to provide a regulation for the systematic arrangement of Armenian Studies a board for Armenian Studies has been established chaired by the RA Prime Minister consisting of Armenian scholars and notable public figures.

the NAS RA Presidium and the Board of Trustees of the Foundation determined

to establish a publication of a multi-lingual International scholarly journal under the name of “Banber Haiagitutyan” (Journal of Armenian Studies).

By the decision of NAS RA, the membership of the International Board for Armenian Research has been established including renowned scholars of Armenian Studies, based both in the Home Country and abroad.

2. THE UNDERSTRUCTURE AND THE CAPABILITIES OF ARMENIAN STUDIES IN ARMENIA

The understructure of Armenian Studies in Armenia started to acquire its contemporary outline with the establishment of Yerevan State University (1919), the Echmiadzin institution of cultural and historical research (1921), and the Institutes of science and fine arts (1925). That was subsequently followed by bringing about other establishments of science and education, while a strong impact facilitating the development of Armenian Studies was rendered by establishing the Armenian Academy of Sciences in 1943 and the State-controlled Sb. M. Mashtots Matenadaran, a Depository of Ancient Manuscripts in 1959.

The three pillars of developing the subject of Armenian Studies are: The RA Academy of Sciences, the State University of Yerevan, the Matenadaran. Within the NAS RA Department of Armenian Studies and the humanitarian subjects there are 9 operational research institutes, the Shirak Center of Armenian Studies, and the Publishing House of the Armenian Encyclopedia (see the drawing).

At Yerevan University on the basis of a long-standing Center of Armenian Studies there is a recently established Institute of Armenian Research, also working for the development of Armenian Studies are 17 very experienced Armenian Research-oriented Chairs. The thematically oriented sections of Matenadaran have been augmented to the number of 9.

Let us consider certain indications (Tables 1–5) of the three mentioned institutions, as well as the activities of the philological and historical faculties of Kh. Abovian Armenian State Pedagogical University, characterizing their capabilities.

MODERN SUBSTRUCTURE OF ARMENIAN STUDIES

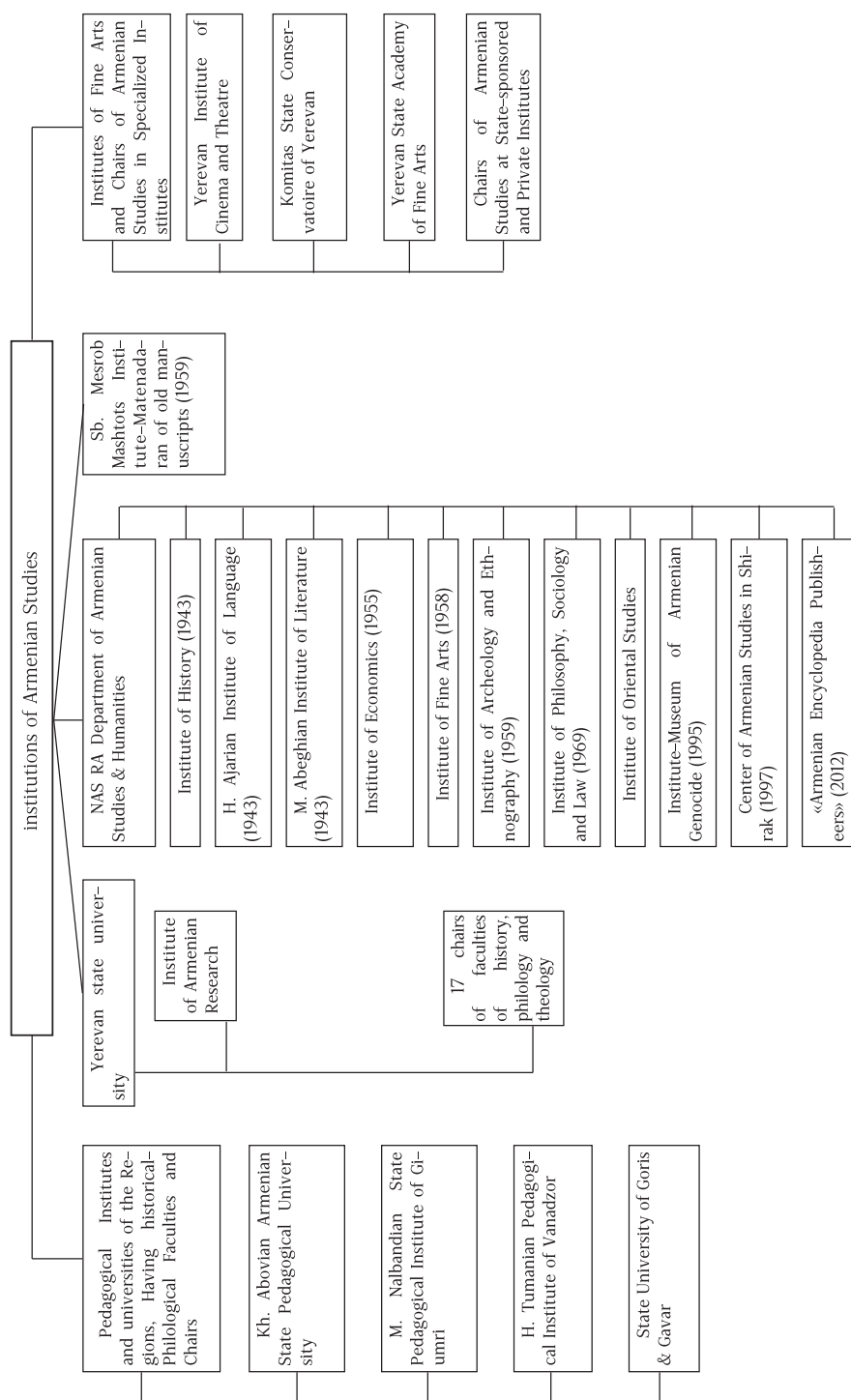

Table 1

THE NUMBER OF SCIENTISTS AT INSTITUTIONS OF ARMENIAN STUDIES IN 2012

Institution of Armenian Studies	Total Number of Scientists	Including			
		Full Members of Academy	Corresponding Members of the Academy	Doctors of Sciences	Candidates of Sciences
1.The NAS RA Institutes & Other Establishments	587	7	14	100	304
2. Yerevan State University	219	--	1	61	157
3. Matenadaran	116	1	--	13	36
4. Armenian State Pedagogical Institute	78	--	1	15	51

Table 2

FINANCIAL RESOURCES OF ARMENIAN RESEARCH INSTITUTIONS IN 2012

Entities of Armenian Studies	Total Financial Resources, mln tons	Including				
		Base Funding	Programs for Dram-based Grants	Targeted Programmed Financing	Funding Using the Program of Preserving the National Program	Altrnativ Sources
1.NAS RA Institutes & Other Entities	1032,1	824,8	46,0	33,1	82,2	---
2. Yerevan State University	72,9	35,2	19,9	--	--	17,8
3. Matenadaran	172,1	151,0	--	21,1	--	--
4. Armenian State Pedagog. Inst.	--	--	--	--	--	--

It is to be noted that only the Institutes of Armenian Research sections of NAS Ra the “the applied research programs having the basic and most important significance” (base-related) received 22.3 percent of the total amount of NAS’s funding

Table 3

THE TOTAL AMOUNT OF SCIENTIFIC PUBLICATIONS IN 2012

Armenian Research Institutes	Books		Textbooks & Manuals	Articles		Thesi	
	Domesti-cally	Abroad		Domesti-cally	Abroad	Domesti-cally	Abroad
1.NAS RA Institutes & Other Entities	104	5	2	713	143	68	30
2. Yerevan State University	30	--	22	177	69	--	--
3. Matenadaran	13	2	--	11	8	--	--
4. Armenian State Pedagog. Inst.	6	--	5	182	--	--	--

The section of Armenian studies is responsible for more than 90 percent books published in the NAS RA system, about 56 percent of scientific articles, and 20–28 percent of publications outside the country within the NAS RA system the total number of scientists in the scientific institutions of the Armenian Studies section the specific weight of scientists is about 24 percent, 1,7 percentage points above the specific weight of financing, however more than twice below the average indications of scientific publications, which shows a comparatively higher productivity of research efforts.

Table 4

MANPOWER DEVELOPMENT (TOTAL NUMBERS, 2012)

Institutions of Armenian Studies	MA Course Students	Post-Graduate Students	Doctoral Candidates	Seekers for Scientific Degrees
1.NAS RA Institutes & Other Entities	156	52	-	120
2. Yerevan State University	308	18	8	14
3. Matenadaran	--	7	--	--
4. Armenian State Pedagog. Inst.	55	2	3	23
Total	519	79	11	157

The Institutions of Armenian Studies are operational in all types of manpower development enabling the training of highly skilled scientists of Armenian Studies and supplying the young scientists to the relevant structures.

Table 5

AVAILABILITY OF TECHNICAL EQUIPMENT AT THE ARMENIAN INSTITUTIONS OF ARMENIAN STUDY

Institutions of Armenian Studies	Availability of Computers (pcs)	Availability of Inner Computer Network (yes, no)	Electronic Storage		Availability of Electronic Card Files	Availability of an Armenian Study Site (yes, no)
			Digitized (pages)	Subscriptions (enumerate libraries, publishers)		
1. NAS RA - Institutes - Fundamental Library	66	no(5), yes(2)	no	---	yes	yes (5), no (3)
	12	yes	905604	8	yes	yes
2. Yerevan St. University	66	yes	345400	6	Yes	yes
3. Matenadaran	40	yes	1240	6	No	yes
4 . Arm. St. Ped. University	8	no	--	--	No	no

It is to be noted that the last years have seen a raised technological level of the Armenian research institutions, which is corroborated by the creation of electronic storage facilities and sites as well as by the techniques of their operations.

Publication is made of scholarly journals oriented mainly to Armenian research. The periodical ‘«Պատմաբանասիրական հանդես» has been published since 1958. It is currently published 3 times a year. The Journal of Social Sciences”, NAS RA founded in 1940 is published 3 times a year now.

The “Banber Matenadarani” (Herald of Matenadaran) is an on-going publication, started in the Soviet Union as a government-controlled “Collection of Scientific Materials” (1940–1956).

In 1967 publication was started of “Herald of Yerevan University”, a predominantly Armenological publication.

The official monthly journal “Echmiadzin” of the All-Armenian Catholicosate has been published for over six decades.

The first issue of the five-language scholarly Journal “Banber Hayagitutian” has been published.

Within the last few years the International scholarly interaction has been greatly activated. Particularly extended is the geographic disposition of archaeological and ethnographic institutions and their associations enable joint work and corporate results with collegiate companies in France, Germany, Italy, US, Australia and Japan. Links between the Institutes of Oriental Studies, Historical Research, Studies of Fine Arts and the Shirak Center of Armenian Studies are being extended very rapidly.

Matenadaran has signed 15 agreements with foreign colleagues, Yerevan University with 3, all of them being associated through joint research projects.

The International scientific cooperation is indicated by taking part in International scientific assemblies, joint scientific publications. In 2012, in particular, the Armenian Research scientists of NAS RA took part in 58 scientific assemblies, Yerevan University 34, and Matenadaran 30.

It can be drawn from what has been presented that Armenia’s Armenian Study structures are quite substantial, although their need for their expansion and upgrading is beyond doubt.

3. THE FUNDAMENTAL ACHIEVEMENTS OF ARMENIAN STUDIES.

The preferred directions of research are: systematic research of the history of Armenian Nation, archeology, ethnography, ethnosociology, folklore, anthropology, epigraphy, the history of the Near East, the Middle East, the Caucasus, the countries and nations of East Asia, as well as their interrelations, the Armenian Language, Armenian literature, Armenian Economic Development and present-day problems, philosophy, and the History of Armenian Arts, philosophy and methodology of science, legal and political history of Armenia, architecture and

applied arts, the basic theoretical principles of national music and theater.

The Mission of Historical knowledge the equilateral research of the history of the Armenian Nation from the ancient to modern times.

Historical Research has been developing along the following lines,

old and medieval history of Armenia,

source studies,

the Armenian liberation movements, the history of relations, Armenian-Russian and others,

the history of Armenian colonies,

the history of the Armenian State of Kilikia,

The research efforts resulted in multiple valuable books from the series “Foreign Sources on Armenia and the Armenians” and a generalizing work “History of the Armenian Nation” (1967–1984) that has merited the State Prize.

The post-Soviet period has added to those concepts,

a unilateral approach to the study of the ancient historical forms of statehood,

research of Armenian-Byzantine relations,

History and ethnography of the regions of Armenia

Coverage of the Armenian Question and the problems of the Armenian Genocide, publication of documentary collections stating the facts of the Armenian Genocide in German, Russian and other languages.

The newly acquired historic information exempt from Soviet ideological limitations shall be published in the new academic issue “Armenian History” (4 volumes in 2 books each).

published in 2010 was Book One of Volume 3 (mid – 17th c. to 1900) and Book One of Volume 4 (1918–1945).

Also being published is the «Հայոց պատմության հարցեր» (The problems of the History of Armenia (a collection of scientific articles)), 13 volumes have seen the light.

Matenadaran has published 7 of the planned 35 volumes of the “Master List of Armenian Manuscripts” An on-going publication is the series of «Մատենագիրք Հայոց» (Armenian Historians) (16 volumes have been published, highlighting the bibliographic heritage of 5th to 11th centuries.

Archeology

In the realm of Archeology serious results have been achieved in the Study of Man and in the formation processes of early agricultural societies, as well as in the historical and cultural research of ancient and Medieval Armenia.

For the discovery of the bronze-iron age archaeological cultures in Ancient Armenia, and the elucidation of characteristics of social development of the mountainous world of special significance are the excavations done by the Institute of Archeology and Ethnography, research of the Karmir-blur pre-Urartian materials, as well as the study of artefacts from Irahovit, Metsamor, Haridj, Aigevan, Mokhrablur, Horom, Gegharot, Agarak. The integral description of the Iron-Bronze age Armenian culture and the formation of its systematic presentation in terms of historic periodization have become possible by virtue of important data

from excavated burial grounds at different places of Armenia (Lori Bert, Ljashen, Oshakan, Karashamb, Talin, Tsaghkalanj, Horom, Siunik, et al.)

Studies have been done of the Hellenistic artefacts of the Kingdom of Van, vast antique Medieval residential areas, the Armenian Capital Cities, Medieval monasterial compounds (Vahanavank, Khanshi Vank, Marmashen, Oushi, Harij, Ak-hori, Aghitow, Handabert, Tsakhats Kar, Tegheniats, et al.).

Along with different universities and scientific centers of US, France, Germany, Italy, Belgium, Austria Archaeological research has been conducted in different regions of Armenia, enabling a complete updating to be made to the study of ancient historical and cultural sources in the Armenian Highlands and Western Asia.

Collected, decoded and interpreted were hundreds of rock paintings in Armenian Highlands and colonies.

In the domains of Archeology and Rock Painting the results of scientific research have been duly presented in the bibliographies “Archaeological Excavations in Armenia”, “The Archaeological Relics of Armenia”, “Rock Paintings in Armenia” and multiple monographs.

Ethnography

Many basic studies have been done in the domain of ethnography, particularly with regard to the Armenian material and spiritual culture, in the individual ethno-historical areas, as well as in the theoretical and methodological problems of ethnography.

The greatest success of the last years, integrating both the traditional and modern achievements of Armenian Ethnography is “The Fathers” publication in Russian (Moscow), which makes a high-level scientific presentation of all basic Armenian cultural legacy, and is an important step along the way of socializing and internationalizing the Armenian cultural traditions.

Ethnographic research has been described by the Institute of Archeology and Ethnography in a 26-volume bibliographic publication “The Armenian Ethnography and Folklore as well as in multiple books.

Oriental Studies

Specialists in Turkic Studies have concentrated their efforts on Ottoman Empire and the history of Turkish Republic, its domestic and foreign policies, social and economic situation, ideological trends and other key issues. A special place was set aside for the study of the Genocide of the Armenian Nation perpetrated by the Turkish authorities following a specially designed program.

In the domain of Arabic Studies research was directed at the National Liberation movements of the Arab countries, ways of socio-political and spiritual and cultural development, history of political relationships between the Arab countries and between the Arabs and the Armenians, the role of Islam and the life of Armenians inside Arab communities.

In the domain of Iranian Studies research was done with regard to the history of Iran, its domestic and foreign policies, Iranian literature, as well as the historical and cultural relationships between Iran and Armenia.

Research has been done on the Armenian–Albanian (Aluanian) relations, the political and religious relations between Armenia and Byzantium and the Armenian–Georgian historical relations.

For the Independent Armenia the study of relations with the foremost countries of the East–Asian political arena: India, China, and Japan, has become very significant.

The research results have been published in differing Orientalistic collections: “The Countries and Nations of the Near and Middle East” (28 volumes already published), “The Turkish and Ottoman Studies” (8 volumes published), “The Near East”, “The Caucasus and Byzantia” (6 volumes published), “The Old East” (5 volumes published), “East–Asian Research” (2 volumes published), “Eurasia Today” (2 volumes published).

Linguistics

The Armenian linguists have dealt with and continue to deal with the fundamental problems of the Armenian language, particularly with its structure and functioning, the study of its history and comparative grammar, in the last few years a closer scrutiny having been made of the Eastern and Western Armenian focusing upon streamlining the literary language, terminological adjustment, problems of teaching the language, creating etimological, bilingual and dialect and terminological vocabularies; certain assignments are being carried out aimed at applying computerized methods of linguistic research associated with applied problems of psychological and computational linguistics.

An original review of the the contemporary Armenian language and its grammar and functionality is presented in a three-volume Academic edition of «Ժամանակակից հայոց լեզու» (The Contemporary Armenian Language).

A substantial work is being done in the fields of general and comparative linguistics.

Within the framework of the historical and philological research studies have been carried out of word stocks of Old, Middle and Modern Armenian, their functional features and semantic strata. The original review of those historical descriptions with regard to sounds, declinations, verbal systems and word combinations have been presented in a double-volume publication «Հայերենի պատմական քերականություն» (Historical Grammar of the Armenian Language).

A substantial work has been done with regard to the study of the Armenian dialects. Publication has been made of dialect-related books, principles have been elaborated of phonetics, typology and multifeatured classifications.

In 1962 H. Ajaryan Institute of the Language compiled and published the Authors’ vocabularies. Publications have been made of vocabularies of individual authors in Old Armenian (Grabar), more than 40 volumes (2007, T. Metsupytsu, two volumes), 2011–2013: «Գիրք հարցմանի» by G. Tatevatsi (vv. I–IV), Vocabularies); Awaiting publication is Մ. Կաղանկատուացու «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», «Պատմութիւն Հայոց» (Armenian History) by K. Gandzaketsi, electronic vocabularies of “Armenian History” by Oukhtanes Episkopos.

Literary Studies

Being among the founding fathers of the Academy of Sciences, Manouk Abeghian laid a foundation of the academic studies of the Armenian literature in his two volumes of “History of Ancient Armenian Literature”. The genre-related system of Medieval Armenian Literature has undergone a comprehensive study. In the 1950-s the interest to the Medieval Armenian Poetry was at its highest. Individual books were dedicated to the study of the Armenian classics. Manouk Abeghian Literary Institute published a five-volume work “History of New Armenian Literature (1962–1979) and a two volume “History of Armenian Literary Criticism” which are the ultimate standards.

Special attention was focused on publishing the modern literature and the current literary life starting from the late 1910-s.

Editorial work is being done with regard to the study of diaspora literary history to publish a three-volume the “Encyclopedia of the Diaspora Literature”.

A number of theoretical problems is being scrutinized concerning individual features of national literature within the context of the International literary process.

The Institute of Literature, since the inception years started publishing arrays of classical volumes in academic collections.

Folklore

Research of the Armenian folklore is mostly realized along the following trends: the gathering of folklore, compilation of folklore originals, taking notes of folklore stories, research studies and publication. The history of folklore recording and research, the study of the folkloristic fiction borrowings, the study of folkloristic textology and the relevant tasks, the gathering and research of the Genocide eyewitness testimony as well as the gathering of related songs in Turkish. By virtue of gathering the integral originals of individual folklore genres and the work done in the direction of research composition and publication has become possible of traditional discourses, as well as of the synthesized originals “Armenian Folk Riddles”, “Armenian Magic and Folk Prayers”, “Armenian Folk Combat and Soldiers’ Songs”, “Armenian Folk Lullaby and Children’s Songs”, “Armenian folk Epic and Historical Vocal Folklore”.

Philosophy

Research in the domain of Armenian History of Philosophy enabled the discoveries to be made of renowned Armenian thinkers, (Eznik Koghbatsi, David Anghaght, Anania Shirakatsi, Grigor Magistros, Hovhannes Sarkavag, Vagram Rabuni, Grigor Tatevatsi, Hovhan Vorotnetsi, Simeon Jughaetsi, Stepanos Lehatsi, et al.), their places and ideological legacy in the historical context of philosophy and culture. Presentation has been made of a completely new outlook of the history of Armenian philosophy since the Antiquity up until the 18th century.

Research has also been done of the general problems of philosophy, particularly in the realm of logic. A multi-logical concept has been suggested, with a special focus being centered on the traditional formal logic and the mathematical logic, the principle of linguistic complementarity has been formulated.

One of the principal trends of the Institute of Philosophy, Sociology and Law

is the philosophy and methodology of science. In the 1960–70-s there was a transition from the epistemology of traditional general tasking towards the domain of scientific philosophy, methodology and logic, thus bringing to widespread recognition the Armenian school of scientific knowledge with its logical solutions of philosophical problems.

In the domain of fine arts research has been done of the essential concept of beauty, of the subject of arts and its main problems, with a bias towards the study of national consciousness and its esthetic manifestations.

In the domain of social philosophy research has been done of the problems of labor, engineering, and the progress of science and technology.

Sociology

In 1988, after the disastrous earthquake of Spitak, there came about the disaster sociology as a new trend in sociological research which was one and only in the Former Soviet Union. Another research effort developed towards the sociology of migrants and refugees, family, the sociology of youth and children, as well as ethnosociology.

Law

In the legal domain research is dedicated to legal history and legal relics, Armenian Statehood, as well as legal formulation of theoretical and environmental legal support and protection problems.

Architecture and Fine Arts

In the domain of history and theory of Architecture one of the most important achievements is the scientific substantiation of the need for restoration of the pagan temple in Garni.

By virtue of an agreement between the Institute of Fine Arts, the Architectural Group of Milan Polytechnic and the “Center for the Study of Armenian Culture” in Venice, 23 issues of the series “Armenian Architectural Documentaries” were published in Italian, Armenian and English in Milan, 1968–1998, presenting the most treasured specimen of the Armenian construction art to the International Community. The 6-volume work “History of Armenian Architecture” is a landmark phenomenon. In 1996–2004 three volumes were published, the next books are ready for publication.

Applied Arts

In the domain of Applied Arts monographs have been written on the subjects of the Kilikia, Gladzor, Vaspurakan, Artsakh, the Crimea Miniature Art Schools, the scales of the Medieval Armenian Applied Art research have been expanded, the legacy of renowned Miniature florid-style artists Toros Roslin, Sargis Pitsak, Hakob Jughhaetsi, et al. were subjected to detailed analysis, research has been done to Armenian ornamentation, frescos, sculpture, cross-stones, problems of comparative studies of some Architectural and Applied Artistic domains. The fundamental research results of generalizing the most significant stages of the Armenian Applied Art and its historical development is described in the collective publications “Ічеркипо истории армянского изобразительного искусства” (Essays on History of Armenian Fine Arts) and «Հայ արվեստի պատմությունը» (History of

Armenian Art), the latter having been awarded the Armenian State Prize in 2009.

A fecund road has been left behind by the Armenian Theatrical Studies, from gathering the factual material to artistic research and generalizations, from monographic compositions to the theoretical studies and history of Theater. The knowledge of the History of Armenian Theater has been sorted out and integrated for the period since the Antiquity to the mid – 20th century.

Certain progress has been made by Movie Research. Published works focused their attention both on creative achievements of outstanding personalities of the Armenian film Industry, as well as on the historical development of National Cinematic Art.

The Armenian musical development has proceeded in three principal ways: the history and theory of Armenian music preparation and publication of the compositions of Armenian classical music musical folklore.

4. THE PRINCIPAL PROBLEMS OF ARMENIAN STUDIES SUBJECT TO BE RESOLVED

Armenian Studies as a system of sciences about the intellectual and material culture of the Armenian Nation has specific familiar problems and regular features of development which can be classified into two major groups improving national security and consolidating national statehood. Therefore for this scientific trend to be developed in parallel to the International science, to facilitate the progress of human civilization, it is important to expand and activate the applied and political subject of Armenian Studies in at least two directions as follows:

Protection of our history and culture from the state-arranged falsifications and substitutions pursuing familiar purposes. With this purpose it is necessary to publish translations of valuable significant pieces of our history and culture. Resolution of this problem should be facilitated by the newly established scholarly journal «Բանբեր հայագիտության» (Journal of Armenian Studies), the Foundation for Armenian Studies and the WEB sites of Yerevan State University and its affiliated institute of Armenian Studies, as well as by other hard-copy and electronic publications. For those and other scientific applications, the essential thing is activation of International cooperation and a growing number of references in International publications. Our strategy must be an orderly supply of information to the civilized International community on the rich history and informative and original culture of the Armenian Nation, for urgent development and reinforcement of the Armenian Statehood, to activate scientific research and top-level expertise in political knowledge, sociology, international relations, statesmanship, administrative and political law, rather than to respond to individual cases of falsification.

It remains on the agenda within the framework of developing the historical knowledge to publish the single-volume “Armenian History” in foreign languages, restructuring the problems of national importance to achieve a new elucidation

exempt from the shackles of former ideology so as to resolve the contentious issues scientifically and with regard to the National Interests,

Incidentally, the need to review the ideological limitations of the Soviet Regime prompted the reformulation of scientific ideas and new elucidation of phenomena also relating to literature, fine arts, philosophy and the history of Armenian social thinking. It is important to emphasize that the relevant experts in the named fields as has already been mentioned, do essential work, but it has to be expanded.

An extremely essential problem is stipulating the linguistic activation to merge Western and Eastern Armenian languages, adjustment of the language, scientific processing of the problems of modern terminology, rich legacy of dialects, and comparativism.

Despite significant achievements of Archeology, Ethnography and Folklore, it is important to geographically expand them to include the areas of Artsakh and other historical Armenian places and the Diaspora.

Published in 2012 was a 1164-page encyclopedia «Հայաստան» (Armenia), which after declaring Independence of RA and RNK is the first complete encyclopedic publication covering Armeniana History, science, economy, culture, however the time has come to publish a multi-volume Encyclopedia in Armenian. It is to be reminded that the Soviet Armenian Encyclopedia was published in 12 + 1 volumes in 1974–1987.

In the last years, as has already been noted, essential work has been done with the Armenian bibliography and Classical Literature, in fact with the general library resources in the way of digitalization, the main role being played by the Fundamental Library of NAS RA. From the point of view of efficient development of Armenian Studies and prospective preservation of manuscripts and archival documents the foremost priority falls upon the manuscripts and printed legacy of Matenadaran. The collection of manuscripts on the sites has been steadily growing from day to day since 2007. However, that is only the beginning, the digitalization of Armenian manuscripts has to be continued to establish electronic libraries specializing in Armenian bibliography, History, Fine Arts, Scientific Literature, Archival Materials and Dictionaries.

The 100 Anniversary of the Armenian Genocide will be observed in 2015, which means that it is needed to deal a mighty blow against the attempts to deny genocide, by deepening its study, expanding the investigation of results as well as publishing the facts about the Turkish government's genocide policies in foreign languages, make assessments of the losses incurred by the Armenian Nation in terms of population and spiritual resources, losses in material and intellectual culture, with an intent to claim compensation in the future.

The following problems are still waiting to be resolved: training of young specialists for Centers of Armenian Studies, instituting a contemporary school of scientific translation, upgrading the technical capabilities of the Armenian Research Institutions, raising the quality of life and operational environment of the Armenian Research staff.

Let us consider two more methodological problems: A generally accepted viewpoint is that Armenian Studies as a scholarly trend came about in the early 18th century by virtue of the valuable research by the Mechitarists, and was explosively developed during the 19th–20th centuries. It is quite certain that the solid support for that subject had been afforded by the preceding centuries and their enormous legacy left by the Armenian and aliens. There is yet another forceful viewpoint suggesting that Armenian Studies as a school of thought were started in the 5th century by the pioneering Armenian Scholars Mesrop Mashtots and Movses Khorenatsi⁴.

This opinion may seem vulnerable due to the argument that in the old times the methods of research were not too efficient. At the same time, there is an almost irrefutable assumption that it is quite impossible to create an alphabet without serious research, or to lay down a history of a nation that would gain an international recognition. It is also to be considered that the Mekhitarists had two typical trends.

Estimating the cultural legacy created in the preceding centuries not only as the original source, but also as a cultural and cognitive value, they prepared and published the critical originals by the Armenian historians, the works by International and Armenian Classical Authors,

Published high-end autonomous historical, philological, geographic, lexicographic research works.

With regard to Armenian Studies as a scientific subject, as a task to characterize the development, it is to be noted that until now there has been one known periodization, that is Pre-Soviet and Soviet⁵.

Naturally, this viewpoint is unacceptable today. It is suggested to discuss the Armenian Studies within the aspect of their following development:

Stage 1 5th–9th cc. (the Golden Age and the subsequent period)

Stage 2 10th–17th cc. (the period of explosive development of Armenian Studies and the preservation of the potential),

Stage 3 18th–19th cc. (development of Armenian Studies in the centers of Europe, Russia, Turkey, India, as well as in the Centers of Armenian Studies in Shushi and Etchmiadzin),

Stage 4 20th–21st cc. (a rise in Armenian Studies in Armenia and the preservation of potential in countries of the West as well as in the established Armenian Centers of the Near East).

⁴ Մարգարյան-Կատվալյան Ս. Ա., 2013, 68:

⁵ Հայկական սովետական հանրագիտարան, 1980, հ. 6, 130:

ВТОРОЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ АРМеноВЕДЧЕСКИЙ КОНГРЕСС

ЮРИЙ М. СУВАРЯН
*Академик НАН РА,
Академик-секретарь Отделения арменоведения
и общественных наук НАН РА
suvaryan@sci.am*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ АРМеноВЕДЕНИЯ В РА

РЕЗЮМЕ

Рассматривая арменоведение как одно из важнейших направлений государственной политики, правительство РА определило стратегию развития арменоведения РА на 2012–2025 гг. Была утверждена “Концепция развития арменоведения”, основан международный журнал “Вестник арменоведения” «Բնիշխման հայագիտություն» (на 5 языках), учрежден Международный совет, координирующий арменоведческие исследования.

Субструктура арменоведческих исследований зиждится на трех столпах: это институты, находящиеся в ведении отделения арменоведения и общественных наук НАН РА, Ереванский Государственный Университет (гуманитарные факультеты и арменоведческие центры), Институт древних рукописей имени Маштоца (Матенадаран), а также Педагогический университет и творческие вузы, (в том числе Государственные университеты городов Гавара и Гориса, арменоведческие кафедры отраслевых вузов). Сотрудники трех из указанных выше крупных учреждений опубликовали в 2012 году 147 монографий, из них 7 за границей, 24 учебника, 911 статей (220 за рубежом). В настоящее время заметно поднялся уровень технического оснащения арменоведческих заведений, что подтверждается созданием электронных баз данных, картотек и сайтов, и их оптимальным использованием.

В настоящее время издается 6 широко известных научных журналов.

Приоритетными направлениями дальнейших исследований должно быть комплексное изучение истории армянского народа, археологии, этнографии, этносоциологии, фольклора, антропологии, эпиграфики, армянского языка, литературоведения, особого внимания требуют история и современные проблемы экономики, философской и эстетической мысли, основополагающие вопросы теории и истории права, политической мысли, архитектуры, из-

образительного искусства, национальной музыки и театра, истории соседних стран и народов, и их взаимоотношений. По этим вопросам есть ценные исследования, многие из которых получили международное признание.

На данном этапе очень важно наряду с фундаментальными армონоведческими исследованиями уделять самое большое внимание развитию прикладного и фундаментального армონоведения, активизации языковой политики, расширению географии изучения археологии, этнографии и фольклора, работе по оцифровке документов армянской литературы, архивных исторических и лексикографических материалов.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Սարգսյան-Կատվայան Ս. Ա., – Հայագիտության ձևավորման ժամանակի և հիմնախնդիրների հարցի շուրջ, Երևան, 2013:

Հայկական սովետական հանրագիտարան, – հ. 6, Երևան, 1980:

ԺՈՐԵՍ Դ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Պալատական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
khachzhores@mail.ru

ԱՐՄԵՆ Ֆ. ՆԱԽՇԲԱՐՅԱՆ

Պալատական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
armenarxeolog777@rambler.ru

ԱՔԵՄԵՆՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀՅՈՒՄԻՍԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԻ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՀԱՏՎԱԾԻ ՏԵՂՈՐՈՇՄԱՆ ՇՈՒՐՁ

(պալատահնագիտական քննություն)

Սկսած անցյալ դարի 40-ական թվականներից պատմագրության մեջ Իրանի հյուսիսարևմտյան և արևելյան Այսրկովկասի շրջանները նույնացվում են ոչ միայն տարածքային, այլև պատմական, քաղաքական ու էթնիկ առումներով¹:

Աքեմենյան Պարսկաստանի XI և XIV սատրապությունների տարածքների մի մասը տեղորոշվում են Արևելյան Այսրկովկասում²: XI սատրապության մեջ հիշատակվող կասպերը կապվում են կատիշների³, իսկ XIV սատրապության ուտիները և մյուկերը՝ Կուրի աջափնյակի և Արաքսի հարավային շրջանների հետ⁴: Ի. Ալիևը, ելնելով հույն պատմիչ Արիանոսի՝ Գավգամելայի ճակատամարտի մասին հաղորդումից⁵, կարծիք է հայտնում, որ Աքեմենյան տերության վերջին շրջանում, օգտվելով կայսրության թուլացումից, X սատրապության /Մարաստանի/ սատրապ Ատրոպատեսը /հետագա Ատրպատականի թագավորության հիմնադիրը/, իր ձեռքում էր կենտրոնացրել ոչ միայն X, այլև XI և XIV սատրապությունների իշխանությունը⁶: Ընդ որում, Գավգամելայի ճակատամարտում հիշատակվող աղվանները, սակեփներն ու կատիշները համարվում են ոչ թե Աքե-

1 Шнирельман В. А., 2003, 133–135.

2 Алиев И. Г., 1961, 104; 1989, 51–53.

3 Алиев И. Г., 1989, 51–53.

4 Նույն տեղում:

5 Арриан, 1962, III, 8, 4.

6 Алиев И. Г., 1989, 51–53.

մենյանների, այլև Ատրոպատեսի դաշնակիցներ: Այս իրողությունները վերջինիս կողմից օրինաչափ են համարվում, որոնց ակունքները բերվում են թերևս մարական ժամանակաշրջանից⁷: Ելնելով Պոլիբիոսի կողմից բերվող Ք.ա. 3-րդ դարի վերջին քառորդին վերաբերող տեղեկություններից⁸ Ի. Ալիևը գտնում է, որ Ատրոպատեսի և նրա հաջորդների իշխանությունը տարածվել է ոչ միայն Կուր և Արաքս գետերի միջագետքում, այլև Արևմտյան Այսրկովկասում:⁹ Որպես ատրպատականյան ներկայության լրացուցիչ ապացույցներ են բերվում Կուրի աջափնյակի ներկայիս Կարա-Թեփե, Թազաքենդ և Կալա-Թեփե կոչված վայրերում պեղված հուշարձանների հնագիտական նյութերը:¹⁰ Պատմական Ուտիքի տարածքում գտնվող վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանով թվագրվող այս հուշարձանները, սակայն, հին հայկական մշակույթի բաղկացուցիչ մասն են և որևէ առնչություն չունեն Ատրպատականի տարածքում հայտնաբերված համաժամանակյա հուշարձանների հետ:

XI սատրապության վերաբերյալ Հերոդոտոսը գրում է. «Կասպերը, պավսիկները, պանտիմաթները և դարեյտները մեկ նահանգ կազմած վճարում էին երկու հարյուր տաղանդ: Սա էլ XI նահանգն էր»¹¹: Դեռևս անցյալ դարի ութսունական թվականներին Ա. Հակոբյանը կասպերին և Կասպիանե երկրին նվիրված հոդվածում սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ մեկնության և քննության արդյունքում պարզել է, որ «կասպեր» տերմինն առաջացել է Կասպից ծովի անունից և տրվել է ծովափնյա բնակչությանը, ինչպես «պոնտացիներ» տերմինը՝ Սև ծովի ափի բնակչությանը: Անտիկ հեղինակներից ոչ մեկը չի լսել կասպ անունով էթնիկապես ուրույն ժողովրդի: Վերը բերված կասպերը չեն նույնանում Ստրաբոնի կողմից հիշատակվող Փայտակարան աշխարհի կամ Կասպքի կասպերին: Կասպիանա տերմինը նշանակում է Կասպից ծովի ափին ընկած շրջան: Այդ անունով աղբյուրներում վկայված են երեք տարբեր մարզեր:¹²

Հերոդոտոսը հիշատակում է կասպերի մեկ այլ խմբի, բայց այս անգամ՝ XV սատրապությունում: Պատմահայրը գրում է. «Սակերը և կասպերը վճարում էին երկու հարյուր հիսուն տաղանդ. սա տասնհինգերորդ նահանգն էր»¹³: Ելնելով Հերոդոտոսի այս հաղորդումից, ուսումնասիրողների մի մասը, չնկատելով կասպերի վերաբերյալ վերը բերված այս բացահայտումները և հիմք ընդունելով կասպերի ու սակերի հարևանության փաստը, սկզբնաղբյուրների մակերեսային քննության արդյունքում XV սատրապությունը ևս տեղորոշում է Այսրկովկասում:¹⁴ Ընդունելով Ա. Հակոբյանի տեսակետը՝ մենք ևս հակված ենք այն մտքին, որ XI և XV սատրապությունները գտնվել

7 Նույն տեղում:

8 Նույն տեղում, 53:

9 Նույն տեղում, 52–53:

10 Алиев И. Г., 1989, 106. Эминли Дж., 2010, 302.

11 Հերոդոտոս, 1986, III, 197:

12 Հակոբյան Ա. Ա., 1983, 99:

13 Հերոդոտոս, 1986, III, 197.

14 Тер-Мартirosов Ф. И., 1998, 140–141: Меликов Р., 2003, 103.

են Կասպից ծովի հարավային և հարավարևելյան ափերին:¹⁵

Ինչ վերաբերում է XIV սատրապության կազմում հիշատակվող ուտի-ներին ու մյուկներին, ապա վերջիններս կապ չունեն ոչ այսրկովկասյան ուղիների և ոչ էլ Մուղանի տարածքի հետ:¹⁶ XIV սատրապությունը գտնվել է Իրանի հարավային շրջաններում:¹⁷

Վերը թվարկված սատրապությունների՝ Այսրկովկասում տեղադրման տարարնույթ մոտեցումները հերքվում են Բ. Հարությունյանի «Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ» արժեքավոր աշխատանքում: Հեղինակի կարծիքով XVIII սատրապության սահմանը հյուսիսում անցնում էր Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայով՝ թերևս հասնելով մինչև ներկայիս Դերբենդ քաղաքի հյուսիսային մատույցները, արևելքում՝ Կասպից ծովով մինչև Կուրի գետաբերանը, հարավում՝ Կուր գետով և Թռեղքի լեռնաշղթայի ջրբաժանով, սահմանակցելով XIII սատրապության մեջ գտնվող Հայաստանին, և արևմուտքում՝ Սուրամի լեռներով մինչև Կովկասյան մեծ լեռնաշղթան՝ սահմանակցելով XIX սատրապությանը:¹⁸

Աքեմենյան տերության XI, XIV, XV և XVIII սատրապությունների տեղորոշման վարկածների և տարածաշրջանի առայժմ գոյություն ունեցող հնագիտական պատկերի միջև կան որոշակի անհամապատասխանություններ: Խնդիրն այն է, որ Կովկասյան լեռնաշղթայի հարավային փեշերից մինչև Կասպից ծովի արևմտյան ափ, Կուրի ձախափնյակից մինչև Ալազան գետի արևելյան հատվածն ընկած տարածքներում առայժմ աքեմենյան տիպի որևէ հուշարձան չի հայտնաբերվել:¹⁹ Չի բացառվում, որ տարածաշրջանի համակարգված և ծրագրային հնագիտական հետազոտությունները նոր լույս կարող են սփռել այս խնդրի վրա: Սակայն հանելուկային է մնում այն իրողությունը, որ վերոհիշյալ տարածքներում գրեթե մեկդարյա հնագիտական ուսումնասիրությունները որևէ արդյունք չեն արձանագրել այս հարցում: Այսրկովկասում հայտնաբերված աքեմենյան տիպի հուշարձանների տեղագրական և գործառնության առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը մեզ թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ, ըստ երևույթին, այս տարածքներում նմանատիպ հուշարձաններ չեն եղել: Կուր և Ալազան գետերի աջափնյակներում սփռված հնագիտական հուշարձանների քննությունը ցուցում է, որ վերջիններս /ներկայիս Սարի-թեփե²⁰, Կարաշամիրլի²¹, Գումբաթի²²/ պաշտպանական գործառնություններ են ունեցել՝ պարսպապատերով շրջափակված շինություններ, կայազորի համար նախատեսված կառույցներ: Այսրկովկասում հայտնաբերված այս հուշարձաններից երկուսը՝ Սարի-թեփե և Կարաշամիրլի /ներկայիս Ղազախի և Շամքորի շրջաններ/ գտնվում են Կուրի աջափնյակում, իսկ Գումբաթին՝ Ալազանի աջափնյակում /Արևելյան

15 Հակոբյան Ա. Ա., 1983, 94:

16 Акопян А. А., 1987, 75.

17 Дандамаев М. А., Луконин В. Г., 1980, 195.

18 Յարութինեան Բ., 1999, 100–101:

19 Кудрявцев А. А., 1982, 27–43, Археология СССР, 1985, 43–47, F. Knauss, 2006, 79–118.

20 Нариманов И. Г., 1960, N 4, 162–164.

21 Florian S. Knauss, 2007, 1–51

22 Florian S. Knauss, 2000, 119–130.

Կախեր՝ Վերջինս մինչ այժմ հայտնաբերված աքեմենյան տիպի ամենահյուսիսային հնավայրն է։ Անբացատրելի է մնում այն հարցը, թե ինչու՞ Աքեմենյան սատրապությունների միջև ընկած այս ենթադրյալ սահմանը պետք է պաշտպանվեր նման աննախադեպ միջոցառումներով։ Կամ Ալազանի հովիտը XVIII սատրապության գրեթե կենտրոնում տեղորոշելու պարագայում այս բնակավայրը պաշտպանական ինչ գործառույթ պետք է իրականացներ։ Նյութի քննության սկզբում ենթադրում էինք, որ գործ ունենք սահմանային ամրությունների երկու ժամանակագրական շերտերի հետ, ըստ որի՝ սկզբնական շրջանում Աքեմենյան տերության հյուսիսային սահմանը այս հատվածում եղել է Կուր գետը, իսկ XVIII սատրապության հիմնադրման ընթացքում տեղափոխվել Կուրից հյուսիս ընկած շրջաններ։ Սակայն այս ենթադրությունը մասամբ է համապատասխանում իրականությանը /Իորիի և Ալազանի ավազաններ/։ Երկրորդ վարկածի համաձայն՝ ենթադրվում էր, որ գործ ունենք պաշտպանական մի հզոր ցանցի հետ, որն իր շարունակությունը պետք է ունենար Կուրի ձախափնյակում՝ հյուսիսում վերջնակետ ունենալով Դարյալի, իսկ արևելքում՝ Դերբենդի լեռնանցքները։ Սակայն Կուրի և Ալազանի աջափնյակներում տեղակայված պաշտպանական համակարգի առկայությունը և Կուրի ձախափնյակում²³ ու Դերբենդում²⁴ աքեմենյան տիպի նմանատիպ համակարգերի բացակայությունը բացառում է այս ենթադրության հավանականությունը։ Եգիպտոսի նկարագրությանը վերաբերող հատվածներից մեկում Հերոդոտոսը նշում է. «Պսամմետիքոս թագավորի օրոք կայազորներ հաստատվեցին եթովպացիների դեմ Ելեփանտինե քաղաքում, արաբների և ասորեստանցիների դեմ՝ Դափնեում, որը Պելուսիայում է, և Լիբիայի դեմ՝ Մարեայում։ Դեռ իմ ժամանակ ևս այս նույն վայրերում կանգնած են պարսկական կայազորներ, ինչպես եղել էին Պսամմետիքոսի օրոք, քանզի պարսկական կայազորներ կան Ելեփանտինեում և Դափնեում»²⁵։ Հաղորդման վերջում Աքեմենյանների կայազորների վայրերը հիշատակելիս, պատմահայրը բաց է թողնում Մարեան, որն, ըստ երևույթին, Լիբիայի մի մասը VI սատրապության մեջ ընդգրկելու պատճառով կորցրել էր իր ռազմավարական նշանակությունը։ VI սատրապության սահմանային ամրությունների համեմատությունը Կուր և Ալազան գետերի աջափնյակում տեղակայված պաշտպանական համակարգերի հետ մեզ թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ վերոհիշյալ հուշարձանները ժամանակին Աքեմենյան տերության հյուսիսային սահմանի պաշտպանական համակարգի բաղադրատարրերից են եղել, իսկ այդ պաշտպանական համակարգի կարևորագույն և առանցքային բաղադրատարրերը՝ որպես բնագծեր, եղել են Կուր և Ալազանի գետերը։ Կուրի աջափնյակում տեղակայված հուշարձանների տեղագրական և գործառութային առանձնահատկությունների քննության սկզբում ենթադրվում էր, որ նմանատիպ հուշարձանները պետք է իրենց շարունակությունը ունենային նաև Կարաշամիրլիից հարավ ընկած տարածքներում՝ վերջնակետ ունենալով Կուրի և Արաքսի միախառնման

23 Florian S. Knauss, 2006, 79–118.

24 Кудрявцев А. А., 1982, 27–43.

25 Հերոդոտոս, 1986, II, 90:

հատվածը: Սակայն վերը նշված հուշարձանների տեղագրական առանձնահատկությունների համեմատությունը Կլավդիոս Պտղոմեոսի՝ տարածաշրջանին վերաբերող քարտեզի հետ, ըստ երևույթին, բացառում է վերջին ենթադրությունը²⁶: Ըստ Ս. Մուրավյովի, Պտղոմեոսի քարտեզի հիմքում ընկած է Ք.ա. III-րդ դարի ինչ-որ հեղինակի քարտեզ: Այս քարտեզի ուսումնասիրությունից ելնելով՝ հեղինակը կարծիք է հայտնել, որ Ք.ա. VI-րդ – Ք.հ. III-րդ դդ. տեղի է ունեցել Կասպից ծովի մակարդակի բարձրացում: Վերջինս ենթադրում է, որ Կուր գետը Կասպից ծով է թափվել ներկայիս Մինգեչաուրի և Եվլախի շրջաններում:²⁷ Դատելով վերոհիշյալ պաշտպանական համակարգերի տեղաբաշխվածության օրինաչափություններից՝ շատ հնարավոր է, որ ապագայում նմանատիպ պաշտպանական համակարգ հայտնաբերվի Կարաշամիրլիի և Եվլախի միջև ընկած շրջաններում:

Ելնելով վերը բերված հնագիտական փաստերից՝ հարց է ծագում՝ արդյո՞ք Կուրից հյուսիս ընկած տարածքները մտել են Աքեմենյան տերության որևէ սատրապության մեջ: Ավելացնենք, որ սեփական քննության ընթացքում նմանատիպ հարցադրում արվել է նաև Բ. Հարությունյանի կողմից:²⁸ Մեր կարծիքով՝ այս հարցերի պատասխանն առկա է նաև Հերոդոտոսի Կովկասյան Մեծ լեռնաշղթայի արևմտյան և հավանաբար կենտրոնական հատվածներին վերաբերող ուշագրավ տեղեկության մեջ. «Նույնիսկ կոլխերը և նրանց հարևանները՝ մինչև Կովկաս լեռը, քանզի մինչ այդ լեռը տիրում են պարսիկները, իսկ Կովկասից հյուսիս /ընկած երկիրը/ հաշվի չի առնում պարսիկներին, նույնպես հարկ տալիս են ընծաներ մատուցելու ձևով»²⁹:

Կասպից ծովի արևմտյան հատվածը նկարագրելիս Հերոդոտոսը նշում է հետևյալը. «Այս ծովի արևմտյան մասով ձգվում է Կովկասը /այս դեպքում Կովկասյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածը՝ – Ժ. Խ., Ա. Ն./, որը բազում խոշոր և բարձրագույն լեռներ ունի: Կովկասում բնակվում են բազմաթիվ և բազմապիսի ազգեր, որոնց մեծ մասը ապրում է վայրի /անտառների/ պտուղներով: Պատմում են, որ այստեղ կան այնպիսի ծառեր, որոնց տերևները մանրացնելով խառնում են ջրին և դրանով իրենց զգեստների վրա նկարներ գծում: Այդ նկարները չեն լվացվում, այլ մաշվում են բրդե գործվածքի հետ, ասես դրանք սկզբից եղթ գործված լինեն միասին: Այս մարդիկ իրար հետ բացահայտ խառնվում են, ինչպես անասունները»:³⁰

Ուշագրավն այն է, որ պատմահայրը չի խոսում Աքեմենյանների

26 Հարությունյան Բ. Հ., 2004, 91:

27 Муравьев С. Н., 1983, N 1, 117–147. Նշենք, որ հեղինակի վերոհիշյալ վարկածը որոշ պատմաբանների կողմից թերահավատորեն է ընդունվում, սակայն նորագույն երկրաբանական հետազոտությունները, ըստ երևույթին, խոսում են Ս.Ս.Մուրավյովի վարկած օգտին: Найденов В. И., 2001. 407. «Возникает вопрос: возможно ли такое повышение уровня при достаточно малом изменении современного климата Земли? Оказывается, возможно: небольшое /до 10%/ увеличение среднегодовой нормы осадков в бассейне моря вызывает уменьшение испарения /до 10%/ и увеличивает речной сток, что, в свою очередь, способствует подъему уровня вод в море и уменьшению испарения / до 10%/ с мелководий Северного Каспия. Здесь главным является то обстоятельство, что указанные механизмы действуют совместно. Увеличение площади моря может достигнуть 30%...»:

28 Յարութինյան Բ., 1999, 85:

29 Հերոդոտոս, III, 198:

30 Հերոդոտոս, I, 203:

տիրապետության մասին, ինչպես նաև քաջ գիտենալով մատիեններին, սասպեյրներին, ալարոդներին և կասպերին, այս տարածքներում նրանց գոյության վերաբերյալ որևէ ակնարկ չի անում: Հերոդոտոսի՝ Կովկասյան Մեծ լեռնաշղթայի նկարագրության այս երկու հատվածների և հնագիտական նյութերի համեմատությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ Կովսիդայից մինչև Սուրամի լեռներ գործ ունենք ապահարկ ցեղերի հետ, իսկ արևելքում այս երկու աղբյուրների համեմատությունից պարզվում է, որ Աքեմենյանների որևէ տիրապետություն երբևիցե գոյություն չի ունեցել: Անդրադառնալով Կազբեկի գանձին³¹ նշենք, որ աքեմենյան մետաղագործության նմուշները հայտնաբերվել են կոբանյան մշակույթի ուշ տարբերակների հետ միասին և պարզորոշ երևում է, որ աքեմենյան տիպի իրերի ներկայությունը այս գանձում ոչ թե ուղղակի աքեմենյանների առկայության, այլև ազդեցության արդյունք է: Հետաքրքիրն այն է, որ ոչ Կովսիդայում, ոչ էլ Դարյալի կիրճի հատվածում՝ Վերին Լարսից մինչև Կազբեգի³² մինչ այժմ Աքեմենյան տիպի որևէ հուշարձան չի հայտնաբերվել և չեն նկատվում նաև սահմանային ամրությունների այնպիսի հետքեր, ինչպիսիք առկա են Կուրի և Ալազանի աջափնյակներում: Աքեմենյանների հանդուրժողականությունը այս ցեղերի նկատմամբ, ըստ երևույթին, պայմանավորված էր վերը նշված տարածքների ռազմավարական նշանակությամբ, որոնք որպես բուֆերային գոտի՝ պետք է օգտագործվեին հյուսիսից եկող հարձակումների դեմն առնելու նպատակով: Այժմ փորձենք կրկին անդրադառնալ XVIII սատրապության տեղորոշման, սահմանների և վերջինիս տարածքն զբաղեցնող ցեղերի էթնիկ պատկանելությանը: Այս խնդրի լուծման համար շատ կարևոր նշանակություն ունի Այսրկովկասում սկյութական տիպի հուշարձանների տարածման աշխարհագրական առանձնահատկությունների քննությունը: Ինչպես նաև սկյութական արշավանքների երթուղիների պարզաբանումը: Այսրկովկասում հայտնաբերված սկյութական տիպի արտեֆակտները հստակ բաժանվում են երկու ժամանակագրական խմբերի, որոնք ունեն տարածման տարբեր աշխարհագրական արեալներ: Արխայիկ տիպի սկյութական հուշարձանները, որոնք թվագրվում են Ք.ա. VII–VI–րդ դդ., հիմնականում տարածված են Կենտրոնական և Արևմտյան Վրաստանում՝ /ներառյալ Աբխազիան և Հարավային Օսիան/ Սցխեթից մինչև Սև ծովի տարածաշրջան³³: Ք.ա. VI–րդ դարից հետո սկյութական տարրերի քանակը այս տարածաշրջանի նյութական մշակույթում կտրուկ նվազում է³⁴: Նշենք, որ սկյութական մշակույթի արխայիկ տարրերի ներթափանցում սույն ժամանակաշրջանում նկատվում են նաև Հայաստանի ուրարտական կենտրոններում³⁵: Այս տարածաշրջանի հուշարձաններում չկան գտածոներ, որոնք կարելի կլինեին մեկնաբանել որպես թշնամիների կողմից սկյութական զենքի օգտագործման փաստ, չեն նկատվում նաև ավերածությունների հետքեր³⁶: Նույն պատկերն առկա է

31 Смирнов Я. И., 1909, III, 13, 14.

32 Лордкипанидзе О., 1989, 313.

33 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 38–39.

34 Նույն տեղում, էջ 38–39:

35 Նույն տեղում, 38:

36 Նույն տեղում, 39:

նաև ուրարտական ժամանակաշրջանի հուշարձաններում: Այս առիթով Բ. Պիոտրովսկին նշում է, որ ուրարտական կենտրոնների ավերածություններին նախորդել են բավականին խաղաղ սկյութա-ուրարտական մշակութային փոխառնչություններ, որը արտացոլված է Թեյշեբաինիի և այլ հուշարձանների նյութական մշակույթում³⁷: Բոլորովին այլ է պատկերը Այսրկովկասում /Ապշերոնի թերակղզի, Կախեթ, Ուտիք/՝ այստեղ սկյութական տիպի արխայիկ նյութերը հիմնականում ներկայացված են նետասլաքների տեսքով և որպես կանոն՝ գտնվել են այս հուշարձանների վերին շերտերում և, ըստ երևույթին, կապված են սկյութների ռազմական գործողությունների հետ³⁸: Այստեղ պեղվել են դամբարաններ, որտեղ երևում է, որ հանգուցյալը սպանվել է սկյութական զենքով, այսինքն՝ նետասլաքը մխրձված է հանգուցյալի ոսկորների մեջ³⁹: Միաժամանակ փաստենք, որ Ք.ա. VII-VI-րդ դդ. սկյութական նյութական մշակույթի ներթափանցում այս տարածքներում չի նկատվում⁴⁰: Իրադրությունը փոխվում է Ք.ա. VI-IV-րդ դդ., երբ սկյութական հուշարձաններն այս անգամ կենտրոնում են Այսրկովկասի հյուսիսասեյան հատվածում՝ Ուտիքում և Կախեթում⁴¹: Նշենք, որ այս տարածքներում հայտնաբերված սկյութական նյութերը թե՛ ժամանակագրորեն, թե՛ տիպաբանորեն էապես տարբերվում են արխայիկ տիպի սկյութական արտեֆակտներից:

Ելնելով վերը բերված հնագիտական փաստերից⁴² և Ստրաբոնի վկայությունից. «Սակերը նվաճեցին Հայաստանի լավագույն /մարզը/, որը նրանց անունից կոչվեց Սակասենե»⁴³, Ուտիքում սկյութների հաստատումը պետք է թվագրել Ք.ա. VI-VII դարերով:

Այժմ անդրադառնանք սկյութական արշավանքների երթուղիներին: Պատմահայր Հերոդոտոսը տեղյակ է միայն սրանցից մեկի մասին և այս առիթով հաղորդում է հետևյալը. «Մեյոտիս լճից մինչև Փասիս գետը և Կոլխերի երկիրը երեսուն օրվա ճանապարհի է անխոնջ ուղևորի համար: Կոլխիսից Մեդիա ավելին չէ ճանապարհը, բայց նրանց միջև բնակվում է մի ազգ, սասպերները. սրանց միջով անցնելուց հետո կարելի է հասնել Մեդիա: Այսուհանդերձ, սկյութներն այս ճանապարհով չներխուժեցին Մեդիա, այլ շեղվեցին դեպի վերին, շատ ավելի երկար ճանապարհը՝ Կովկաս լեռը ունենալով իրենց աջ կողմում: Այստեղ մեղացիները ճակատեցին սկյութների դեմ և մարտում պարտվելով, կորցրին իրենց իշխանությունը և սկյութները տիրացան ամբողջ Ասիային»⁴⁴: Ի. Դյակոնովը քննության ենթարկելով այս տեղեկությունը՝ իրավացիորեն ցույց է տվել պատմահոր կողմից իրադարձությունների ներկայացման ժամանակագրական անճշտությունները, քանզի Հերոդոտոսի հաղորդման համաձայն՝ մարերի բախումը սկյութների հետ տեղի է ունեցել Կյուրոսի՝ Աժդահակին հաղթելուց 75 կամ 103 տարի

37 Пиотровский Б. Б., 1959, 245.

38 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 38.

39 Նույն տեղում, 38:

40 Նույն տեղում:

41 Նույն տեղում, 39:

42 Նույն տեղում, 38:

43 Ստրաբոն, 1940, XI, 8, 4:

44 Հերոդոտոս, I, 104:

առաջ, այսինքն Ք.ա. 625 կամ 653 թթ., իսկ աշկուզա սկյութների առաջին հիշատակությունը վերաբերում է Ք.ա. VII դարի 70-ական թթ.: Ականավոր արևելագետը, հիմք ընդունելով կիմմերների՝ Այսրկովկասում Ք.ա. VIII դարի վերջում հայտնվելու հանգամանքը գտնում է, որ Հերոդոտոսը սխալվում է սկյութների մուտքը Այսրկովկաս կիմմերներին ուղղակի հետապնդելու արդյունք ներկայացնելով⁴⁵: Սկյութների կողմից կիմմերների ուղղակի հետապնդման կարծիքը թերևս այլ մեկնաբանությամբ ժխտվում է նաև Մ. Արտամանովի կողմից⁴⁶:

Անդրադառնալով կիմմերների և սկյութների արշավանքների պատճառներին՝ Մ. Արտամանովը հակված է դրանք կապել բնակլիմայական գործոնների հետ⁴⁷: Ինչևէ, Հերոդոտոսի՝ Ք.ա. VII-VIII դդ. վերաբերվող այս վկայությունը պատմական հիշողության կորսված, ձևափոխված և միաժամանակ շերտավորված, տարաժամանակյա տարրեր պարունակող կարևոր պատմական հաղորդում է: Անգլիացի պատմաբան Ե. Մինգը անդրադառնալով Հերոդոտոսի վերը բերված⁴⁸ և հետևյալ համանման վկայությանը. «Հայտնի է նաև, որ սկյութները, կիմմերներին հետապնդելիս, շեղվել են ճանապարհից և ներխուժել Մեդական երկիր, քանզի կիմմերները մշտապես շարժվում էին ծովափով, իսկ սկյութները նրանց հետապնդում էին Կովկասն աջ կողմում ունենալով, մինչև որ մտնում են Մեդական երկիր և շեղվում իրենց ուղուց դեպի միջերկրաշրջը: Այս գրույցը նույն ձևով պատմում են և՛ հելլենները, և՛ բարբարոսները»⁴⁹, որ այստեղ հիշատակվող Կովկաս լեռը վերաբերում է ոչ թե ամբողջովին Կովկասյան մեծ լեռնաշղթային, այլ նրա կենտրոնական հատվածում վեր խոյացող Կազբեկ լեռանը⁵⁰: Վերջինիս կարծիքով սկյութները, ըստ երևույթին, անցնելով Դարյալի լեռնանցքը՝ իրենց աջ կողմում թողել են Կազբեկ լեռը: Ե. Մինգի այս կարծիքը իր մեջ պարունակում է ճշմարտության հատիկներ: Զժխտելով սկյութական արշավանքների դերբենդյան ուղղության հնարավորությունը՝ Հ. Մանանդյանը նախապատվությունը տալիս է մեռտա-կողքիսյան ճանապարհին⁵¹: Բ. Պիոտրովսկին հետազոտելով Այսրկովկասում առկա սկյութական տիպի հնագիտական նյութերը՝ հանգել է այն եզրակացության, որ սկյութների ներթափանցումը դեպի Այսրկովկաս պետք է կատարվեր տարբեր ուղղություններով և տարբեր տեղերից⁵²: Սրանցով են բացատրվում Արևելյան և Արևմտյան Այսրկովկասի սկյութական հուշարձանների հնագիտական նյութերի միջև եղած տարբերությունները⁵³: Նույն մտքին է հանգել նաև Ե. Կրուպնովը՝ քարտեզագրելով Այսրկովկասում հայտնի հնագիտական գտածոները⁵⁴: Ըստ Ե. Կրուպնովի սկյութական արշավանքները Այսրկովկաս իրականացվել են

45 Дьяконов И. М., 1956, 245–246.

46 Артаманов М. И., 1974, 25–27.

47 Նույն տեղում:

48 Հերոդոտոս, I, 104:

49 Հերոդոտոս, IV, 12:

50 Minns E. H., 1929, vol. III.

51 Մանանդյան Հ., 1944, 6–12:

52 Пиотровский Б. Б., 1959, 245.

53 Նույն տեղում, 245:

54 Крупнов Е. И., 1954, 186–194.

չորս ուղղություններով՝ Մեռտա-կողքիսյան ճանապարհով և Մամիսոնի, Դարյալի և Դերբենդի լեռնանցքներով⁵⁵: Վ. Վինոգրադովը, ելնելով Այսրկովկասում սկյութական տիպի հնագիտական հուշարձանների տեղաբաշխման խտությունից, նախապատվությունը տալիս է Դարյալի ուղղությամբ⁵⁶: Վերջինս Մադեսի արշավանքի երթուղին բացառություն է համարում⁵⁷: Այն, որ Մադեսի արշավանքի երթուղին անցել է Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի հյուսիսային հատվածով, և որ սկյութները եղել են Դերբենդում ու այս արշավանքի ընթացքում Այսրկովկաս են մտել հենց այս ճանապարհով, հաստատվում է հնագիտական նյութերով⁵⁸: Դերբենդի ամրոցը, որը հիմնադրվել է Ք.ա. VIII-VII դդ. սահմանագլխին, Ք.ա. VII դարում սկյութների կողմից ավերածությունների է ենթարկվել, ինչը հաստատվում է հրդեհի շերտի և այս շերտում սկյութական տիպի նետասլաքների առկայությամբ⁵⁹: Այս երթուղու օգտին են խոսում նաև Ապշերոնի թերակղզում սկյութական նյութերի գոյության փաստերը⁶⁰: Ապշերոնի թերակղզու Գյուրգյան հնավայրի սրբավայրում և քարակղերից մեկում ևս հայտնաբերվել են սկյութական տիպի նետասլաքներ⁶¹: Հետաքրքիրն այն է, որ Ք.ա. VII-VI դդ. սահմանագլխին Ապշերոնի թերակղզու մի շարք հուշարձաններ դադարեցնում են իրենց գոյությունը, սակայն ցուցումներ, որոնք կօգնեին դրա պատճառների բացահայտմանը, ուսումնասիրող հնագետների կողմից չեն տրվում⁶²: Ըստ երևույթին, այս ամենը ևս կապված է սկյութական արշավանքների հետ կամ, թերևս, Կասպից ծովի մակարդակի բարձրացման, քանի որ ավերածությունների հետքեր այս հուշարձաններում գրեթե չեն նկատվում: Ի մի բերելով սկյութական արշավանքների վերաբերյալ պատմահնագիտական աղբյուրները՝ կարող ենք փաստել, որ սրանք իրականացվել են Կովկասյան մեծ լեռնաշղթայի երեք հիմնական՝ արևմտյան, կենտրոնական և արևելյան ուղղություններով: Հնագիտական աղբյուրները փաստում են, որ սկյութական ցեղերը սկզբնական շրջանում /Ք.ա. VII դ. 2-րդ կես/ հաստատվել են Կենտրոնական /Կուրից հյուսիս և Արագվի գետից մինչև Սուրամի լեռնաշղթա ընկած տարածքներում/⁶³ և Արևմտյան Վրաստանում⁶⁴: Ինչ վերաբերում է Արևելյան Այսրկովկասի որոշ հատվածներին, ապա այստեղ, չնայած ավերածություններին, սկյութական տարրի առկայություն վերը նշված ժամանակահատվածում չի նկատվում⁶⁵: Ք.ա. VI դ. սկյութական տարրերի ազդեցությունը այս տարածքներում խիստ նվազում է⁶⁶: Հետաքրքիրն այն է, որ Ք.ա. VI դ. վերջում Կենտրոնական Վիրքի տարածքում ուսումնասիրված

55 Նույն տեղում:

56 Виноградов В. Б., 1964, 35-36.

57 Նույն տեղում:

58 Кудрявцев А. А., 1982, 27-43.

59 Նույն տեղում:

60 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 21.

61 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 21.

62 Նույն տեղում:

63 Նույն տեղում, 39:

64 Նույն տեղում:

65 Асланов Г. О., 1980, 80.

66 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 39.

գրեթե բոլոր հուշարձանները անկում են ապրում և դադարեցնում իրենց գոյությունը⁶⁷: Միաժամանակ այս բոլոր բնակավայրերում արձանագրվում են բռնի ավերածությունների և ուժեղ հրդեհների հետքեր: Կենտրոնական Վիրքի գրեթե բոլոր հուշարձաններում Ք.ա. VI դարի վերջից մինչև Ք.ա. IV դարի վերջը նկատվում է կյանքի որոշակի ընդհատում⁶⁸: Բացառություն է կազմում Կուրի աջափնյակում գտնվող Խովլե-Գորա հուշարձանը⁶⁹: Ճիշտ է, Ք.ա. V դ. այստեղ կյանքը շարունակվում է, բայց նկատվում են մշակութային նորամուծություններ, որոնք որևէ կապ չունեն նույն հուշարձանի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջաններին վերաբերող հնագիտական մշակույթների հետ⁷⁰: Նշենք, որ վերը բերված մշակութային նորամուծությունները նկատվում են նույն հուշարձանի Ք.ա. VI դարի շերտում⁷¹: Նույնանման նորամուծություններ նկատվում են նաև Թոեղք⁷², Թեթրի-ծղարո⁷³, Գարդաբանի⁷⁴ հնավայրերում: Ուսումնասիրողները Խովլե 3-րդ շինարարական հորիզոնի մշակութային նորամուծությունները կապում են «ուրարտական էթնիկ տարրի» ներթափանցման հետ, իսկ Խովլե 2-րդի⁷⁵ և Կուրի աջափնյակի այս նորամուծությունները՝ արքեմենյան մշակույթի ուղղակի ազդեցության հետ⁷⁶: Պետք է նշել, որ Խովլե Գորա 3-րդի հնագիտական նյութերը բաղդատվում են ուրարտական նյութերի հետ, սակայն հաշվի առնելով վերջիններիս ժամանակագրությունը և տիպաբանական տարբերությունները՝ գտնում ենք, որ դրանք, ինչպես նաև Խովլե-Գորայի շերտը և վերը նշված հնագիտական արտեֆակտները կապված են վաղ հայկական մշակույթի հետ և նույնական են Արարատյան դաշտի, Գուգարքի, Ուտիքի նյութերին⁷⁷: Այստեղ գործ ունենք վաղ հայկական մշակութային ամբողջականության հետ ակնհայտորեն զգացվում է, ինչն էլ նյութից անտեղյակ ուսումնասիրողների մոտ որոշ շփոթությունների տեղիք կարող է տալ և նաև տվել է: Սակայն վերը նշված նյութերի պատկանելությունը վաղ հայկական մշակույթին, անշուշտ, վերջնականապես ապացուցված կարելի է համարել⁷⁸:

Մեր կարծիքով, Ք.ա. VI-IV դդ. տեղի ունեցած այս իրողությունները պահպանվել են վրացական ավանդության մեջ. «...մինչ այժմ /երուսաղեմի գրավումը՝ Նաբուգոդոնոսորի կողմից/ Քարթլոսյանների լեզուն հայերենն /սոմխուրի/ էր, որով և խոսում էին: Իսկ երբ անհամար ժողովուրդներ ժողովեցան Քարթլիում, այն ժամանակ վրացիք թողին հայերեն /սոմխուրի/ լեզուն, և այս բոլոր ժողովուրդներից գոյացավ վրացերեն /քարթուլի/»

67 Лордкипанидзе О., 1989, 312.

68 Նույն տեղում:

69 Мухелишвили Д. Л., 1978, 98-102.

70 Նույն տեղում:

71 Նույն տեղում:

72 Куфтин Б. А., 1941, 41-50. Гагошидзе Ю. М., 1982, 63-109.

73 Давлианидзе Ц. О., 1977, 122-126.

74 Նույն տեղում:

75 Мухелишвили Д. Л., 1978, 98-102.

76 Давлианидзе Ц. О., 1977, 122-126.

77 Чаршачетян Ի. Ա., 2003, 41:

78 Тер-Мартirosов Ф. И., 1993, 59-65, Նույնի, 1999, 32-46:

լեզուն»⁷⁹: Բ. Հարությունյանը այս ավանդության վերաբերյալ տվել է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Սպերում և նրա շրջակայքում՝ այլ խոսքով, Ճորոխ գետի ավազանի արևմտյան մասում հաստատված հնդեվրոպական սկյութական ցեղախմբերը, որոնք ներգրավվել էին հայագոյացման ոլորտը և հայացել էին, մի մասով դեպի հյուսիս շարժվելով, հաստատվում են Վիրքի տարածքում, և, գերազանցելով ռազմական ու տնտեսական առումով տեղաբնիկ քարթական ցեղերին, իրենց գերիշխանության տակ են գցում վերջիններին: Սկյութական ցեղերի Ճորոխի ավազանում հաստատվելու մասին մենք դեռ կխոսենք, իսկ այժմ նշենք, որ այն իրողությունը, երբ քարթական ցեղերի վրա իշխանություն հաստատածների լեզուն հայերենն էր կամ հայերենի բարբառներից մեկը, հետագայում եկվորներին ուծացրած քարթական ցեղերի շրջանում պետք է այն միտքը ծներ, որ իրենք՝ վրաց ժողովուրդը, ինչ-որ ժամանակ հայախոս է եղել»⁸⁰: Հարգելով երջանկահիշատակ հայագետի՝ բավականին տրամաբանական և հետաքրքիր մեկնաբանությունը՝ չենք կարող համաձայնել նրա կողմից առաջադրված տեսակետի հետ, քանզի, դատելով հնագիտական աղբյուրներից՝ Ք.ա. VI դ. վերջին Կենտրոնական Վիրքի տարածքը ամայացած էր⁸¹ և ըստ երևույթին սկյութական տարրերը այս տարածքներից հեռացել էին՝ հաստատվելով Կախեթի⁸², Ուտիքի⁸³ և Գուգարքի⁸⁴ տարածքներում: Այստեղ առկա սկյութական տիպի հուշարձանները թվագրվում են Ք.ա. VI և մեծ մասամբ V–IV դդ.⁸⁵:

Վերը նշված որոշակի դադարից հետո, որն արձանագրվում է Ք.ա. V–IV դդ. ընթացքում Արևելյան Վրաստանի տարածքում, Ք.ա. IV դ. վերջում և Ք.ա. III դ. սկզբին նկատվում են մշակութային նորամուծություններ և փոփոխություններ, որոնք բացարձակ որևէ կապ չունեն Արևելյան Վրաստանում վկայված նախորդ ժամանակաշրջանների հնագիտական մշակույթների հետ: Այս նոր փոփոխությունները վրաց հնագետների կողմից բնութագրվում են «ուրբանիստական պայթյուն» եզրույթով⁸⁶: Սա նոր քաղաքների և տաճարային համալիրների հինադրման ժամանակաշրջան էր, որում զարմանալիորեն նկատվում են աքեմենյան և փոքրասիական մշակույթների ազդեցությունները⁸⁷: Հատկանշական է, որ աքեմենյան մշակույթի վերապրուկները Արևելյան Վրաստանի տարածքում շարունակվում են մինչև Ք.ա. I դ.⁸⁸: Ելնելով վերը բերված իրողություններից՝ Վրաստանի տարածքում պեղված հուշարձանները, որոնք նախկինում վերագրվում էին աքեմենյան շրջանին, այժմ վերաթվագրվում են հելլենիստական ժամանակաշրջանով⁸⁹: Հետաքրքրական նորություններ են նկատվում նաև այս ժամանակաշրջանի

79 Մելիքսեթ-Բեկ Լ., 1934, 143–149:

80 Հարությունյան Բ., 2001, 77:

81 Лордкипанидзе О., 1989, 312.

82 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 38.

83 Նույն տեղում:

84 Тер-Мартirosов Ф. И., 2006, 299:

85 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 38.

86 Хачутайшвили Д. А., 1973.

87 Цкитишвили Г. Г., 1977, 87–93.

88 Гагошидзе Ю. М., 1977, 122–126.

89 Лордкипанидзе О., 1989, 309–312.

խեցեգործության բնագավառում: Սամադլոյի գունազարդ խեցեղենը ուղղակի գուգահեռներ ունի ուշ փոյուզիական խեցեղենի հետ⁹⁰: Մշակության այս նորամուծությունները Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովը կապում է Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններից գաղթած էթնիկ տարրերի տեղաշարժերի հետ և գտնում, որ քարթական ցեղերը Վրաստան են տեղափոխվել Փոքր Ասիայի կենտրոնական շրջաններից⁹¹: Ավելացնենք, որ քարթական ցեղերի արևմտյան ծագման վերաբերյալ փոքր-ինչ տարբերվող մեկնաբանությամբ նմանատիպ վարկած է առաջադրել նաև Գ. Մելիքիշվիլին⁹²: Ինչևէ, չխորանալով այս խնդրի մեջ, քանի որ վերջինս դուրս է մեր քննության շրջանակներից, ելնելով պատմահնագիտական աղբյուրներից՝ կարող ենք փաստել, որ վրաց էթնոգենեզի գործընթացում կարևոր բաղադրատարրեր են եղել տեղական, սկյութական, հայկական, փոքրասիական տարրերը:

Աքեմենյան տերության սատրապությունների ցանկը թվարկելիս՝ Հերոդոտոսը նշում է. «Սատիենների, սասպեյրների և ալարոդների վրա սահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասնութերորդ նահանգն էր»⁹³: XVIII սատրապությունը Կուր գետի և Կովկասյան լեռնաշղթայի միջև տեղակայող ուսումնասիրողները մատիեններին տեղորոշում են ներկայիս Վրաստանի հանրապետության հարավարևմտյան շրջաններում հաստատված մոսխերի կամ մոսքերի հարևանությամբ, նրանցից հյուսիս ընկած տարածքներում⁹⁴, սասպեյրներին՝ Կենտրոնական Վիրքի⁹⁵, ալարոդներին՝ բուն Աղվանքի /Ալազան գետի միջին հոսանքի երկու ափերից ներառյալ/ շրջաններում⁹⁶, ընդ որում, հետազոտողների կարծիքով նշված ցեղերը պատկանել են սկյութական աշխարհին⁹⁷: Այս առիթով Բ. Հարությունյանը գրում է. «Սասպեյր անունը հավաքական անվանում էր, և այդ ցեղախմբի մեջ բազմաթիվ ցեղեր և անգամ ցեղային փոքր խմբեր էին գտնվում: Ամեն ինչից դատելով՝ դրանց թվում էին մատիենները և ալարոդները»⁹⁸: Տարածաշրջանի հնագիտական պատկերի քննության ընթացքում, ինչպես սկզբում ասվեց, սասպեյրների և մատիենների տեղորոշումը այս հատվածներում հնարավոր էր միայն Ք.ա. VII դ. 2-րդ կեսից մինչև VI դ. վերջն ընկած ժամանակահատվածում⁹⁹, քանզի Ք.ա. VI դ. վերջից մինչև IV դ. վերջն ընկած ժամանակահատվածում վերը բերված իրադարձությունների պատճառով այս տարածքները ամայացած էին և գրեթե անմարդաբնակ¹⁰⁰, իսկ ալարոդների տեղորոշումը ողջ Աղվանքի տարածքում մեծ դժվարություններ է հարուցում, քանզի հետազոտողների կողմից այս տարածքում սկյութական հոծ գաղ-

90 Гагошидзе Ю. М., 1982, 75.

91 Тер-Мартirosов Ф. И., 1995, 20.

92 Меликишвили Г. А., 1955, 134–136.

93 Հերոդոտոս, III, 94:

94 Յարութինյան Բ., 1999, 66, Խորիկյան Հ., 2007, 25–35:

95 Նույն տեղում, 82:

96 Նույն տեղում, 84–102:

97 Նույն տեղում, 84:

98 Նույն տեղում:

99 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 39.

100 Лордкипанидзе О., 1989, 309–312.

թականության և դաշտային սկյութների տեղորոշման վարկածը¹⁰¹ չի հաստատվում հնագիտական աղբյուրներով, որովհետև այստեղ պեղված հնավայրերից միայն Ապշերոնի թերակղզու շրջանում են հայտնաբերվել սկյութական տիպի նետասլաքներ, և այս գտածոները հետազոտողները կապում են սկյութական արշավանքների հետ՝ դրանք թվագրելով Ք.ա. VII դ. 2-րդ կեսով և VI դ. սկզբով¹⁰²: Ք.ա. VII-VI դդ. սահմանագծին Ապշերոնի թերակղզում վկայված այս բնակավայրերը ուսումնասիրողների համար անհայտ պատճառներով դադարեցնում են իրենց գոյությունը¹⁰³: Մեր կարծիքով այս բնակավայրերի անկումը կապված է սկյութական արշավանքների, ինչպես նաև Կասպից ծովի մակարդակի բարձրացման հետ:

Անդրադամնալով Հերոդոտոսի I, 104 վկայությանը՝ Շպիգելը¹⁰⁴, Ի. Դյակոնովը¹⁰⁵, դրանում արծարծված Մեդիա հատուկ անունը վերագրում են ոչ թե պատմական Մեդիայի, այլ մարական տերության սահմաններին: Մեր կարծիքով, մատիենների և ալարոդների նույնացումը սասպեյրների հետ քիչ հավանական է և հակասությունների մեջ է մտնում Հերոդոտոսի I, 104, II, 94, IV, 40, IV, 37, VII, 79 վկայությունների հետ: Հիմք ընդունելով Հերոդոտոսի I, 104 վկայությունը՝ կարծիք է հայտնվել, որ սասպեյրները մարերին սահմանակցել են Կուր գետի ստորին հոսանքի շրջանում և Կողքիսից Մեդիա ճանապարհին անցել է Կասպից ծովի արևմտյան շրջաններով և Կուրի հովտով¹⁰⁶: Պարսից ծոցից մինչև Սև ծովն ընկած տարածքների ժողովուրդներին նկարագրելիս բերվում են երկու համանման վկայություններ, որոնցից առաջինում պատմահայրը պատմում է հետևյալը. «Պարսիկները բնակվում են մինչև Հարավային ծովը, որը կոչվում է Կարմիր, նրանցից վերև՝ դեպի հյուսիս, բնակվում են մեդացիները, մեդացիներից /վերև/ սասպեյրները, սասպեյրներից /վերև/ կոլխերը, տարածվելով մինչև Հյուսիսային ծովը, որտեղ թափվում է Փասիս գետը: Ահա այս չորս ազգերն են բնակվում մեկ ծովից մյուսն /ընկած երկրում/»¹⁰⁷: Երկրորդում Հերոդոտոսը բերում է հետևյալ վկայությունը. «Ասիայի այս երկրները գտնվում են Պարսկաստանից արևմուտք: Պարսիկներից, մեդացիներից, սասպեյրներից և կոլխերից վերև, դեպի արևելք, գտնվում է Կարմիր ծովը, դեպի հյուսիս՝ Կասպից ծովը և Արաքս գետը, որը հոսում է դեպի արևելք»¹⁰⁸: Համադրելով պատմահոր վերոհիշյալ հաղորդումները, նրա մեկ այլ «Քանգի մեդական տերության հետ և յուդիական տերության միջև սահմանը Հայուս գետն էր, որը հոսում էր Հայկական լեռներից Կիլիկիայի միջով, այնուհետև /հոսում է/ աջից մատիեններին և ահյակից փոյուգիացիներին ունենալով» վկայության հետ, /Հերոդոտոս, I, 72/, նախ հարց է ծագում, թե ինչու՞ Հերոդոտոսը, քաջատեղյակ լինելով Հալիսից արևելք գտնվող ժողովուրդների մասին, մասնավորապես՝

101 Խորիկյան Հ. Գ., 2010, 33–35:

102 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 21.

103 Асланов Г. О., 1980, 80. Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 21.

104 Spiegel Fr., 1873, 245.

105 Дьяконов И. М., 1956, 339.

106 Խորիկյան Հ. Գ., 2008, 138–142:

107 Հերոդոտոս, IV, 37:

108 Հերոդոտոս, IV, 40:

արմեններին, անտեսում է վերջիններին: Կամ հարցական է մնում հետևյալ հանգամանքը. Պարսից ծոցից մինչև Սև ծովն ընկած տարածքների նկարագրության պարագայում Հերոդոտոսը տրամաբանորեն պետք է անդրադառնար հյուսիս-արևմուտք ուղղությանը, իսկ այս նկարագրության դեպի հյուսիսարևելք շեղումը, մեղմ ասած, անհասկանալի է դառնում: Ինչպես վերը նշել ենք, անդրադառնալով Հերոդոտոսի I, 104 վկայությանը՝ Ֆր. Շպիգելը¹⁰⁹ և նրան համակարծիք Ի. Դյակոնովը¹¹⁰, գտնում են, որ վերջինս վերաբերում է ոչ թե պատմական Մեդիայի շրջանին, այլ Մարական տերության սահմաններին: Ընդունելով վերը հիշատակված տեսակետը՝ այն կարծիքին ենք, որ ինչպես վերոբերյալ Մեդիա տերմինն է վերաբերում մարական տերության սահմաններին, այնպես էլ մեղացիներ եզրույթը վերաբերվում է ոչ միայն մեղացիներին, այլև նրանց հպատակ ժողովուրդներին:

Հարց է ծագում, թե ինչու՞ Հերոդոտոսը, քաջատեղյակ լինելով մատինների ու ալարոդների, վերջիններին նույնացնում է սասպեյրների հետ և Կողքիսից Մեդիա կամ ավելի ձիշտ Մարական տերության սահմանները նկարագրելիս, ծանոթ լինելով վերջիններին, անդրադառնում է միայն սասպեյրներին: Մատինների՝ մոսքերից կամ մոսխերից հյուսիս տեղորոշումը ուղղակի հակասության մեջ է մտնում տարածաշրջանի հնագիտական պատկերի և Հերոդոտոսի III, 97 վկայության հետ, քանզի այս տարածքները Հերոդոտոսի շրջանում ամայի էին¹¹¹, ինչը պայմանավորված էր վերը նշված հայտնի պատճառներով: Հնագիտական և գրավոր սկզբնաղբյուրների համադրությունը խոսում է մոսքերի փոքրասիական ծագման մասին վարկածի օգտին և ըստ երևույթին վերջիններս ժամանակակից Մեսիսեթի տարածքում հաստատվել են Ք.ա. IV–III դդ. ընթացքում, որը հաստատվում է հնագիտական նյութերով¹¹²: Ալարոդների տեղորոշման հարցում կրկին հաշվի առնելով հնագիտական աղբյուրները՝ հակված ենք այն մտքին, որ վերջիններս պետք է տեղորոշվեն ներկայիս Կախեթի տարածքում, և, հաշվի առնելով Գումբաթի¹¹³ հնավայրի տեղադրությունը, սրանց արևելյան սահմանը պետք է լիներ Ալազան գետի աջափնյակը:

Ինչ վերաբերում է սասպեյրների տեղադրությանը, ապա կրկին, հիմք ընդունելով տարածաշրջանին վերաբերող հնագիտական աղբյուրները, այն կարծիքին ենք, որ վերջիններս բնակվել են Սպերի, Արևմտյան Տայքի, Արևմտյան Գուգարքի, ներկայիս Մեսիսեթի և Արևելյան Վրաստանի՝ Կուրի աջափնյակից մինչև Թռեղքի լեռնաշղթայի հարավային հատվածներն ընկած, ինչպես նաև ներկայիս Ռուսթավիի և Գարդաբանիի շրջաններում, քանզի այս տարածքներից հյուսիս ընկած հատվածում, ինչպես վերը նշել ենք, Հերոդոտոսի շրջանում ուղղակի ամայություն էր տիրում¹¹⁴: Մատինների, ըստ երևույթին, պետք է տեղորոշել Բարձր Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանամերձ շրջաններում:

109 Spiegel Fr., 1873, 245.

110 Дьяконов И. М., 1956, 339.

111 Лордкипанидзе О., 1989, 309–312.

112 Նույնի, 275.

113 Florian S. Knaus, 2000, 119–130.

114 Лордкипанидзе О., 1989, 309–312.

Այժմ անդրադառնանք Կենտրոնական Վիրքի տարածքում Ք.ա. V–IV դդ. առկա ժողովրդագրական իրադրությանը:

Հայտնի է, որ Ք.ա. IV դ. վերջում Կենտրոնական Վիրքի տարածքում առկա հնագիտական հուշարձանները անկում են ապրում, և կյանքը այս տարածքներում Ք.ա. V–IV դդ. լիակատար դադարի մեջ է հայտնվում¹¹⁵: Ինչո՞վ էր պայմանավորված վերը հիշատակված հիրավի ժողովրդագրական այս մեծ աղետը: Նշենք, որ սկյութական տիպի արխայիկ հուշարձանները կենտրոնացված էին հատկապես Այսրկովկասի այս տարածքներում: Ուսումնասիրողների կարծիքով սկյութական տարրի ազդեցությունը հիշյալ շրջաններում խիստ նվազում է և գրեթե վերանում Ք.ա. VI դ. վերջում¹¹⁶: Հայտնի է Դարեհ Ա–ի սկյութական արշավանքի երթուղին¹¹⁷: Ինչու՞ Դարեհը ընտրեց այս երկար և բավականին դժվար երթուղին: Տրամաբանորեն ավելի հարմար երթուղի կարող էր լինել այսրկովկասյանը: Որո՞նք էին այս երթուղու ընտրության հիմնական խոչընդոտները: Աքեմենյանները քաջ գիտակցում էին, որ մտնելով սկյութական տարածքներ իրենց թիկունքում կունենային այսրկովկասյան սկյութների հարվածի վտանգը: Այսրկովկասյան երթուղին չընտրելու հիմնական պատճառներից մեկն այն էր, որ այս տարածքները Վիրահայոց և Աշոցքի լեռներից հյուսիս Աքեմենյանների վերահսկողությունից դուրս էին: Այն, որ Ք.ա. VI դ. վերջում աքեմենյանների հյուսիս–արևմտյան սահմանն անցնում էր վերը նշված տարածքներով, հաստատվում է հնագիտական աղբյուրներով, որովհետև այս տարածքներից հյուսիս Աքեմենյան շրջանի հայկական մշակույթի ազդեցության առկայությունը նկատվում է միայն Ք.ա. V–IV դդ.¹¹⁸: Ուստի այն կարծիքը, որ Աքեմենյանների հյուսիսային սահմանը Ք.ա. VI դ. եղել է Թռեղքի լեռնաշղթան, վերը բերված ապացույցների պատճառով ընդունելի համարվել չի կարող¹¹⁹: Մեր կարծիքով, Կենտրոնական Վիրքի տարածքի վերը նշված ժողովրդագրական աղետը, հավանաբար, կապված է Դարեհ Ա–ի գործունեության հետ, որը սկյութական արշավանքի անհաջողությունից հետո, վերստին զգալով սկյութական գործոնի վտանգը, ձեռնամուխ է եղել իր տերությանը անմիջապես սահմանակցող սկյութական տարրերի ոչնչացմանը: Ինչպես հնագիտական աղբյուրներն են ցույց տալիս, Կուրից հյուսիս գտնվող սասպեյրների հատվածը գրեթե ոչնչացվել է, իսկ Կուրից հարավ գտնվող նրանց ցեղակիցների մի մասը պահպանել է իրենց գոյությունը: Ընդունելով XVIII սատրապության՝ ավելի ուշ ստեղծված լինելու իրողությունը, գտնում ենք, որ վերջինս ստեղծվել է XIII սատրապության մասնատման և այլ տարածքների նվաճման սկզբունքով և համաձայն ենք այն կարծիքի հետ, որ վերջինս ձևավորվել է Ք.ա. 484–480 թթ. ընթացքում և կապված է Քսերքսեսի արտաքին քաղաքական գործունեության հետ¹²⁰: Հայկական տարրի ներթափանցումը վերը նշված տարածքներ, ըստ երևույթին, Աքեմենյանների կողմից ձեռնարկված հատուկ

115 Նույն տեղում:

116 Есаян С. А., Погребова М. Н., 1985, 39.

117 Հերոդոտոս, IV, 85:

118 Гагошидзе Ю. М., 1982, 63–115

119 Тер-Мартиросов Ф. И., 1998, 135.

120 Նույնի, 139.

քաղաքականության արդյունք էր, քանի որ իրենց համար դեռևս անծանոթ և ռազմավարական առումով կարևոր տարածքներում թերևս պետք է հավատարիմ էթնիկ հենարանի կարիքն ունենային, իսկ վաղ հայկական նյութերի առկայությունը Կուրի աջափնյակում /Խովլե-Գորա/¹²¹ ու ձախափնյակում /Գարդաբանի շրջան/¹²² այս քաղաքականությունն արտացոլող փաստերից է: Կասպից ծովի մակարդակի բարձրացման վերաբերյալ /Ք.ա. VI – Ք.հ. III դդ./ Ս. Մուրավյովի կողմից առաջադրված վարկածի¹²³ և տարածաշրջանի /նույն ժամանակաշրջանում/ հնագիտական պատկերի քննության և համադրման արդյունքում ստեղծվում է բավականին հետաքրքիր մի պատկեր, որի օգնությամբ որոշակի ճշգրտումներ կարելի է իրականացնել մասնավորապես Աքեմենյան տերության պետական սահմանների նաև ներքին վարչաքաղաքական բնագավառներում: Արդ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Կուրի ձախափնյակում, ինչպես նաև Միլի տափաստանի արևելյան և կենտրոնական հատվածներում ու Մուղանի դաշտում բացակայում են Աքեմենյան ժամանակաշրջանին վերաբերող հնագիտական արտեֆակտները¹²⁴, և որպես ուղենիշ ընդունելով Միլի տափաստանի արևմտյան շրջանում գտնվող Ք.ա. VII–I դդ. թվագրվող Կարա-թեփե հուշարձանը¹²⁵ կարծում ենք, որ Արաքս գետը Կասպից ծով է թափվել ներկայիս Միլի տափաստանի արևմտյան հատվածում, ուստի առաջարկում ենք XIII սատրապության հյուսիսարևելյան սահմանի հետևյալ աշխարհագրությունը: Սատրապության այս սահմանը սկսվում է Կասպից ծովով, այնուհետև կիսալուսնաձև ուրվագծով հասնում ներկայիս Եվլախ և Մինգեչաուր քաղաքների շրջանը: Այս տարածքները, ըստ երևույթին, գտնվել են Կասպից ծովի ափամերձ գոտում, այնուհետև Կուր գետով հասել Վիրահայոց, Աշոցքի և Եղնասարի լեռների արևմտյան հատված՝ հասնելով Կուր գետի ակունք: Իսկ ինչ վերաբերում է Աքեմենյան տերության հյուսիս-արևմտյան պետական սահմանին, ապա այստեղ առկա է ժամանակագրական երկու շերտ: Սկզբնական շրջանում Ք.ա. VI դ. վերջից մինչև Ք.ա V դ. 80-ական թթ. այն անցնում էր Կասպից ծովով, Կուր գետով, Վիրահայոց, Աշոցքի և Եղնասարի լեռներով մինչև Կուր գետի ակունք, այնուհետև ուղիղ գծով հասնելով Պարխարյան լեռներ, ապա Ք.ա. V դ. 80-ական թթ. վերջից մինչև IV դ. Կասպից ծովով, հետո Կուր գետով, այնուհետև՝ Կուրի և Իորիի միախառնման շրջանից ձգվել է մինչև Ալազան գետի միջին հոսանքի աջափնյակի հատված, այս տարածքից, ուղիղ գծով ներառելով Ռուսթավի և Գարդաբանի շրջանները, հասել մինչև Կուր գետ և այստեղից մինչև Մեսխական լեռնաշղթա:

Անդրադառնանք Աքեմենյան տերության հյուսիսարևմտյան սահմանի պաշտպանական համակարգի, մեր կարծիքով, կառուցվածքն արտացոլող հուշարձանների գործառնությամբ նշանակության խնդիրներին: Սարի-թեփե և Գումբաթի հնավայրերի հորինվածքային առանձնահատկությունների քննությունը փաստում է, որ վերջիններս զուտ ռազմական գործառնությո են

121 Мусхелишвили Д. Л., 1978, 98–102.

122 Давлианидзе И. О., 1977, 122–126.

123 Муравьев С. М., 1983, 117–147.

124 Florian Knauss, 2006, 79–118.

125 Исмизаде О. III., 1965, 125, 195.

ունեցել և նախատեսված են եղել հյուսիսարևմտյան սահմանապահ շրջանի պաշտպանական կայազորների տեղակայման համար, իսկ ինչ վերաբերում է Կարաշամիրլիի հուշարձանին, ապա, դատելով վերջինիս հորինվածքային առանձնահատկություններից, պրոպիլեոն /շքամուտք/, պարսպապատերով շրջափակված պարտեզ /պարադիզ/ և պալատ, ապա կարող ենք ենթադրել, որ այստեղ գործ ունենք ռազմավարչական բնույթ ունեցող մոնումենտալ կառույցի հետ: Նշենք, որ Կարաշամիրլիի այս հուշարձանը Իրանի սահմաններից դուրս հայտնաբերած ամենամեծ աքեմենյան տիպի շինությունն է: Իր չափերով, բացառությամբ հարեմի, չի գիջում Քսերքսեսի Պերսեպոլիս պալատին: Մեր կարծիքով, այս կառույցը եղել է հյուսիսարևմտյան պաշտպանական շրջանի սահմանապահ զորքերի կայազորի հրամանատարի նստավայրը: Նշենք, որ աքեմենյան տիրապետության շրջանում նմանատիպ նստավայր եղել է նաև Սիենայում՝ Եգիպտոսում, որտեղ տեղակայված էր Ելեփանտինյան կայազորի հրամանատարի՝ *rab haila* /գորապետ/ նստավայրը:¹²⁶

Հավանաբար, Աքեմենյան տերության հյուսիս-արևմտյան սահմանի այսրկովկասյան հատվածի վերահսկողությունը վերապահվել է XIII սատրապության սատրապին, որն այս պարտականությունները կատարել է, ըստ երևույթին, հատուկ գորահրամանատարի միջոցով: Ելնելով նաև պարադիզի առկայությունից, կարծում ենք, որ ներկայիս Կարաշամիրլիի տարածքում հայտնաբերված հնավայրը ժամանակին եղել է նաև XIII սատրապության սատրապի ձմեռոցը: Պատմական Ուտիքի տարածքում հայտնաբերված այս հնավայրերը նոր լույս կարող են սփռել հայոց թագավորների ձմեռոցների ծագումնաբանության, հստակ տեղորոշման, կառուցվածքի և գործառնությունների պարզաբանման հարցերում, իսկ այդ ձմեռոցների նախատիպերը պարզորոշ գալիս էին աքեմենյան շրջանից:

Պաշտպանական ինչ խնդիրներ էին իրականացնելու այս կայազորները: Մեր կարծիքով, Կարաշամիրլիի և Գումրաթիի ուժերի գործառնությամբ Դերբենդի լեռնանցքից եկող վտանգի չեզոքացումն էր, իսկ ինչ վերաբերում է Սարի-թեփեի կայազորին, ապա հաշվի առնելով կենտրոնական Վիրքում ժողովրդագրական վիճակը և ներկայիս Գարդաբանիի և Ռուսթավիի շրջաններում Աքեմենյան տիպի նմանատիպ հնավայրերի բացակայությունը՝ վերջինիս հիմնական գործառնությամբ Դարյալի լեռնանցքից եկող վտանգի չեզոքացումն էր:

126 Дандамаев М. А., Луконин В. Г., 1980, 236.

ЖОРЕС Д. ХАЧАТРЯН
Кандидат исторических наук
Институт археологии и этнографии
khachzhores@mail.ru

АРМЕН Ф. НАХИШКАРЯН
Кандидат исторических наук
Институт археологии и этнографии
armenarxeolog777@rambler.ru

О ЛОКАЛИЗАЦИИ ЗАКАВКАЗСКОЙ ЧАСТИ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ГРАНИЦЫ АХЕМЕНИДСКОЙ ИМПЕРИИ

/историко-археологическое исследование/

РЕЗЮМЕ

Выявление новых археологических данных ведет к переосмыслению установившихся в исторической науке взглядов на локализацию северо-западных границ Ахеменидской империи. Между тезисами относительно локализации XI, XIV, XV сатрапий Ахеменидской империи и существующими археологическими данными наблюдается ряд противоречий. На пространстве от южных склонов Кавказского хребта до восточного берега Каспийского моря и от левого берега Куры до территорий вдоль восточного берега реки Алазани, до сих пор не обнаружено ни одного археологического памятника ахеменидского типа. Не исключено, что продолжение систематического и последовательного археологического исследования региона может в дальнейшем более осветить эту проблему. Однако, напомним, что исследования, осуществляемые на протяжении целого столетия не привели к значимым результатам в этом направлении. Топографическое и функциональное изучение памятников на правобережье Куры и Алазани (Сари-Тепе, Карашамирли, Гумбати) показывает, что они имели оборонительные функции. Здесь проходила основная линия укреплений, окруженных крепостными стенами и были строения для размещения гарнизонов. Предполагается, что мы имеем дело с мощной оборонительной системой, которая могла иметь продолжение на левобережье

Куры. Конечной точкой этой системы на севере был Дарьяльский проход, а на востоке Дербент. Но существование оборонительных систем на правом берегу Куры и Алазани и отсутствие подобных сооружений на левом берегу Куры и в Дербенте исключает вероятность этого положения. Сравнение приграничных укреплений VI сатрапии с оборонительными системами на правом берегу Куры и Алазани позволяет заключить, что упомянутые выше археологические памятники являлись частью оборонительной системы северной границы Ахеменидской империи, основными определителями которой были естественные рубежи – реки Кура и Алазани.

Внимательное изучение вышеуказанных источников показывает, что закавказская часть северо-западных рубежей Ахеменидской империи не доходила до Большого Кавказского хребта. Северо-западная граница Ахеменидской империи имеет два хронологических слоя. С конца VI в. и до 80-ых гг. V в. до н. э. она проходила по заливу, образовавшемуся вследствие трансгрессии Каспийского моря, по реке Куре, по территории Вирахайоц и Ашоцких гор, простираясь напрямую до Пархарских гор. А с конца 80-ых гг. V в. – до IV в. до н. э. граница проходила по Каспийскому морю, по реке Куре до точки слияния Куры и Иори, протянувшись до среднего течения реки Алазани, дальше по прямой, включая современные районы Рустави и Гардабани, достигала Куры, а отсюда шла до Месхетинских гор.

Какие оборонительные задачи исполняли вышеуказанные гарнизоны? Мы думаем, что функцией гарнизонов, размещавшихся в Карашамирли и Гумбати являлась охрана границы от набегов из Дербента, а что касается гарнизона в Сари-Тепе, то с учетом демографической ситуации в центральной Грузии и отсутствия памятников в нынешних районах Гардабани и Рустави, в их функции входило отражение возможных набегов врагов через Дарьяльский проход.

ZHORES D. KHACHATRYAN

PhD in History

Institute of Archaeology and Ethnography

NAS of Republic of Armenia

khachzhores@mail.ru

ARMEN F. NAKHSHQARYAN

PhD in History

Institute of Archaeology and Ethnography

NAS of Republic of Armenia

armenarxeolog777@rambler.ru

LOCALIZATION OF THE NORTH-WESTERN FRONTIER OF THE ACHAEMENID EMPIRE WITHIN TRANSCAUCASIA

/a study in history and archaeology/

SUMMARY

Critical interpretation of historical and archaeological sources as well as discoveries of new archaeological data may result in reformulating and redrawing the North-Western boundaries of the Akhaemenid Empire, thus prompting rethinking of certain established views in historical science.

There are discrepancies between the assumed localizations of the Achaemenid Satrapies №№ XI, XIV, XV and the existing archaeological data. The matter is that from the southern slopes of the Main Caucasian Ridge to the Eastern Caspian, from the left bank of the River Kura to the Eastern stretch of the River Alazani, no Achaemenide archaeological relic has ever been discovered. It is very likely that a systematic and programmed archaeological study can throw light on this issue. The fact nevertheless remains that the archaeological research carried out throughout the last century has yielded not a single result. Topographic and functional studies of Achaemenide-type relics in Transcaucasia shows that the latter (Sari-Tepe, Karashamirly, Gumbati) had defensive functions. Their basic planning (as shown by excavations) had the center nucleus with colonnades skirted with fortress walls and barracks. It seems that what we see is a massive defensive system

that could have extended to the left bank of the Kura terminating in the Daryal Pass on the North, and starting at Derbent in the east. However, the existence of defensive systems on the right bank of the Kura and Alazani and the lack of a similar structure on the left bank of Kura and in Derbent will rule out this situation. Comparison of borderline fortifications with the defensive systems on the right bank of the Kura and Alazani yields a conclusion that the abovementioned archaeological relics were part of the defense of the Northern border of the Achaemenid Empire, the major components of that defensive system being the rivers Kura and Alazanai as natural borders.

A careful scrutiny of the abovementioned sources shows that the Transcaucasian part of the North-Western borderline of the Achaemenid Empire ended short of the Kura Northern bank without reaching the Caucasian Ridge.

What defensive purposes were fulfilled by those abovementioned garrisons? We think that the function of the forces stationed in Karashamirli and Gumbati was neutralizing the hazard anticipated from Derbent, while with regard to the garrison of Sari-Tepe, and in view of the demographic situation in Central Georgia and lack of Achaemenid-type relics in what is now Gardabani and Rustavi, the major function of the latter was neutralizing the hazard anticipated from Daryal Pass.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Խորիկյան Հ. Գ., – Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումների շուրջ, Երևան, 2010:

Խորիկյան Հ. Գ., – Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության մատիենների տեղադրության շուրջ, – «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», 26, Երևան, 2007:

Խորիկյան Հ. Գ., – Հերոդոտյան սասպեյրների տեղորոշման հարցի շուրջ, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, Նյութերի ժողովածու, Գյումրի, 2008:

Կարապետյան Ի. Ա., – Հայաստանի նյութական մշակույթը մ.թ.ա. 6–4-րդ դդ., Երևան, 2003:

Հակոբյան Ա. Ա., – Կասպերի և Կասպիանա /Կասպ/ մարզի տեղադրության մասին, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1983, թիվ 1:

Հարությունյան Բ. Հ., – Հայաստանի պատմության ատլաս, Երևան, 2004:

Հարությունյան Բ., – Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», Մսա Ա, /Արևմտյան և Հարավային աշխարհներ/, Երևան, 2001:

Հերոդոտոս, – Պատմություն ինը գրքից, Թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1986:

Մանանդյան Հ., – Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի քանի պորբլեմների մասին, Երևան, 1944:

Յարութիւնեան Բ., – Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, «Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա, 1999, թիվ 1–12:

Ստրաբոն, – Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940:

Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, – Քաղվածքներ վրացերեն բնագրերից հայերեն թարգմանությամբ. ներածություն ծանոթագրություններով և հավելվածներով, հատոր Ա, /Ե–ԺԲ դար/, կազմեց պրոֆ. դր. Լ.Մելիքսեթ-Բեկ, Երևան, 1934:

Քենոփոն, – Անաբասիս, Թարգմանությունը Սիմոն Կրկյաշարյանի, Երևան, 1970:

Алиев И. Г., – История Мидии, Баку, 1961.

Алиев И. Г., – Очерк истории Атропатены, Баку, 1989.

Акопян А. А., – Албания–Алуанк в греко–латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987.

Арриан, – Поход Александра, перевод с древнегреческого Е. Сергеевко, М.–Л., 1962, III, 8,4.

Артаманов М. И., – Киммерийцы и скифы, Ленинград, 1974.

Археология СССР, – Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии, Москва, 1985.

Асланов Г. О., – О археологических памятниках Апшерона, Материальная культура Азербайджана /МКА/, Вып. IX, Баку, 1980.

Виноградов В. Б., – О скифских походах через Кавказ, Труды Чечено–Ингушского НИИ, Т. X. Грозный, 1964.

Гагошидзе Ю. М., – Материалы раскопок Дедоплис миндори, Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР, /далее КСИА/, 151, Москва, 1977.

Гагошидзе Ю. М., – Могильники Триалети, Каталог III, Могильники античной эпохи, Тбилиси, 1982.

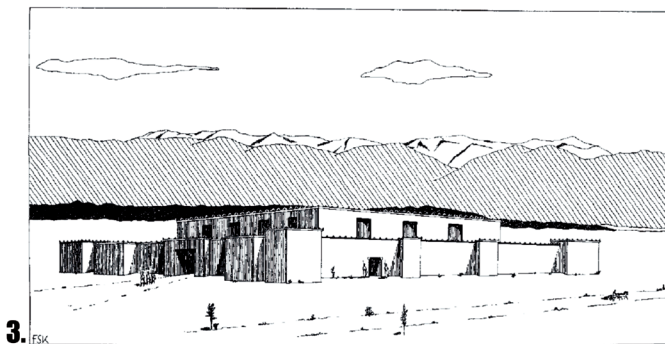
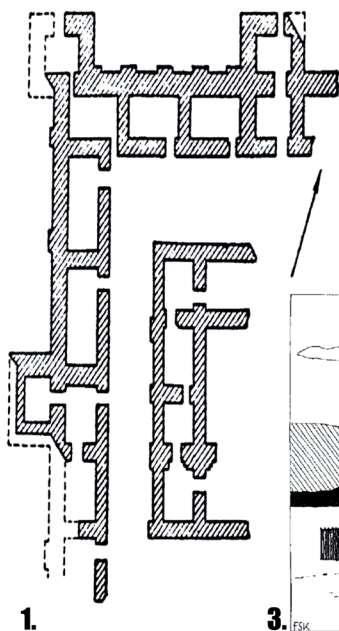
- Гагошидзе Ю. М.**, – Самадло 1, Тбилиси, 1982.
- Геродот**, – История в девяти книгах, перевод и предисловие Г. А. Стратановского, Ленинград, 1972, III.
- Давлианидзе Ц. О.**, – О некоторых неопубликованных материалах раннеантичной эпохи из юго-восточной Грузии, КСИА, N 151, Москва, 1977.
- Дандамаев М. А., Луконин В. Г.**, – Культура и экономика древнего Ирана, Москва, 1980.
- Дьяконов И. М.**, – История Мидии, М.–Л., 1956.
- Есаян С. А., Погребова М. Н.**, – Скифские памятники Закавказья, Москва, 1985.
- Исмизаде О. Ш.**, – Раскопки на холме Кара-тепе в Мильской степи /1954–1958/, Материалы и исследования по археологии СССР /МИА/, Москва, 1965.
- Крупнов Е. И.**, – О походах скифов через Кавказ, Вопросы скифо-сарматской археологии, Москва, 1954.
- Кудрявцев А. А.**, – Древний Дербент, Москва, 1982.
- Куфтин Б. А.**, – Археологические раскопки в Триалети, I, Опыт периодизации памятников. Тбилиси, 1941.
- Лордкипанидзе О.**, – Наследие древней Грузии, Тбилиси, 1989.
- Меликов Р.**, – Этническая картина Азербайджана в период ахеменидского владычества /VI–IV вв. до н. э./, Баку, 2003.
- Меликишвили Г. А.**, – К вопросу возникновения классового общества и государства в Грузии, Тбилиси, 1955.
- Муравьев С. Н.**, – Птолемева карта Кавказской Албании и уровень Каспия, Вестник древней истории, Москва, 1983, N 1.
- Мухелишвили Д. Л.**, – Археологический материал поселения Ховлегора, Тбилиси, 1978.
- Найденков В. И.**, – Гидрология суши: Новый взгляд, Вестник Российской Академии наук, 2001, том 71, 5.
- Нариманов И. Г.**, – Находки баз колонн V–IV вв. до н. э. в Азербайджане, Советская археология, Москва, 1960, N 4.
- Пиотровский Б. Б.**, – Ванское царство, Москва, 1959.
- Смирнов Я. И.**, – Восточное серебро, СПб, Санкт-Петербург, 1909.
- Тер-Мартirosов Ф. И.**, – Границы ахеменидских владений в Закавказье / V век до н.э./, Պատմա-քաղաքագիտական հանդես, 1998, թիվ 3:
- Тер-Мартirosов Ф. И.**, – Границы Армении и Закавказье /IV–II вв. до н. э./, ИФЖ, Ереван, 2006, N 1.
- Тер-Мартirosов Ф. И.**, – Памятник классической античности Армении, Вестник Ереванского университета, Ереван, 1993
- Тер-Мартirosов Ф. И.**, – Ширак в эпоху классической античности, ԳԱԱ, ՀՀՀ Կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», Գյումրի, 1999, հ. 2:
- Тер-Мартirosов Ф. И.**, – Образование царства Армения в контексте исторических данных и исторической памяти, Ереван, 1995.
- Хахутайшвили Д. А.**, – Возникновение городов Иберии и их развитие в античную эпоху, Древний Восток, Города и торговля /III–I тыс. до н. э./, Ереван, 1973.
- Циктишвили Г. Г.**, – Результаты работ на Цихиа-гора, КСИА, 151, Москва, 1977.
- Шнирельман В. А.**, – Войны памяти, Мифы, идентичность и политика в Закавказье, Москва, 2003.
- Эминли Дж.**, – Расписная керамика эллинистического периода Азербайджана, Сборник докладов международной научной конференции, Археология, этнография, фольклористика Кавказа, Тбилиси, 2010.
- Florian S. Knauss**, – Ancient Persia and the Caucasus, Iranica Antiqua, 2006, vol. XLI.

Florian S. Knauss, – Der “Palast” von Gumbati und die Rolle der Achaimeniden im Transkaukasischen Iberien, Archeologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 32, 2000.

Florian S. Knauss, – Nadine Ludwig, Gundula Mehnert, Ulrich Sens, Dirk Wicke, Ein Perserbau auf dem ideal Tepe bei Karachamirli, Achaemenid research on texts and archaeology, 2007.

Minns E. H., – The Scythians and Northern Nomades, Cambridge Ancient History, 1929, vol. III.

Spiegel Fr., – Eranische Alterthumskunde, Band II, Leipzig, 1873.

4. Պտղոմեոսի՝ Ասիայի III քարտեզը (II դար, հրատարակել է 1482 թ. Ուլմում)

ALBERT A. STEPANYAN
Prof., Doctor of History
Head of the Department of World History,
Yerevan State University
bertstepanyan@yahoo.com

THE IDEA OF COSMIC AND SOCIAL RECURRENCE IN THE ARMENIAN INTELLECTUAL TRADITION (THE EPIC *SASNA TSRER* AND MOSES KHORENATSI)

Introduction

Some years ago, while interpreting the Lament of Moses Khorenatsi, I came to the conclusion that the author's narrative was based on the concept of cosmic circle (great year or aeon), the long temporal duration thought to comprise the crucial elements (and events) both of cosmos and human commonality¹. In the western intellectual tradition, this concept was scrutinized by Hesiod and especially by Plato in his various treatises. First of all, the said concerns his *Timaeus* and *Laws* that had influenced many philosophical concepts from the Stoics to the Neo-Pythagoreans. As to the eastern tradition, the assumption is traceable in many narratives starting from the Epic of Gilgamesh to the Old Testament and Zoroastrianism. The eminent Jewish scholar Philo of Alexandria put efforts for combining the two traditions *translating* the eastern wisdom into the western philosophical terms and categories².

This author was very popular in early medieval Armenia, and by his mediation the concept of cosmic circle might have come to this country. As it is well known, the formation of the Christian identity of the Armenians was en route at that time, and a group of intellectuals (the generation of St. Mashtots) tried to bridge the national values with the Christian universals. This experience was designed to harmonize the main intellectual traditions of the time – the Biblical, Hellenistic, and Armenian. And the results of this synthesis were manifested in various areas of intellectual activity – history and philosophy, theology and hagiography, rhetoric and poetry, geography and cosmology³. And I believe that Moses Khorenatsi's experience of introducing the concept into the Armenian historiography must be

1 Ստեփանյան Ա. Ա., 2006, 248–254.

2 Runia D. T., 1999, 117–119.

3 Terian A., 1982, 175–186.

discussed in the context of this global metamorphosis.

This vision of the problem has prompted the substance and structure of the current study. It is designed to outline the aeon concept in three intellectual areas – philosophy (Plato), philosophical theology (Philo), and history (Moses Khorenatsi). It shows new colors and shades in each area preserving however its main features. Two of them have been highlighted quite amply in numerous studies⁴. My task is to use their results in interpreting the concept in the *History of Armenia* by Moses Khorenatsi.

1. Western Intellectual Tradition: Plato

Plato discerned the problem of great cosmic eons from the holistic point of view combining the data of physics and ethics, politics and logic⁵. According to him, cosmos was compiled by the great Demiurge after his own image and likeness. For this purpose he used the primordial elements establishing balance among them: “The builder built it (cosmos) from all the fire, water, air and earth there was, and left no part or power of any of them out” [Plato, Tim., 32d]. At first, the cosmos existed only in intelligible forms and it was under Demiurge’s direct guidance⁶. It was inhabited by perfect spiritual creatures. Afterwards, he abandoned “the steering-oars and retired to his observation-post, and all the gods followed him” [Plato, Leg., 272e]. It gave rise to the cosmic turmoil which caused destruction of all living things. At last, the cosmos: “[...] set itself things within it and itself, because it remembered so far as it could the teaching of its craftsman and father” [Plato, Leg., 273b]⁷.

This new universe differed from the previous one because *the bodily element* played an active role in it. Therefore, it was recognized *the realm of the casual and the random*. And the builder: “[...] gave priority and seniority to the Soul [...] to be the body’s mistress and rule over it as her subject” [Plato, Tim., 34c]⁸. The cosmic Soul, in its turn, engendered all the creatures starting from stars and planets to plants and human beings⁹. However, the cosmic balance is not eternal; it wears out periodically as a result of predominance of one of the elements. More frequently it is thought to be connected with the growth of the mass of fire or water: “[...] when heat or cold or anything else that possesses powers surrounds a composite body from outside and attacks it, it destroys that body prematurely, brings disease and old age upon it and causes it to waste away” [Plato, Tim., 33a]. In the first case, it entails a universal fire, in the second case a deluge¹⁰.

All these considerations give the philosopher reason to assert that the universe exists *from one chaos to another*. But the stages of its existence do not only de-

4 Cf. Stepanyan A. A., 2013, 1.

5 This assumption was inherent to the Greek thought starting from Hesiod to the Pythagoras and Sophists. Trompf G. W., 1979, 62–66.

6 Verlinsky A., 2009, 223–225.

7 Verlinsky A., 2009, 229.

8 Hackforth R., 1959, 17–22; Mohr R., 1982, 41–48.

9 Blyth D., 1997, 196–199, 185–217.

10 Sluijs M. A. van der, 2006, 60–62.

pend upon *the play* of the primary elements. It has profound social and moral causes as well¹¹. To prove this preposition, Plato relates an *intellectual myth* about one of cosmic eons.

The former cosmos has perished as a result of the deluge, and water covered all the levels of the Earth. The mankind is swept away, only small groups of men have found refuge on tops of mountains. They make up **the first stage of civilization**. Those hill shepherds bred flocks of cattle since they had lost all the crafts, skills and devices of the former civilization. Nonetheless, they had good supply of milk, meat and clothes: “Now the community, in which neither wealth nor poverty exists, will generally produce the finest characters because tendencies to violence and crime and feelings of jealousy and envy do not arise” [Plato, Leg., III, 679b–c]. They live in family groups or communities led by patriarchs, and feel no need for legislation. The ancestral laws are their only guidance. By the words of the philosopher, *it is the most justifiable of all forms of kingship* [Plato, Leg., III, 679d]¹².

The second stage is connected with the lowering of water. As a result, the foot-hills become inhabited, and the agriculture becomes the basic occupation of men. Consequently, some part of old technologies are restored or invented again. Smaller communities now enter into larger ones. Their representatives, working as lawgivers, set up common laws and “[...] create out a sort of aristocracy, or perhaps kingship” [Plato, Leg., III, 681d]¹³.

The third stage begins when men descend from the hills to the plains and build their cities “[...] on hills of moderate height near several rivers” [Plato, Leg., III, 682b]. These inland societies continue living under kingship but the conditions are changed essentially. Citizens are accustomed to the life based on various technologies and money. Moreover, they have lost the memory of the former catastrophe and *have taken to ships*. Plato finds these changes in Troy and the Achaean cities. Their political system and social code undergo corruption in the course of time. The younger generation revolts giving rise to murder, massacre and expulsion [Plato, Leg., III, 682e]. In other words, the inland societies are subjects to corruption¹⁴.

Further discussion shows that Plato links it with the disturbance of social and political balance when bodily goods and wealth are estimated higher than self-control and temperance (φρόνεσις καὶ σωφροσύνη) and other spiritual values [Plato, Leg., 697b]. In Greece, this opened the way for the Dorian tribes who invaded from the northern regions, conquered the Achaeans trying to restore the lost stability. However, it was impossible, and their new states declined again to corruption.

11 Sluijs M. A. van der, op. cit., 64–65; R. Tarnas discussed the concept from the point of view of the modern astrological archetypes. See Tarnas R., 2006, 357–358.

12 On the Golden age of Cronus' rule in the Greek epic and philosophical tradition see Dillon J., 1997, 21–36.

13 Presumably, each of them was estimated as *a kingly man* (ἀνὴρ βασιλικός). Cf. Price A. W., 1997, 371–373.

14 The said indicates the situation of tyranny. Cf. Boesche R., 1996, 32–36.

According to Plato, the Persians demonstrated the most typical example of the inland societies' corruption. Their state was founded by Cyrus who put efforts to combine the liberty and subjection: "[...] after gaining their freedom they (the Persians) became the masters of a great number of other people. As a rule, they granted a degree of liberty to their subjects and put them on the same footing as themselves" [Plato, *Leg.*, 694b]. This ideal start, however, did not find its continuation. It broke down under the king's successors, and even the effective reforms of Darius I could not stop the process of decay. Plato traces the cause of that in the fact that they were educated in *womanish manner* and had no idea about justice¹⁵. Under them, the *corruption increased year by year*: "[...] they were too strict in depriving the people of liberty and too energetic in introducing authoritarian government, so that they destroyed all friendship and community in the state" [Plato, *Leg.*, 697]. The decline of Persia was irreversible.

According to Plato, from the inland dwellers only the Spartans (following the Cretans) were successful in escaping corruption. They established a unique constitution aimed at the balance of the basic components of commonality – property, social ranks and authority [Plato, *Leg.*, 691d–692c]. It was particularly motivated by the fact that: "[...] rich man, poor man, commoner and king are held in honor to the same degree and are educated in the same way, without privilege" [Plato, *Leg.*, 695b]. On this base, they reached the very rare balance of monarchy and liberty¹⁶. However, the Spartan stability had conservative character and did not look at reforms which made their social life vulnerable.

The fourth stage represents city-communities situated at sea coast. According to Plato's concept: "(Sea) fills the land with wholesaling and retailing, breeds shift and deceitful habits in man's soul, and makes the citizens distrustful and hostile, not only among themselves, but also in their dealings with the world outside" [Plato, *Leg.*, 705a]. In the course of time, it becomes obvious that the state has "[...] surrendered itself to the limitless acquisition of wealth and overstepped the boundaries of the necessity" [Plato, *Rep.*, 373e]. Limitlessness, in its turn, engenders tyranny, the worst form of government.

By the estimation of the philosopher, the most eminent example of the sea communities is Athens representing democracy: "There are two mother-constitutions, so to speak, which you could fairly say have given birth to all of others. Monarchy is the proper name for the first and democracy for the second. The former has been taken to the extreme by the Persians, the latter by my country [Athens] [Plato, *Leg.*, 693d]"¹⁷. Comparing with other forms of community, the sea-communities undergo corruption rather easily because the *extreme liberty* is the worst condition for social justice and peace¹⁸. It is appropriate for the pur-

¹⁵ The author speaks about the magi, who were the teachers of the *kingly art* (τὰ βασιλική). Cf. Horky Ph. S., 2009, 69–73.

¹⁶ Plato comes from the basic concept of ancient political philosophy viewing in law (νόμος) a balance of *violence and justice* (βία καὶ δική). See Agamben G., 1998, 24–29.

¹⁷ Domarski A., 2003, 11–12.

¹⁸ The scholars trace this theory from Hesiod's mythical tale about regress of mankind from the Golden age to the Iron age. Cf. Dombrowski D., 1981, 142.

poses of everyday life based on various pleasures and affections.

Plato traces isomorphism between human being and his social commonality. Both of them have tripartite structure consisted of somatic, affective and reasoning elements¹⁹. The dominance of pleasure gives evidence that the reason has already lost its leadership over the commonality. Under affections, people degrade into mob and democracy into ochlocracy.

However, the situation is improvable under good education. Following Socrates, Plato notes: “[...] all human actions are motivated by a set of three needs and desires. Give a man a correct education, and these instincts will lead him to virtue, but educate him badly and he’ll end up at the other extreme” [Plato, *Leg.*, 682e]²⁰. Educated men obtain abilities to overrun social disasters by means of innovations: “If it isn’t pressures of war that overturn a constitution and rewrite the laws, it is the distress of grinding poverty; and disease too forces us to make a great many innovations, when plagues beset us for years on end and bad weather is frequent and prolonged [...]” [Plato, *Leg.*, 709a]²¹. Plato believes in the capacity of innovations to influence the course of history and outlines the conditional (*should be*) perspective of the recent period of Greek history. Criticizing the extreme democracy, he states: “But if anyone had seen all this then, and had been able to curtail the various offices and produce a single authority out of three, he would have saved all the splendid projects of that age from destruction, and neither the Persians, nor anyone else would have ever sent a fleet to attack Greece, contemptuously supposing that we were a people who counted for very little” [Plato, *Leg.*, 692c]²².

Though very important, the innovations are however unable to stop the decline of society in absolute sense, for it is a part of the visible cosmos and subject to periodical catastrophes. In other words, the total social corruption is inevitable, and it indicates the cyclic growth of universal chaos connected with the movement of cosmos in opposite direction: “[...] there occur at that time cases of destruction of other living creatures on a very large scale, and humankind itself survives only in small numbers” [Plato, *Polit.*, 270d]²³. This is the end of one cosmic age and the starting point of the other. In this way, according to Plato, Demiurge saves his creatures from evil and gives chance for resurrection to the virtuous part of mankind. In other words, the catastrophes are used by Demiurge for improving the world²⁴.

19 This is thought to be one of the fundamental concepts of Plato’s philosophy. Cf. Ferrari G.R.F., 2005, 59–64.

20 McCabe M., 1997, 94–117.

21 In essential sense, an isomorphism is traceable between the narratives, citizens and ideal city structure molded in accordance with the harmony of the three basic functions of the soul. Saxohouse A. W., 1991, 134–135.

22 Plato links the possibility of *improving history* with the *σωφροσύνη* – one of the fundamental virtues of true citizens. See Bury R. G., 1951, 8; North H., 1966, 195–196.

23 Price A. W., 1997, 371–373.

24 Price A. W., 1997, 381–384; Gill Ch., 1979, 152–154.

2. Eastern Intellectual Tradition

a. Philo of Alexandria

I have decided to discuss this tradition for the first time within the scope of the intellectual system of Philo of Alexandria who adopted the data of the western philosophical thought to interpret the biblical subjects and wisdom²⁵. For my investigation his writings “On the Creation”, “On Abraham”, and “On the Life of Moses” are of special interest.

In his interpretation of Genesis, concerning the history of the world, Philo tells about the catastrophes stating the following: “[...] there are ten thousand other matters also introduced which refer to peace and war, or fertility and barrenness, or hunger and plenty, or to the terrible destructions which have taken place on the earth by the agency of fire and water (διὰ πυρός καὶ ὕδατος)” [Philo, Abr., I, 1]²⁶. Two kinds of catastrophes are obvious in the text of the author – global and local. The first is displayed by the Deluge, the second by the destruction of Sodom and Gomorra. In both cases, the catastrophes are explained to have been initiated through physical, social and moral corruption²⁷.

Proceeding from the Platonic concept, Philo traces strict parallels between the universe and social commonality of men: “God, being minded to unite in intimate and loving fellowship the beginning and end of his created things, made heaven the beginning and man the end, the one the most perfect of imperishable objects of sense, the other the noblest of things earthborn and perishable, being, in very truth, a miniature heaven (βραχὸν οὐρανῶν)” [Philo, Op., XXVII,82]²⁸. Further on, the author formulates the “heaven–earth” relationship more exactly: “[...] in accordance with a certain natural sympathy, the things of earth depending on the things of heaven [...]” [Philo, Op., XL,117]²⁹.

By the words of Philo, the like ideal situation existed under Moses’ guidance. By means of his laws, the patriarch established an uncial balance between the Jewish society and Natural Law – the right order and hierarchy of the universe. The mosaic laws were introduced: “[...] under the idea that the law corresponds to the world and world to the law, being, by so doing, a citizen of the world, arranges his actions with reference to the intention of nature, in harmony with which the whole universal world is regulated” [Philo, Op., I, 3]³⁰. In other words, despite the laws of other societies, the mosaic laws were not conventional, and the cosmic perspective provided them with potency to remain “[...] firm and lasting from the day on which they were first promulgated to the present one, and there may well be a hope that they will remain to all future time, as being immortal one, as long

25 **Sterling G. E.**, 1993, 97–99.

26 Besides Plato, this concept has been elaborated by the Stoics in detail. See **White M. J.**, 2003, 128–130.

27 **Runia D. T.**, 1986, 80–84.

28 Like Plato, Philo entails this assumption from the concept of isomorphism of human being and cosmos. See **Reydams-Schils G.**, 2008, 169–196, 181–182.

29 In this all-incising sympathy, Logos plays the role of the divine mediator. See in detail **Winston D.**, 2010, 241–244.

30 **Najman H.**, 1999, 57–65; **Wilson W. T.**, 2005, 8–10.

as the sun and the moon, and whole heaven and the whole world shall endure” [Philo, Mos., III, 14]. And the said concerns: “[...] not only the Jews, but also almost all other nations, and especially those who make the greatest account of virtue, have dedicated themselves to embrace and honor them” [Philo, Mos., II, 4, 17]³¹.

Moses represents ruler’s ideal image to be imitated by all righteous kings: “It becomes a king to command what ought to be done, and prohibition of what ought not to be done, belongs especially to the law, so that the king is at once a living law (νόμος ἐμψυχος), and the law is a just king” [Philo, Mos., II, 1, 4]³². Through the Mosaic laws, the kings receive the divine mandate of authority³³. And according to Philo, this is the main condition of social peace and prosperity.

The opposite pole is connected with social corruption which begins from the decline of morality and justice³⁴. The situation usually derives from the unlimited abundance and luxury. The best example for it is Sodom, the country of fertile soil, well watered, abundant of every kind of fruits. But at the same time, it is “[...] full of innumerable iniquities, and especially of gluttony and debauchery, and all the great and numerous pleasures of other kinds which have been built up by men as a fortress” [Philo, Abr., XXVI, 133]. In a word, men live under somatic and affective impulses forgetting about the high values and ideals. This originates disorder and anarchy, egoism and strife paving the way for tyranny in its various forms³⁵. The tyrant “[...] by his own nature is hostile, is, in the case of cities, a man, but in the case of body and soul, and all transactions having reference to either, he is a mind resembling the true beasts, besieging the governments and authority” [Philo, Agr., XI, 46].

In the course of time the tyrannical desire (ἐρως) envelopes both the individuals and societies being aimed at “[...] the excessive indulgence of the body, and some superfluity of external things” [Philo, Post., XXXIV, 117]³⁶. And the omnipotent God like: “[...] a father is anxious for the life of his children, and a workman aims at the duration of his works, and employs every device imaginable to ward off everything that is pernicious or injurious, and is desirous by every means in his power to provide everything which is useful or profitable for them” [Philo, Op., II, 10]³⁷.

There are two ways to prevent the destruction. One of them demands the restoration of the social and moral harmony by means of education³⁸. Through the observable motion of stars God gives signs to men: “[...] what is about to happen, the productiveness or unproductiveness of the crops, the birth or loss of their cattle, fine weather or cloudy weather, calm and violent storms of winds, floods

31 Horsley R. A., 1978, 37–40.

32 Runia D. T., 1988, 53–56. The concept of the living law was very popular in the Hellenistic political philosophy. See Goodenough E. R., 1928, 63–65.

33 In spiritual scope, they incorporate the virtues of the heavenly man. See Wedderburn A. J. M., 1973, 304–313.

34 The social corruption begins from the corruption of the private souls. See Zeller D., 1995, 21–23.

35 Runia D. T., 2000, 368–369.

36 Svebakken H., 2012, 71–78.

37 Runia D. T., 1988, 57–63.

38 Carson D. A., 1981, 150–158.

in the rivers or droughts, a tranquil state of the sea and heavy waves [...]” [Philo, Op., XIX,58]. And the role of the elite is to understand and interpret these signs. For this purpose the elite must possess, on the one hand, wisdom: “[...] the knowledge of all divine things and of the respective causes of them” [Philo, Congr., XIV, 79]. On the other hand, it must possess philosophy which is *the path of reason and the life in accordance with nature* [Philo, Migr., XXIII, 128]. The divine and human values, in their turn, engender the four basic moral virtues, the guiding principles both of righteous men and societies: wisdom, self-control, courage, and justice³⁹.

The other way is instrumental when the decay reaches its heights. The God’s interference becomes inevitable to save the mankind or its portion. He acts through heaven and earth: “[...] both earth and heaven, which are the first principles of the universe, bore their share in the punishment of these wicked men, for they had rooted their wickedness in the earth, and extended it up to the sky, raising it to that vast height” [Philo, Abr., II, 50]. The first visible result of that, according to the author, is the breach of the regular consequence of the year seasons: “[...] unusual changes in the seasons of the year when either summer is cold like winter, or winter warm, or when spring assumes the temperature of autumn or autumn that of spring” [Philo, Op., XIX,58]⁴⁰.

This fragment should be considered in the contrast to the first generation of men who, by the words of Plato, lived under god’s guidance having no political constitution: “[...] they had an abundance of fruits from trees and other plants, which grew not through cultivation but because the earth sent them up of its accord [...] *for the blend of the seasons was without painful extremes*” [Plato, Polit., 272a]⁴¹. As to the social corruption, it is, on the contrary, combined with natural disasters: “[...] when plagues beset us for years on end and bad weather is frequent and prolonged” [Plato, Leg., 709a].

As it has been noted above, these changes entail flood and fire, war and social strife which are thought to be: “[...]divinely sent attacks because of their (men’s) new and strange practices or wrongs and all the impieties they used to commit through their great efforts to demolish the Law of Nature (νόμος τῆς φύσεως)” [Philo, Spec., II,170]. The God’s punishment takes the shape of scarcity of crops and fruits, bodily diseases and wars, destruction of cities and enslavement of citizens⁴². They are used to improve men, cities, countries, and nations who: “[...] shall see no one left of those who destroyed their grandeur and beauty, but shall behold the market-places all free from their tumults, and wars, and acts of iniquity, and full of tranquility, and peace, and justice” [Philo, De praem., XXVII,157]. In short, the Creator’s plan is to give a new start to his creations saving their achievements and destroying failures and corruptions. This makes the significance

39 Runia D. T., 1997, 9–16.

40 More precisely, God acts through cosmic Logos which in its turn acts through the heaven and earth. McIver R. K., 1988, 268–274.

41 Vidal-Naquet P., 1978, 132–141.

42 The adequate reward of the Lord is thought to be the main principle of the cosmic and social balance. See Mendelson. A., 1997, 107–110.

of the catastrophes in both local and global senses⁴³.

b. Early Christian intellectuals

Philo exercised undeniable influence on the early Christian thought. Scholars trace his ideas especially in the Gospels of John, Mark, Mathew, and the Letters of Paul.⁴⁴ The essential discussion of the problem exposes the concept of cosmic catastrophes worked out by the early Christian intellectuals.

In this regard, the well-known fragment of the Gospel of Mark is frequently cited. Concerning the destruction of the old world order for the forthcoming Christian era, it reads the following: “[...] the sun will be darkened, and the moon will not give its light, the stars will fall from the sky, and the heavenly bodies will be shaken” [Mk, 13,24–26; Cf. Mt, 24, 29; Lk.,21, 25–27]. Other texts of New Testament repeat the fragment with more or less exactness [Heb., 1, 10–12; Pet., 3, 5–13; Rev., 20, 11, 21,1 etc.]⁴⁵.

The scholars believe these texts to be based on the *linguistic stereotype* worked out in the prophetic texts of The Old Testament⁴⁶. And first of all, they exemplify the oracle of Isaiah on the destruction of Babylon: “See, the day of Lord is coming [...]. The stars of heaven and their constellations will not show their light. The rising sun will be darkened and moon will not give its light, I will punish the world for its evil” [Is., 13, 9–11].

This and the like texts contain retrospective references to the Genesis on the global and local destructions of the world order⁴⁷. The global destruction happened by the will of the Lord who saw the wickedness of man and decided: “I will wipe mankind, whom I have created, from the face of the earth – men and animals, and creatures that move along the ground, and birds of the air – for I am grieved that I have made them” [Ge.,6, 7]⁴⁸. Therefore He brought about the great Flood to give a new start to the world through Noah and his generations⁴⁹. As to the local destruction, Sodom and Gomorrah demonstrate a good example of that: “Then the Lord rained down burning sulfur on Sodom and Gomorrah – from the Lord out of the heaven. Thus he overthrew those cities and the entire plain, including all those living in the cities – and also the vegetation in the land” [Ge., 19, 24–25]. Only the righteous Lot and his daughters escaped.

Both forms of destructions, let it be emphasized again, are instrumental for the Lord in improving the world order and the mankind. At the same time, they make up the two aspects of *the bifocal vision* of the prophetic narrative: “With their near sight, they (the prophets) foresaw an imminent historical event. With their long sight, they saw the final end. They imposed one image on the other to produce *a synthetic picture*”⁵⁰. In other words, the eternal and historical dimensions

43 Long A. A., 2008, 127–130.

44 Morgan R., 1998, 114–128, 115–119.

45 Adams Ed., 2007, 5–7.

46 Caird G. B., 1980, 253.

47 Wright N. T., 2001, 166–168.

48 Wilson R. R., 1998, 215–217.

49 Wright N. T., 1992, 299–300.

50 Caird G. B., op. cit., 254; Wright N. T., 2001, 184–185.

of time are interwoven. Due to that, the dualistic cosmology is excluded because God is eternal, whereas his creations (the heaven and earth) undergo corruption and death: “Like clothing you will change them and they will be discarded. But you remain the same, and your years will never end” [Ps., 102, 26–27]. This makes up the essence of *the creational monotheism*⁵¹.

However, before striking the world, the Lord will take steps to change the extreme situation of decay and wickedness: “See, I will send you the prophet Elijah before that great and dreadful day of the Lord comes. He will turn the hearts of the fathers to their children and the hearts of the children to their fathers; or else I will come and strike the land with a curse” [Mal., 4, 5–6].

The same idea is traceable in the expectations of the Jesus’ days: “Elijah comes and will restore all things” [Mt., 17, 11]. And the righteous men will be the witnesses of the birth of the new heaven and earth: “They will see the Son of Man coming on the clouds of the sky, with power and great glory. And he will send his angels with a loud trumpet call, and they will gather his elect from the four winds, from one end of the heavens to the other” [Mt., 24, 30–31]⁵². The Lord is beneficent to men: “For we are God’s workmanship, created in Christ Jesus to do good works, which He prepared in advance for us to do” [Ephes., 2, 10]. The heavenly Jerusalem must be the real incorporation of the world improvement and salvation: “[...] the Jerusalem that is above, is free, and she is our mother” [Galat., 4, 26]⁵³.

The apogee of world’s recurrence is believed to be the Doomsday. This concept adopted from the Zoroastrian eschatology is designed to define the beginning of the new great cosmic Age⁵⁴. The Lord is the only Lawgiver and Judge: “He will sit and judge all the nations on every side” [Joel, 3, 12], “He will judge the world in righteousness” [Ps., 9, 8], “He will judge the living and the dead” [2Ti., 4, 1].

The biblical experience has entailed numerous interpretations both of pagan and Christian intellectuals. Among them, the Cappadocian fathers Basil the Great and Gregory the Theologian are distinguished for their holistic assumption of the cosmic Age⁵⁵. They exerted undeniable influence on the Armenian Christian tradition as well⁵⁶. According to it, the cosmic Age is marked with the common cyclic movement from the first Day of Creation to the last Day of Judgment [Basil, Hex., 2, 8, 35]⁵⁷. It demonstrates the common origin, rhythm and purpose of the cosmos uniting all the heavenly and earthly, human and biological, astronomical and mineral aspects of life⁵⁸. Two existential transfigurations are noteworthy in the cosmic movement displayed by the two covenants of the Old and New Testaments, Mosaic and Christian. They complement each other uniting history and cosmos in a

51 Wright N. T., 1999, 9–14.

52 Wright N. T., 1999, 19–21.

53 Frankfurter D., 1996, 129–131.

54 Dhalla M. N., 1938, 108–113; Zaehner R.C., The 1961, 315–321.

55 Otis B., 1958, 98–104.

56 Thomson R. W., 2012, XXI–XXIII.

57 Baghos M., 2010, 88–91.

58 Castache D., 2010, 27–29.

general movement [Gr. Naz., Quint. Theol., Ser., 25, 136]⁵⁹.

Nevertheless, the Cappadocian intellectuals have passed over the two principal problems of the cosmology, raising various (sometimes polar) interpretations: *a.* whether the Lord will bring back the world to its exact starting point or he will restore it on different physical and moral basis; *b.* who will enjoy the Lord's mercy – the righteous men only, or the wicked men also have a chance to find it⁶⁰.

3. Eon Concept in the Epic *Sasna Tsrer*

It seems more expedient to begin the illustration of the Armenian aspect of the present investigation from the epic *Sasna Tsrer* (Daredevils of Sasoun). As a heroic tale, it was composed in the Middle Ages – in the period of the Arab domination in Armenia, VII–IX cc. However, it contains many details and narrative blocks dating back to the remote antiquity. I mean even the age of Indo–European entity⁶¹.

The observations have demonstrated that the narrative of the Epic forms a cyclic movement the beginning and ending points of which are marked with chaos. In the first case, it is the Salt Sea, in the final case, the barren earth unable to bear the weight of the heroes⁶². In other words, the rhythm “from chaos to chaos” is dominant in *Sasna Tsrer* as well.

The starting chaos is depicted on the occasion of marriage of the young Armenian princess Tsovinar to the Caliph of Bagdad. She takes permission for visiting the lovely places of her homeland and after a long wandering comes to the Salt Sea tired and thirsty. This makes up the real beginning of the narrative. By God's order, the barren chaos gives up and a milk fountain bursts out from a sea rock. The princess enters the sea, comes up to the rock and drinks the water to conceive. Later, she gives birth to the first generation of the Sasoun heroes (saviors) – Sanasar and Baghdasar.

This subject shows obvious parallels with the Zoroastrian tradition, according to which, the corrupted world will be saved by the three saviors of the seed of Zoroaster preserved in the lake Kayansah: “As regards these three sons of Zartosht such as Ushedar, Ushedarmah, and Soshyant, one says, “Before Zartosht wedded, they had consigned the seed of Zartosht for preservation, in the sea Kayansah, to the glory of the waters, that is to the Yazad Anahit”. [...] It will so happen that a virgin will go to the water of Kayansah in order to wash her head; the seed will mingle with her body, and she will be pregnant. They will one-by-one be born thus in their own cycle” [Bundahishn, XXXIII, 36–38; cf. Yasht, XIX, 92; Yasna, XLVIII, 11–12]⁶³.

As to the last form of chaos, according to the Epic, it comes into being in the days of the Meher the Junior. In consequence of social corruption, a cosmic decay starts: the earth losing its strength crumbles under the last hero. He sinks in it deeper and deeper. Despaired, he turns to his dead parents, David and Khandut,

⁵⁹ Baghos M., 2010, 85–86; Cf. Chadwick H., 1966, 122–123.

⁶⁰ Otis B., 1958, 112–113.

⁶¹ Petrosyan A., 2002, 5–48.

⁶² Степанян А. А., 1991, 52.

⁶³ Textual Sources, 1984, 90–91. Cf. De Yong A., 1997, 327–330; Hartz P. R., 1999, 97–99.

who advise him:

“Save in Raven’s Rock. Got o Raven’s Rock,
That’s the door to knock. Wait till Judgment Day,
The end of this world.
It will be destroyed, and a new world will be built
To support the feet of your horse”⁶⁴.

Between the two poles of chaos, the epic narrative moves in strict accordance with a *socio-logical concept* which shows undeniable parallels with that of Plato⁶⁵. I mean the above exposed concept of social decay from mountain summits to valleys. Indeed, the Armenian Epic also represents three stages of social life⁶⁶.

The First Stage is embodied by Sasoun, a highland region of Armenia inhabited by hunters and flock shepherds. Their society is depicted with the utopic colors: the communal interests prevail absolutely upon the private interests. The Sasounians make up exogamic agnatic groups (families, clans) and believe that they are brothers and sisters. They do not appreciate property and fortune, but assess highly such social values as liberty, justice and equality. They live in primitive life conditions and possess what makes the ultimate necessity. Their inter-social relations are regulated by ancestral legal habits and moral norms (*mos maiorum*). The hero-rulers practice the authority of family father (despot) for whom the biggest duty and honor is to care about his subjects. They are true shepherd-benefactors, and the people trust them entirely – Sanasar, Meher the Elder, David, Meher the Junior. In decision making activity, they proceed from the advices of the Council of elders and keep ear to the Will of the people (Assembly)⁶⁷.

The only exception from this primary unanimity makes Parav (Old Woman) who lives farming her millet field. She is depicted as a marginal person: in youth, she was the mistress of Meher Elder and infringed the sacred order of the Sasounian exogamy. Her lame daughter is an illegitimate child.

The Second Stage is displayed by the agriculture societies. They inhabit on hill slopes and in plains tilling the soil with ploughs yoked with oxen. As a rule, they cultivate grains – wheat, barley, and millet. They are skilled in agronomy. According to the epic axiology, they are smart, industrious and moderate. At the same time, however, they are bestowed with some negative characters as well – ruse, intricacy, and egoism. The farmers are acquainted with silver, gold and market principles of exchange. Their inter-social relations are based on rational principles and strict laws. They live under monarchs who have already set up their court, administration, and military forces. The epic narrative demonstrates the said on the examples of Khlat, Kaputkogh, Baghesh (Bitliss) and other kingdoms⁶⁸.

The Epic traces antagonism between the hunters and shepherds and the farmers. From this point of view, one of its fragments is very distinctive. It is preserved merely in some versions of the narrative and represents the following scene: the

64 Surmelian L., 1964, 245.

65 Степанян А. А., 1991, 49–51.

66 About the civilization background of this division see Demirdjian Z. S. A., 2010, 13–17.

67 Степанян А. А., 1991, 44–45.

68 Степанян А. А., 1991, 45–46.

hero David, making his way from Sasoun to the village Dashtu Padrial, watches some farmers making furrows with plough. He does not understand the meaning of the work and asks them to tell about that. Hearing their explanation and yoking his horse and (even) himself to the plough, he tills the field in a short time. However, he does not believe that such *unserious work* is able to feed men. And on departure, he takes out his miraculous sword, strikes and breaks the plough.

The Third Stage displays a society which is ultimately opposite to that of Sasoun. It is represented by the Arabs and their king Msra Melik, the irreconcilable enemies of the Armenians. The Epic depicts them predominantly as the citizens of the capital of Mser (Bagdad) who spend their time in idleness and luxury. They do not like hard working and yielding material goods, but often wage wars against the neighboring countries looting their fields and herds, villages and towns. Msra Melik puts the subject nations under yoke making them to pay heavy tributes. The society of the Arabs is corrupted by silver and gold; gluttony, low affections and selfishness are their main guides. As a result, their inter-social relations are based on injustice, transgression and cruelty. And the focus of all these (and the like) negative qualities is thought to be Msra Melik who reigns as tyrant. His affective will is a law for his court and empire. His aim is to become the most powerful and wealthy ruler of the world⁶⁹.

According to the Epic, the corruption of the Arab society is able to expand and seize the other countries and societies. The overwhelming decline will not pass over Armenia as well. This prediction, as it has been demonstrated above, comes true in the days of the last epic hero Meher the Junior when the cosmos and society lose their constructive forces. It is believed to be the end of the given cosmic eon paving the way for the other one based on entirely different principles: "A grain of wheat will be as big as the berry of sweet-briar, and a grain of barley will grow to the size of a hazel-nut". This transmission will take place in accordance with the will of the Lord or Fate. Secluded in the Raven's Rock the last hero is merely a passive observer⁷⁰.

4. Eon Concept by Moses Khorenatsi

The author sees one of the cardinal ends of his *History of Armenia* in linking the local (Armenian) history with the global history⁷¹. For this purpose, he uses first of all the biblical narrative of the world creation as it is depicted in *The book of Genesis*. The focus is on the story of human generation proceeding from Adam and the first transgression entailing the expulsion from the Garden and from God [Khor., I,4,16]. The list of the patriarchs ensues from Adam to Lamech when the evil gradually began to dominate over the mankind.

a. Cataclysmic Algorithm of History

And the Lord decided "[...] to stop the impiety and evil by annihilation of the

69 Степанян А. А., 1991, 46–47.

70 Степанян А. А., 1988, 164.

71 Ушрцццццц Ч. Ю., 1991, 72–73.

infamous men of the second age”. The evil was washed away by the Flood. The pious Noah and his family were the mere men to be spared to give a new start to the mankind.

This biblical story Moses uses to interweave the Armenian history with the universal Christian historical tradition. For this purpose, the author demonstrates his version of the list of Noha’s descendants – Sem, Ham, and Yapheth. He believes the Armenians to be generated by Yapheth and in support of this idea, he outlines his genealogy: “Yapheth begat Gamer, Gamer begat T’iras, T’iras begat Torgom, Torgom begat Hayk, Hayk begat Aramaneak, Aramaneak begat Aramayis, Aramayis begat Amasya, Amasya begat Gegham, Gegham begat Harmay, Harmay begat Aram, Aram begat Ara the Handsome” [Khor., I,5,27–37]⁷². In short, according to this assumption, the formation of the Armenian nation took place after the great catastrophe and it belonged to the fourth generation of the mankind.

The global catastrophe is mirrored to the end of Moses’ historical narrative in the form of a local cataclysm. It makes up the essence of the *‘Lament over the Removal of the Armenian Throne from the Arsacid family and of the Archbishopric from the Family of St. Gregory’* and states the following: “The winds bring snowstorms, burning heat, and pestilence, the clouds bring thunder and hail; the rains are unseasonable and useless; the air is very cold and causes frost, the rising of the waters is useless and their receding intolerable. The earth is barren of fruit and living creatures do not increase, but there are earthquakes and shakings” [Khor., III,68,40]⁷³. Taking after Philo, the author links these negative changes with the break of the sequence of the year seasons: “Spring has become dry, summer very rainy, autumn like winter, and winter has become very icy, tempestuous and extended” [Ibid.]⁷⁴. But the profound cause all of them, like in the first case, is thought to be the social corruption resulted from the Lord’s decision to abandon the Armenians⁷⁵.

Between the two poles of catastrophe, Moses composes history of the Armenia from the earliest times to the 5th century. His narrative makes up a plot having a beginning, a mid-point and an end. Together they encompass the content of history as a *living thing* with its somatic, psychic and reasoning principles⁷⁶. Their harmonic combination is believed to engender the *deeds of valor and wisdom* of outstanding historical personalities which in their turn set up the linear perspective of the past, present and (visible) future⁷⁷.

Essentially, the *deeds of valor* make up a particular pole of the Moses’ narrative

72 The crucial figure in this list is Hayk – the founder of Armenia in real historical space and time. Cf. **Petrosyan A.**, 2009, 155–163. It must be noted that in early Medieval Armenia, a steady concept circulated taking Torgom as the ethnarch of the Armenians and naming the country the *House of Torgom* (տուն Թորգոմայ). On the ancient roots of this concept see **Ս.Տ.Երեմյան, Ի. Մ. Դյակոնով**, 1971, 195–196.

73 The cataclysmic perception made up a whole layer in the Armenian worldview system. Moreover, “une poétique de la catastrophe” is traceable in it. See in detail **Beledian K.**, 1995, 127–197.

74 **Ստեփանյան Ա.**, 2006, 250–251.

75 **Beledian K.**, 1995, 138–140.

76 **Ankersmit F. R.**, 1983, 82–89.

77 **Stepanyan A. A.**, 2013, 5–7.

opposed to those of catastrophic deficiencies. It means that every significant event and personality is to be considered in the light of three opposite poles to maintain their profound historical and epistemological content⁷⁸. In other words, the *History of the Armenians* demands intellectual activity of the reader to uncover its subtextual layers, the layers which are usually invisible for a *profane reader*.

In order to demonstrate the said, it is necessary to take into consideration the following: in his Lament, Moses catalogues the main traits of the corruption of the Armenian society. For composing this catalogue, Moses proceeds from the ideas (and phrases) of the great prophets – Isaiah, Jeremiah, Ezekiel, and Daniel⁷⁹. He compiles them in a strict logical consequence comprising all the estates of the society from kings to peasants.

At the same time, the author also uses the experience of the Greek philosophy to bring the biblical ideas into *intellectual motion*. I mean the Aristotelian theory of tripartite structure of every moral quality: its two extremes (ἑλλειψις καὶ ὑπερβολή) and the mean (τὸ μέσον) [cf. Aristot., EN, 1180b,10–35]⁸⁰. As a rule, the extremes are concentrated in the Lament, whereas the means are to be looked for in narrative blocks of the *History* depicting nature conditions, human beings, families, state constitutions, etc.

To the chaotic nature conditions of the *Lament*, the text of the *History* opposes the temperance of climate of Great Armenia (բարեխառնութիւն = εὐκρασία). Concerning Ayrarat valley Moses states: “At the foot of the mountains gushed forth many limpid streams, which came together to form gentle rivers. At the borders by the base of the mountains and edges of the plain in their youthful course they flow like strolling maidens” [Khor., I, 12, 11]. The Assyrian queen Semiramis was charmed: “Seeing the beauty of the land, the purity of the air, the limpidity of the flowing streams, and murmuring of the smooth rivers” [Khor. I, 16, 3]. However, the temperance can also be a result of creative actions of man. King Vagharshak demonstrates one of the examples of that: “He returned northward to the foot of Parkhar in Tayk to the wet and foggy regions of forests and moss. To this land he gave a prettier form, reducing the mountainous and tropical terrain to a temperate and delightful climate for his royal resort” [Khor., II, 6, 2]. However, the experience of Artash’s the Last looks more impressive: “But it is said that in the time of Artash’s there was no land unworked in Armenia, neither of mountain nor plain, on account of prosperity of the country” [Khor., II, 56, 5]. This was the result of high technologies of the time introduced in Armenia by the efforts of the king⁸¹.

As to the social components of the catastrophe, they are grouped in three anti-estates – the clergy (priesthood), the administrative elite (warrior-rulers), and the laity (producers). In this regard, let me remind that their representatives are depicted by Moses as the bearers of deficiency and excess of the same quality.

78 They make up the syntax of historical happening open for interpretation. Cf. **White H.**, 1978, 170–173.

79 Մարգարյան Գ. Խ., 2006, 138.

80 **Salkver S. G.**, 1990, 78–79, 116–117.

81 Աղոնց Ն., 2009, 445–455.

The first anti-estate manifests the *anti-intellect* embodied in teachers (վարդապետք), monks (կրանաւորք), bishops (վիճակաւորք), and students (աշակերտք). They are: “lovers of honor rather than lovers of God”, “lovers of commerce and buffoonery”, “lazy to study and eager to teach”. But the lowest degree of the corruption is obvious in teachers who: “[...] have become wolves (գայլք եղեալ), tearing their own flocks” [Khor., III, 68,30–33]⁸².

In contrast to these images, in the text of the *History*, Moses depicts numerous portraits of the Armenian clericals who incorporate the intellectual mean: Gregory the Illuminator, Ners's the Great, Sahak Partev. The estimation of St. Gregory seems more typical: “From the eastern regions of our land he arose as a true dawn, a spiritual ray of the divine sun, an escape from the profound evil of idolatry, the source of spiritual prosperity [...]” [Khor., II, 91,19].

The second anti-order represents the *anti-spirit* incorporated in solders (գաւրականք), princes (իշխանք), judges (դատաւորք), and kings (թագաւորք). They are: “wicked, false boasters, hating weapons, cowards, and lovers of ease”, “rebellious companions of thieves”, “inhuman, false, and deceitful”. But the real cause of this corruption is recognized in the kings: “who are cruel and evil-doers, imposing heavy and onerous burdens and giving intolerable commands” [Khor., III, 68,42]⁸³.

On the contrary, in the text of the *History*, there are numerous portraits of the kings representing the spiritual mean: Tigran the First, Vagharshak Arsacid, Artash's the Last, Tiridat the Great and the others. Tigran the First: “He was just and equal in every judgment, and he weighed all the circumstances of each case impartially. He did not envy the noble nor did he despise the humble, but over all alike he spread the mantle of his care” [Khor., I,24,13–14]. Tiridat the Great: “He chided and urged the greatest princes, and at the same time all the mass of the common people, to become true Christians so that the deeds of all might bear witness to the faith” [Khor., II, 92,6]⁸⁴.

The third anti-estate manifests the anti-somatic principle comprising the laity (ժողովրդականք). Their description is short but very exact: “The laity are arrogant, insubordinate, blusters, loafers, toppers, pernicious, and they flee their patrimonies” [Khor., III, 68,34]. Like the other anti-estates, they have lost the emotions of love and shame⁸⁵.

As to the harmony of the laity, Moses depicts it more detailed in the context of innovations of Vav gharshak Arsacid: “He ordered that the townspeople be more highly esteemed and honored than the peasants and the peasants should respect the townspeople like princes. But the townspeople were not to vaunt themselves too much over the peasants but to live on brotherly terms [...]” [Khor.,II,8,41].

In this regard, the following observation seems important: unlike the Epic,

82 Stepanyan A., 2009, 185–186.

83 Stepanyan A., 2009, 186–187.

84 Their activity gives rise to the new concept of the *Armenian Homeland* based on the new rational and spiritual technologies of the time. See Zekiyan B. L., 2000, 202.

85 Stepanyan A., 2009, 187–188.

tracing strict (vertical) antagonism between the sub-classes of the producers, Moses takes after a new social concept establishing (though hierarchical but) symmetric relationship among them: “[...] for the sake of harmony and life without rancor – which are the causes of prosperity and peace and similar [blessings]” [ibid.]. This makes the ideal end of the social partnership of individuals, families, and estates in accordance with God’s will and prescripts.

b. Recovery

All the abovesaid gives reason for formulating the *History of the Armenians* as a narrative of internal dialogue the opposite poles of which (negative or positive events, actors and values) are designed to be balanced. In the *reverse perspective* of an intellectual reader, this balance is as much real as his (immediate or mediate) acquaintance with the Aristotelian theory of excesses and harmonic mean. In other words, it seems quite possible to pass over the social corruption through the intellectual experience of the past and present generations⁸⁶.

In this light, it seems worth recalling that historical epistemology recognizes the following levels of elaboration of *historical material*: documentation, explanation, understanding and representation in writing and reading. The highest level is gained when the representation gives way to the reconstruction of history which is thought to be “its only instrument for seeking truth”⁸⁷. In the person of outstanding ancestors, the self-reflection, self-estimation, and self-correction of the society find their completion. Together they make up the perspective of historical memory to be written down in facts, terms, and concepts⁸⁸.

The scholars are unanimous that the text of Herodotus is addressed to the body of all citizens, whereas the addressees of Thucydides are the statesmen and intellectuals. The second approach was dominant in the Hellenistic Age, when the historical writings were usually composed at the royal courts being designed to meet the interests of the elite circles. They were interested in both theoretical and (especially) practical aspects of history because their target was the improving of deficiencies of the given society⁸⁹.

From this point of discussion, another side of Moses’ theory is traceable. It concerns the place of history (and the historian) in social axiology. Throughout the *History*, the author keeps this problem at the focus of his attention demonstrating the essence of the intellectual effort aimed at the transformation of the past into history⁹⁰. Following the tradition going back to Plato and Philo, he ascribes a great importance to the historiography and believes it to indicate the level of civilization of every social and ethnic entity: “[...] when we read their account we become informed about the course of world, and we learn about the state of civilization when we peruse such wise discourses and narratives – those

86 Cf. Jonker L., 2009, 197–218.

87 Ricoeur P., 2004, 376–381.

88 They give rise to the narrative plot. Ricoeur P., 1980, 174–175.

89 Hamiltom P., 1996, 9–10.

90 From this point of view, H. White’s definition of historian’s work seems more acceptable: to set up “[...] a verbal structure in the form of a prose discourse that classifies past structures and processes in order to explain what they were representing them as models” White H., 1978, 3.

of the Chaldeans, Assyrians and Helens” [Khor., I, 3,3]⁹¹.

The ideas of Moses on the purposes and skills of historical narrative make up a theme for a special investigation. As to now, it seems quite sufficient to underline some basic approaches of the author. And the first approach concerns the parallelism of *historical memory* and *historical time*⁹². According to Moses, they are interwoven and the absence of one entails the absence of the other. In the text of the *History*, such absence comprises the period from the king Vah’ to Vagharshak Arsacid: “From this point until the reign of Vagharshak in Armenia I have nothing very accurate to tell you, for there was confusion caused by factions and men rivaled each other for the control of our country” [Khor., I,31,15].

In terms of modern scholarship, Moses takes after the narrative realism holding the past as a landscape which needs to be translated into *the language of historiography*⁹³. And the essence of this translation is to replace the plastic images of the memory by the logical terms, structures and concepts of narrative⁹⁴. Moses concerns these two levels proceeding from the ideal case when the deeds of valor, wisdom and good administration of the eminent historical actors (գործք արութեան, իմաստութեան և բարեկարգութեան) engender harmonic texts: “[...] in truth those kings are worthy of praise who in written accounts fixed and ordered the annals and wise acts and inscribed each one’s valor in narratives and histories [...]” [Khor., I,3, 2]⁹⁵.

However, the narrative idealism is also present in the text of Moses. According to this approach, the written texts are active in constructing the perspective of history. In other words, the deductive influence of the text on the image of the past is one of the main features of the historiography. To accomplish this function, the historical texts are to be based on exact facts and strict logical proofs. Only in this case, it is possible to harmonize the memory of the past deeds (զյիշատակս բանից = μνήμη τῶν πραγμάτων) which in its turn paves the way to the legitimization of the historical reconstruction⁹⁶.

Among the important dimensions of this legitimization are the faithfulness of the memory (յիշողութիւն) and strict continuousness of the narrative (շարախատութիւն, շարագրութիւն): “[...] to write the history of our nation in long and useful work, to deal accurately with the kings and the princely clans and families; who descended from whom, what each of one of them did, which of the various tribes are indigenous and native and which are of foreign origin but naturalized, to set down in writing each one’s deeds and times from the time of confusion at the building of the tower up to the present [...]” [Khor., I,3,10]⁹⁷. “But I shall

91 Typologically this approach could be juxtaposed with the *within-time-ness* which represents the past interpreted and addressed in the *now*. See **Ricoeur P.**, 1980, 174.

92 Despite modernity, the ancient experience came from the equation of memory and history. See in detail **Nora P.**, 1989, 8–9.

93 **Ankersmit F. R.**, op. cit., 76; **Pitcher L.**, 2009, 97.

94 **Le Goff J.**, 1981, 61–63.

95 In common sense, the past was perceived as a sum of perfect or completed actions deserving repetition. See **Le Goff J.**, op. cit., 7–10.

96 **Cassinari F.**, 2010, 37–46.

97 B. L. Zekiyani defines Moses’ understanding of the work of historian as the following: “L’historiographie

begin to demonstrate you our [history] – whence and how [it developed]” [Khor., I,7,8]. In other words, the uninterrupted duration of the memory and narrative makes up the stability of the historical time⁹⁸.

The third important dimension of the legitimation is the order. According to Moses, a true historian is occupied with setting order (զկարգն կանոնելով) in the essence and duration of the past [Khor., I, 22]. This demands the historical narrative to be set down in strict accordance with the estheticism of content and form: “This is an important chapter, full of reliable history and worthy of the most polished and detailed exposal (և արժանի ողորկագունից և յոլովից)” [Khor., II,7,1]⁹⁹.

To understand this assumption by Moses, one must bear in mind that the ancient Greek axiology traces isomorphism between *justice, order, beauty and truth* (δικαῖον, τάξις, καλόν, καὶ ἀλήθεια)¹⁰⁰. And the truth is the most important marker of this isomorphism both in narrative and life: “[...] our account must be elegant and lucid, like Platonic works, far from falsehood and full of what opposes falsehood” [Khor., I,32,].

As regarding a true historian, he must work with *beautiful and moderate desire* (գեղեցիկ և չափաւոր մոլութեամբ) [Khor., I,1,5]. This makes quite possible the juxtaposition of his person with those of the eminent historical actors: kings and reformers, princes and priests. Following this assumption, Moses traces collaboration of two outstanding figures in the crucial periods of the Armenian history. Vagharshak Arsacid and the historian Mar Abas Catina demonstrate the best example of that¹⁰¹. As it has been noted above, the king came to Armenia after a long period of confusion and saw his main task in establishing peace and order. For this purpose, he made his mind to discover: “[...] who may have been those who ruled over the land of Armenia before me and whence the principalities that now exist here arose. For the orders of rank here are quite uncertain, as are the cults for the temples. It is not clear which is the first of the lords of this country and which is the last, nor is anything else regulated, but all is confused and uncivilized” [Khor., I,9,4–5].

For this purpose, the king found “a certain Syrian, Mar Abas Catina, a diligent man versed in Chaldean and Greek” who examined the royal archives and compiled History of the Armenian Nation: “The personable and valiant Vagharshak, skilled archer, eloquent, and intelligent, received it and estimating it as the foremost of his treasures placed it in the palace, in safekeeping, with great care; and part of it he ordered to be inscribed on a stele” [Khor., I,9,13]¹⁰².

This partnership has its symmetric analogue in the end of the *History* being

est donc essentiellement une mnémographie”, **Zekiyan B. L.**, 1987, 477.

98 **Zekiyan B. L.**, 1987, 479.

99 Cf. **Halliwell S.**, 2002, 44–50.

100 **Price A. W.**, 1997, 381–384; **Cooper J. M.**, 1999, 82–83, 110–111.

101 **Պլտեան Գ.**, 1992, 116–119.

102 In other words, the king hoped to promulgate the important facts and ideas of the Armenian history making them the elements of social memory in sacral and rational senses. Cf. **J. D. Bolter**, 1991, 43–46.

represented by the hazarapet (head of the administration) of Great Armenia Sahak Bagratid and the historian Moses Khorenatsi. They lived in the time of the final corruption of the Armenian society described in the *Lament* and were anxious in restoring the former glory of the country using the glorious images and ideas of the past¹⁰³. The prince sponsored Moses in composing his work, and their *dialogue* passes through all the *History* being marked sometimes with full consensus and peaceful conversation, sometimes with disagreement and (even) irritation. However, they both understood the significance of history for social stability linking it with the continuity of *the Armenian historical memory and time* from the earliest ages up to the present.

In Moses' estimation, this task was unprecedented and its initiator deserved to be praised highly: "For if on account of our reason, as it is said, we are the image of God, and furthermore if the virtue of a rational being lies in intellection and you have an assiduous desire for these matters, then by keeping alive and aflame the spark of your intellect by such noble discernment, you ornament reason, whereby you remain the image. Thus you may be said to make reason's archetype rejoice, being moved and stirred to this goal by a noble yet moderated passion" [Khor., I,1,5].

These words, certainly, contain as well some features of Moses' self-estimation intending to set forth the panorama of the past with his artistic skills and methods. For him, the historical reflection is an effective way for regaining the life in accordance with the Nature and God's will. In this regard, it is worth recalling that the author saw the cause of the global corruption of his time in the fact that: "Reverence for God has been forgotten (սննացեալ) and expectation is for hell" [Khor., III, 68,43].

In epistemological scope, the problem concerns the (social and individual) memory and knowledge, on the one hand, and oblivion and ignorance, on the other hand. The concept, obviously, goes back to Socrates' theory tracing the main resource of public order and harmony in knowledge¹⁰⁴. Moses comes back to this assumption through Plato and (more probably) through Philo of Alexandria.

5. Epilogue

One of the basic concepts of ancient history views its beginning and final point in the two poles of cosmic catastrophe. The concept has already existed in the mythological traditions being further elaborated in various philosophical systems. The platonic system, which is thought to be the most adequate expression of that, connects the cosmic and social catastrophes in a single historical event. Their mutual influence is depicted in a series of rational (causative) transactions – social, political, moral, religious, individual, etc. But unlike the mythological tradition, Plato does not find the corruption as the unavoidable end of history. In some cases, he manifests the *conditional understanding of history* when the set of memory, knowledge and volition of outstanding personalities is (really or hypo-

103 Պլտեան Գ., 1992, 121.

104 Hadot P., 1995, 266–269; J. Mclelland S., 1996, 23–27.

thetically) capable to change its course¹⁰⁵.

Independently, the great biblical prophets also came to the understanding of the importance of human senses, ideas and volition for the sanity of the society and cosmos. However, they viewed these dimensions in the scope of the holy prescripts of justice and moral duty and depicted the possibility of overpassing the catastrophe as a comeback to the mercy of the omnipotent Lord. The idea was very attractive for the early Christian intellectuals since they held the human being as *God's image*. As to Philo, he saw his purpose in completing this comeback course with the data of the Greek philosophical anthropology. He proposed a system of education aimed at the formation of the elite able to pave the way from everyday affections and pleasures to the divine moral values.

Moses Khorenatsi has adopted these assumptions keeping at the same time the Armenian mythological experience in the focus of his consideration. He denies archetype of the last epic hero, Meher the Junior, who is waiting in his seclusion for the world to change. He considers the Armenian past in the light of active social volition based on the knowledge of the essence and significance of history. He believes also that catastrophes are possible to pass over by using the experience of the former generations generalized in historical concepts. And he estimates his *History of the Armenians* as a self-sufficient system focused on the elaboration of positive social values and structures. This purpose demands an intellectual eye (reader) ready to elaborate the golden mean of the mind and behavior from the extremes of the text. This approach underlines the adherence of Moses to the intellectual movement engendered by St. Mashtots (յունաբան դպրոց) whose credo was encoded in the first sentence of Bible translated into Armenian: "For attaining wisdom and discipline; for understanding words of insight" [Prov., I, 2].

¹⁰⁵ There was a well-known maxim in the Hellenistic time attesting: "[...] men have no more ready corrective of conduct than knowledge of the past" [Polyb., I, 1, 3].

ԱԼԲԵՐՏ Ա. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
Պրոֆ., պայմանական գիտությունների դոկտոր
ԵՊՀ Համաշխարհային պայմանության ամբիոնի վարիչ
bertstepanyan@yahoo.com

ՏԻԵՂԵՐԱԿԱՆ ԵՎ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՇՐՋԱՊՏՈՒՅՏԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄՏԱՎՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՈՒՄ («Սասնա ծռեր», Մովսես Խորենացի)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Տիեզերական և ընկերային շրջապտույտի գաղափարն առկա է Արևելքի և Արևմուտքի ժողովուրդների առասպելափառական ավանդույթներում: Իր հետագա զարգացմամբ այն ծնունդ է տվել իմաստասիրական տարաբնույթ տեսությունների:

Արևմտյան մտքի ծիրում անգնահատելի է Պղատոնի դերակատարությունը: Նրա *Տիմեոս* և *Օրենքներ* տրամախոսությունները համարվում են դիտարկվող գաղափարի լավագույն իմաստասիրական մշակումները: Հոդվածում դրանք լուսաբանվում են արդի գիտական մոտեցումների համաձիգում՝ ուրվագծելով հետևյալ պատկերը: Տիեզերքն ստեղծվել է Արարչի կամոք՝ չորս նախատարրերի ներդաշնակ համադրությամբ: Այն պարառում է գոյակարգի բոլոր մակարդակները՝ սկսած աստղերից մինչև մարդը: Սակայն ժամանակ առ ժամանակ տիեզերքը ենթարկվում է համընդհանուր կարգախեղման, սկսում է գերակայել նախատարրերից մեկը՝ հաճախ հուրը կամ ջուրը: Կարգախեղումն ունի նաև իր ընկերային նախապատճառները՝ մարդկային համակեցության ծիրում սկիզբ առնող անարդարությունն ու ընչաքաղցությունը, եսասիրությունն ու ապօրինությունը: Արարումից մինչև կարգախեղումն ընկած ժամանակը մեկ տիեզերատարի է՝ էոն: *Օրենքներում* Պղատոնն ստեղծել է էոնի մասին իմաստասիրական մի առասպելույթ, որտեղ հատկանշվում են ընկերային կյանքի կերպափոխությունները՝ սկսած լեռնագագաթներում բնակվող որսորդների և հովիվների համակեցական ուտոպիայից մինչև ծովահայաց քաղաքների անկումն ու վերասերումը:

Համանման պատկերացումներ առկա են աստվածաշնչյան (Հին և Նոր կտակարաններ) իմաստության ծիրում: Սակայն ամենակար Արարչի դերակատարությունն այստեղ առավել շեշտված է: Համաձայն մարգարեների՝ Նա համընդհանուր կամ տեղական կարգախեղումներով նպատակ ունի պահ-

պանել մարդկության սերուցքը և ապահովել նրա մտահոգևոր զարգացումը մինչ այն աստիճան, երբ այն կհասնի իր կոչմանը՝ դառնալով *պայակերն Աստծոյ*: Նման ընկալումը քրիստոնեությունը դարձրեց իր վախճանաբանության հիմնագաղափարը՝ կառուցված ամկա նյութական աշխարհի քանդման և նոր աշխարհի հիմնադրման հավատքի վրա: Այնտեղ մուտք կունենան ուղղամիտ և ուղղակեցաղ անձինք միայն: Փիլոն Աղեքսանդրացին համադրեց աստվածաշնչյան և պղատոնական ավանդույթները՝ ճանապարհ հարթելով ապագա *խնասրասիրական քրիստոնեության* համար, որի աղդեցությունը հույժ զգալի է վաղ միջնադարի հայոց աշխարհատեսության վրա:

Տիեզերական էոնի գաղափարը հայոց միջավայրում ստորև քննվում է նախ և առաջ ըստ *Սասնա ծռերի*, որի բովանդակությունը դիտարկվում է *քառսից-քառս* պատումային ալգորիթմի ծիրում: Քառսի առաջին բևեռը Ադի ծովն է, որի ափերին դեգերում է հերոսների նախամայր ծովիկնարը, երկրորդը՝ Աշխարհը, որն այլևս չի դիմանում վերջին հերոսի՝ Միեր Կրտսերի, ծանրության ներքո: Դրանց միջև ծավալվում է ընկերային համակեցության պատմությունն ու կառույցը: Պատկերն ընդհանուր գծերով զուգահեռ է պղատոնական պատկերին. լեռնագագաթին Սասնա որսորդների և հովիվների ընկերային ուտոպիան է, լեռնալանջերին հողագործների համակեցությունը: Ինչ վերաբերվում է քաղաքին, ապա այն պատկերում է ընկերային քառսի միջավայրը՝ ներկայացված նախ և առաջ ըստ Մարի օրինակի, որը բարոյական անկումի և բռնատիրության միջավայր է: Ի տարբերություն Պղատոնի, ասքի վերջին հերոսը կրավորական է. փակվել է Ագռավի քարում և սպասում է, որ աշխարհը փոխվի:

Այլ է պատկերը Մովսես Խորենացու համակարգում: Նրա պատումը նույնպես ծավալվում է *քառսից-քառս* ալգորիթմով՝ համաաշխարհային Ջրհեղեղից մինչև իր դարաշրջանի կարգախեղումը՝ նկարագրված *Ողբում*: Ջրհեղեղի և դրանով պայմանավորված մարդկության վերընծյուղման աստվածաշնչյան պատումը Պատմահայրն օգտագործում է հայոց (տեղական) պատմությունը համաաշխարհային պատմությանը ներհյուսելու նպատակով. նահապետ Հայկը սերում է Նոյի Հաբեթ որդուց:

Ինչ վերաբերվում է վերջին քառսին, ապա դրա նպատակն է ուրվագծել հայոց համակեցական նոր սկզբի հեռանկարը: Ասվածի հնարավորությունը կախված է *Պայրմության* ընթերցողի մտավոր հորիզոնից: *Ողբի* ծիրում պատկերված բնության և պետության, մարդկանց և հանրախմբերի հակադրականերին (տվյալ որակի պակասույթը կամ հավելույթը) *Պայրմության* տեքստում հակադրված է դրանց իդեալական միջինը: Արիստոտելյան տեսությամբ համաբերված այս մոտեցումը Խորենացու պատումը դարձնում է ինքնաբավ համակարգ, որի համաձիրում ընթանում է տեքստի ինքնանորացում՝ ըստ կառուցիկ ընկերային և բարոյական արժեքների: Համապատասխան գործողությունական կամքի ամկայությամբ դրանքի զորու են բարեփոխել համակեցական միջավայրը: Հուսկ բացահայտվում է պատմագրության բուն իմաստը՝ ներուժ ներարկելու հանրույթին՝ հաղթահարելու քառսիկ կարգախեղումները: Հենց այս ըմբռնման համաձիրում էլ պետք է փնտրել սեփական առաքելության խորենացիական գիտակցությունը:

АЛЬБЕРТ А. СТЕПАНЯН
Проф., доктор исторических наук
Заведующий кафедрой всемирной истории ЕГУ
bertstepanyan@yahoo.com

ИДЕЯ КОСМИЧЕСКОГО И СОЦИАЛЬНОГО КРУГОВОРОТА В АРМЯНСКОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ТРАДИЦИИ (Эпос “Сасна црер”, Мовсес Хоренаци)

РЕЗЮМЕ

Идея космического и социального круговорота зародилась в мифопоэтических традициях Востока и Запада. В своем дальнейшем развитии она привела к образованию философских теорий и воззрений.

В рамках западного интеллектуального опыта весьма значительна роль Платона. В его трактатах “Тимей” и “Законы” рассматриваемая идея получила наиболее всестороннюю философскую трактовку. Согласно последней, космос сотворен по воле Творца путем гармоничного сочетания четырех первоэлементов; он охватывает все уровни бытия, начиная от звезд и планет, кончая человеком. Однако космос время от времени подвергается катастрофе по той причине, что в нем начинает преобладать один из первоэлементов – чаще всего, огонь или вода. Но катастрофа имеет также социальные предпосылки – несправедливость и корыстолюбие, эгоизм и беззаконие. Время от космотворчества до катастрофы составляет один вселенский эон. В “Законах” Платон создал философский миф об одном эоне, в рамках которого описываются метаморфозы социальной жизни – от утопии нагорных пастырей до упадка и хаоса приморских городов. Аналогичные воззрения наблюдаются и в текстах Старого и Нового Заветов. В них творческая воля и активность Творца более актуальна. По словам великих пророков, посредством всеобщих и локальных катастроф, Он стремится спасти лучшую часть человечества и призван обеспечивать ее развитие до тех пор, пока она не станет Его образом и подобием. Эта теория и легла в основу христианской эсхатологии, требующей создания нового мира на обломках старого. Филон Александрийский объединил платоновскую и библейскую традиции, открыв путь для

философского христианства, влияние которого весьма ощутимо на армянское мировоззрение раннего средневековья.

Идея зона актуальна и в армянском эпосе “Сасна Црер”, сюжет которого также построен по нарративному алгоритму *от хаоса к хаосу*. Первый полюс представляет Соленое море, на берегах которого бродит мучимая жаждой праматерь сасунских героев Цовинар. Что касается второго полюса, то он воплощен в мире, который уже потерял свою структурность, как в физическом, так и в моральном плане. Между данными полюсами проходит линия эпической наррации, социология которой во многом параллельна социологии Платона: на горных вершинах расположена утопическая община сасунских охотников и скотоводов, на склонах гор – общины земледельцев, на равнинах – города, где жизнь отмечена несправедливостью и моральным упадком. Характерным примером городов представлен Мсыр – стольный город злейших врагов армян. Однако эпос существенно отличается от платоновской и библейской традиций: его последний герой, Мгер Младший – пассивный объект социальности, укрывающийся в Аграви Каре в ожидании дня, когда мир изменится.

Качественно иную картину представляет “История Армении” Мовсеса Хоренаци. Ее наррация также построена по формуле *от хаоса к хаосу* – от всемирного Потопа до всеобщего упадка, описанного в *Плаче*. Библейский сюжет о Потопе автор использует желая вписать армянскую (локальную) историю в канву всемирной истории: этнарх армян Хайк потомок Яфета, сына Ноя.

Что же касается второго полюса хаоса, то его описание имеет целью очертить перспективу нового начала армянского идентитета. Его возможность во многом зависит от интеллектуальных способностей читателя *Истории*. Упадку природы и государства, индивидов и социальных групп *Плача* в тексте *Истории* противопоставлены их идеальные образы (середины). И читателю предстоит труд с их помощью преодолевать хаос мысленно. А это, в свою очередь, означает, что при наличии духовной элиты и креативной социальной воли можно вернуть благосостояние общества. В свете сказанного раскрывается тот глубинный смысл, который Хоренаци приписывает истории – помочь современникам и потомкам избегать социальных катастроф с помощью знания. В этом автор видел и свою творческую миссию.

BIBLIOGRAPHY

Sources

Մովսէս Խորենացի, – Պատմութիւն Հայոց, Մատենագիրք հայոց, հատոր Բ, Անթիլիաս–Լիբանան, Մեծի տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւն, 2003:

Moses Khorenats'i, – History of the Armenians, Translation and Commentary on the Literary Sources by Robert W. Thomson, Cambridge (MA), London, Harvard Univ. Press, 1978.

Սասնա ծռեր, պատումների գրառումը և բնագրի պատրաստումը Ս. Հարությունյան և Ա Սահակյան, Եր., ՀՍՍՀ Գա հրատ., 1979:

Surmelian L., – Daredevils of Sassoun, London, G. Allen & Unwin LTD, 1964.

Plato, – Complete Works, Edited with Translation and Notes by John M. Cooper, Indianapolis, Cambridge, Hackett Publ. Comp., 1997.

The Complete Works of Aristotle, – The Revised Oxford Translation, ed. by J. Barnes, v.2, Princeton, Princeton Univ. Press, 1984.

The Works of Philo, – Complete and Unabridged, translated by Ch. D. Yonge, foreword by D.M. Scholer, Peabody(MA), Hendrickson Publ., 1993.

Textual Sources for the Study of Zoroastrianism, ed. and translated by M. Boyce, Chicago, Chicago Univ. Press, 1984.

Monographs and Articles

Adams Ed., – The Stars will Fall from Heaven. Cosmic Catastrophe in the New Testament and its World, London, New York, T. & T. Clark International, 2007.

Աղոնց Ն., – Արտաշես I-ը և հայկական հողերի միավորումը, Քննական պատմություն հայոց, Երկեր, հ.Դ, ԵՊՀ հրատ., 2009, էջ 445–455.

Agamben Giorgio, – Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life, Stanford (CA), Stanford Univ. Press, 1998, p. 24–29.

Ankersmit F. R., Narrative Logic. A Semantic Analysis of the History's Language, The Hague, Boston, London, Martinus Nijhoff Publ., – 1983.

Baghos M., St. – Basil's Eschatological Vision: Aspects of Recapitulation of History and the Eighth Day, Phronema, 25 (2010), pp. 85–103.

Beledian K., – L'expérience de la catastrophe dans la littérature Arménienne, Revue d'histoire Arménienne contemporaine, 1 (1995), pp. 127–197.

Blyth D., – The Ever-Moving Soul in Plato's 'Phaedrus', American Journal of Philology, 118/2 (1997), pp. 185–217.

Boesche R., – Theories of Tyranny from Plato to Arendt, Philadelphia, Pennsylvania Univ. Press, 1996.

Bolter J. D., – Writing Space: The Computer, Hypertext, and History of Writing, Hillsdale (N.J.), Elbaum, 1991.

Bury R. G., – Plato and History, Classical Quarterly, 1/1-2 (1951), pp. 86–93.

Caird. G. B., – The Language and Imaginary of the Bible, London, Duckword, 1980.

Carson D. A., – Divine Sovereignty and Human Responsibility: Analysis and Method, *Novum Testamentum* 23 (1981), pp.148–164.

Cassinari F., – The Dynamics of Legitimation: History, Myth, and the Construction of Identity, *Aurors* (Colo), The Davies Group of Publ., 2010.

Castache D., – Christian Worldview: Understandings from St. Basil the Great, *Phronema*, 25 (2010), pp. 21–56.

Cooper J. M., – Reason and Emotion: Essays on Ancient Moral and Ethical Theory, Princeton (NJ), Princeton Univ. Press, 1999.

Demirdjian Z. S. A., – The Triangle of Trade in the Cradle of Civilization, Bloomington, Xlibris Corporation, 2010.

Dhalla M. N., – History of Zoroastrianism, New York, London, Toronto, Oxford Univ. Press, 1938.

Dillon J., – Plato and the Golden Age, *in* The Great Tradition: Further Studies in Development of Platonism and Early Christianity, Brookfield, Ashgate Publ. Company, 1997.

Domarski A., – Platonic Temperance: The Heart of a Healthy Constitution, *Phronimon*, 1 (2003), pp. 1–17.

Ferrari G.R.F., – City and Soul in Plato's Republic, Chicago, Univ. of Chicago Press, 2005.

Frankfurter D., – The Legacy of Jewish Apocalypses in Early Christianity, *in* The Jewish Apocalyptic Heritage in Early Christianity, ed. by J.C. Vanderkam and W. Adler, Minneapolis, Fortress Press, 1996, pp. 129–200.

Gill Ch., – Plato and Politics: The Critias and Politicus, *Phronesis*, 24/2 (1979), pp. 148–167.

Goff J. Le., – Narrative Time, *The Critical Inquiry*, 7/1 (1980), pp. 169–190.

Goff J. Le., – History and Memory, New York, Columbia Univ. Press, 1981.

Goodenough E. R., – The Political Philosophy of Hellenistic Kingship, *The Yale Classical Studies*, 2(1928), pp. 55–102.

Hackforth R., – Plato's Cosmology (*Timaeus*, 27d, ff.), *The Classical Quarterly*, 9/1 (1959), pp. 17–22.

Halliwell S., – The Aesthetics of Mimesis. Ancient Texts and Modern Problems, Princeton, Oxford, Princeton Univ. Press, 2002.

Hamiltom P., – Historicism, London and New York, Routledge, 1996.

Horky Ph. S., – Persian Cosmos and Greek Philosophy: Plato's Associates and the Zoroastrian Magoi, *in* The Oxford Studies in Ancient Philosophy, v.37 (ed. B. Inwood), Oxford, Oxford Univ. Press, 2009, pp. 43–103.

Hartz P. R., – World Religions: Zoroastrianism, New York, Chelsea House, 1999.

Hadot P., – Philosophy as a Way to Life, Malden (MA), Oxford, Blackwell Publ., 1995.

Horsley R. A., – The Law of Nature in Philo and Cicero, *The Harvard Theological Review*, 71/1 (1978), pp. 35–57.

Jonker L., – Textual Identities in the Books of Chronicles. The Case of Jehoram's History, *in* Community Identity in Judean Historiography: Biblical and Comparative Perspectives, ed. by Cary N. Knoppers and Kennet A. Ristau, Winona Lake (Indiana), Eisenbrauns, 2009, pp. 197–218.

Jordan J. W., – Ancient Concepts of Philosophy, London and New York, Routledge, 1992,

König J., Whitmarsh T., – Ordering Knowledge *in* Ordering Knowledge in the Roman Empire, ed. by, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2007, pp. 3–42.

Long A. A., – Philo on Stoic Physics, *in* Philo of Alexandria and Post-Aristotelian Philosophy, ed. by F. Alesse, London, Boston, Brill, 2008.

Masani R., – The Religion of the Good Life: Zoroastrianism, London, George Allen & Unwin LTD, 1954.

Mendelson A., – Philo's Dialectic of Reward and Punishment, *The Studia Philonica Annual*, 9 (1997), pp. 104–125.

McCabe M. M., – Chaos and Control: Reading Plato's "Politicus", *Phronesis*, 42/1 (1997), pp. 94–117.

McIver R. K., – "Cosmology" as a Key to the Thought-World of Philo of Alexandria, *The Andrews University Seminary Studies*, 26/3 (1988), pp. 267–279.

McLelland J. S., – A History of Western Political Thought, London and New York, Routledge, 1996.

Mohr R., – The World-Soul in the Platonic Cosmology, *Illinois Classical Studies*, 7/1 (1982), pp. 41–48.

Morgan R., – The Bible and Christian Theology, *in* The Cambridge Companion to Biblical Interpretation, ed. John Barton, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1998, pp. 114–128.

Najman H., – The Law of Nature and the Authority of Mosaic Law, *The Studia Philonica Annual*, 11 (1999), pp. 55–73.

Nora P., – Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, *Representations*, 26(1989), pp. 7–24.

Otis B., – Cappadocian Thought as Coherent System, *Dumbarton Oaks Papers*, 12(1958), pp. 95–124.

Petrosyan A., – The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic, *The Journal of Indo-European Studies*, 42 (2002).

Petrosyan A., – The Forefather Hayk in the Light of Comparative Mythology, *The Journal of Indo-European Studies*, 37/1–2 (2009), pp. 155–163.

Պլտեան Գ., – Ծագման կառուցումը և գրությունը Մովսես Խորենացիի Պատմության մէջ, *Բազմավէպ*, 1–4 (1992), էջ 116–137.

Price A.W., – Plato: Ethics and Politics, *in* From the Beginning to Plato. Routledge History of Philosophy, v.1, ed. by C.C.W. Taylor, London and New York, Routledge, 1997, pp. 364–391.

Pitcher L., – Writing Ancient History: An Introduction to Classical Historiography, London and New York, I. B. Tauris, 2009.

Reydams-Schils G., – Philo of Alexandria on Stoic and Platonist Psycho-Physiology: The Socratic Higher Ground, *in* Philo of Alexandria and Post-Aristotelian Philosophy, ed. by F. Alesse, London, Boston, Brill, 2008, pp. 169–196.

Ricoeur P., – Narrative Time, *The Critical Inquiry*, 7/1 (1980), pp. 169–190.

Ricoeur P., – Memory, History and Forgetting, Chicago, Chicago Univ. Press, 2004.

- Runia D. T.**, – Philo of Alexandria and the ‘Tmaeus’ of Plato, Leiden, Brill, 1986.
- Runia D. T.**, – God and Man in Philo of Alexandria, The Journal of Theological Studies, 39/1 (1988), pp. 48–75.
- Runia D. T.**, – The Reward for Goodness: Philo, De Vita Contemplativa 90, The Studia Philonica, 9 (1997), pp. 3–18.
- Runia D. T.**, – Philo of Alexandria and the Greek *Hairesis*- Model, Vigiliae Christianae, 53/2 (1999), pp. 117–147.
- Runia D. T.**, – The Idea and Reality of the City in the Thought of Philo of Alexandria, The Journal of the History of Ideas, 61/3 (2000), pp. 361–379.
- Salkver S. G.**, – Finding the Mean: Theory and Practice in Aristotelian Political Philosophy, Princeton, New Jersey, Princeton Univ. Press, 1990.
- Santas G.**, – Plato’s Criticism of the ‘Democratic Man’ in the Republic, The Journal of Ethics, 5/1 (2001), pp. 57–71.
- Սարգսյան Գ. Խ.**, – Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Եր., ԵՊՀ հրատարակչություն, 1991:
- Սարգսյան Գ. Խ.**, – Խորենացու Ողբը նոր մեկնաբանությամբ, Պատմական հետազոտություններ, ՀՀ ԳԱԱ, “Գիտություն” հրատարակչություն, 2006, էջ 127–139.
- Saxohouse A.W.**, – Fear of Diversity: The Birth of Political Science in Ancient Greek Thought, Chicago, Chicago Univ. Press, 1991.
- Sluijs M. A. van der**, – Phaethon and the Great Year, Apeiron: A Journal for Ancient Philosophy and Science 39/1 (2006), pp. 57–91.
- Степанян А. А.**, – Феномен самоперевода культуры и его отражение в ранней армянской историографии, Кавказ и Византия АН Арм. ССР, 6 (1988), с. 154–164.
- Степанян А. А.**, – Развитие исторической мысли в древней Армении: Миф, рационализм, историописание, Ер., Изд. АН Арм. ССР, 1991.
- Ստեփանյան Ա. Ա.**, – Խորենացու Ողբի մի հատվածի մեկնաբանության շուրջ, 1600. Հայոց գրեր. Միջազգային գիտաժողով նվիրված հայոց գրերի գյուտի 1600 ամյակին, Զեկուցումների ժողովածու, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2006, էջ 248–254.
- Stepanyan A. A.**, – On the Basic Idea of the *History of the Armenians* by Moses Khorenatsi, in L’œuvre de David l’Invincible, Commentaria in Aristotelem Armeniaca – Davidis Opera, v. 1, ed by V. Calzolari and J. Barnes, Leiden, Boston, pp.181–196.
- Stepanyan A. A.**, – On the Interpretation of a Fragment by Moses Khorenatsi (History of Armenia, II, 53, 11), Armenian Review, 54/1–2 (2013), p. 1–16.
- Sterling G. E.**, – Platonizing Moses: Philo and Middle Platonism, The Studia Philonica Annual, 5 (1993), pp. 96–111.
- Svebakken H.**, – Philo of Alexandria’s Exposition of the Tenth Commandment, The Studia Philonica Monographs, 6, Society of Biblical Lit., Leiden, 2012.
- Tarnas R.**, – Cosmos and Psyche: Intimations of a New World View, New York, Penguin Group, 2006.
- Terian A.**, – The Hellenizing School: Its Time, Place, and Scope of Activities

Reconsidered, *in* East of Byzantium: Syria and Armenia in Formative Period (ed. by N. G. Garsoian, Th. F. Mathews, R. W. Thomson), Washington, Dumbarton Oak Center, 1982, pp. 175–186.

Thomson R. W., – Saint Basil of Caesarea and Armenian Cosmology. A Study of the Armenian Version of Saint Basil's Hexameron and its Influence on Medieval Armenian View about the Cosmos [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, v.646, Subsidia, 130], Lovanii, In Aedibus Peeters, 2012.

Trompf G. W., – The Idea of Historical Recurrence in Western Thought. From Antiquity to the Reformation, Berkeley, Los Angeles, London, Univ. of California Press, 1979.

Verlinsky A., – The Cosmic Cycle in the Statesman Myth, Pt.II, The Gods and the Universe, Hyperboreus. *Studia Classica*, 15/2 (2009), pp. 221–250.

Vidal-Naquet P., – Plato's Myth of the Statesman: the Ambiguity of the Golden Age and History, *The Journal of Hellenic Studies*, 98 (1978), pp. 132–141.

White H., – Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe, Baltimore, J. Hopkins Univ. Press, 1978.

White M. J., – Stoic Natural Philosophy. Physics and Cosmology, *in* The Cambridge Companion to the Stoics, ed by B. Inwood, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2003, pp. 124–152.

Wedderburn A. J.M., – Philo's 'Heavenly Man', *Novum Testamentum*, 15/4 (1973), pp. 301–326.

Wilson R. R., – The Prophetic Books, *in* The Cambridge Companion to Biblical Interpretation, ed. John Barton, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 1998, pp. 114–128.

Winston D., – Philo of Alexandria, *in* The Cambridge History of Philosophy in Late Antiquity, ed. by Lloyd P. Gerson, Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2010, pp. 235–257.

Wright N. T., – New Heavens, New Earth: The Biblical Picture of the Christian Hope, Cambridge, Grove, 1999.

Wright N. T., – Mark for Everyone, London, SPCK, 2001.

Wright N. T., – The New Testament and the People of God, v.1, (Christian Origins and the Question of God), Minneapolis, Fortress Press, 1992.

Yong A. De., – Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature, Leiden, New York, Köln, Brill, 1997.

Zaehner R. C., – The Dawn and Twilight of Zoroastrianism, New York, G.P. Putnam's son, 1961.

Zekiyani B. L., – L' "idéologie" nationale de Movs's Xorenac'i et sa conception de l'histoire, *Handes Amsotya*, 101 (1987), pp. 471–485.

Zekiyani B. L., – Tensions dynamiques et achèvement eschatologique dans l'Histoire de Movs's Xorenac'i, *in* Movs's Xorenac'i et l'historiographie Arménienne des origines, ed. par D. Kouymjian, Antnlias-Liban, Catholicossat Arménien de Cilicie, 2000, pp. 193–204.

Zeller D., – The Life of the Soul in Philo of Alexandria: The Use and Origine of a Metaphor, *The Studia Philonics Annual*, 7 (1995), pp. 19–55.

ՄՈՒՐԱԴ Մ. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ
Պրոֆ., Ճարտարապետության դոկտոր
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
muradhasratyan@rambler.ru

ՀԱՅ-ԻՐԱՆԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԳԵՏԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ XVII դ. (ՄՊԱՀԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ- ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)

Սեֆյան Իրանի մայրաքաղաք Սպահանի մոտ 1604/5 թթ. ստեղծված Նոր Զուղայի գաղթօջախը եղել է և այսօր էլ մնում է հայ մշակույթի կարևոր կենտրոն: XVII դ. 30-ական թթ. այստեղ թեմի առաջնորդ Խաչատուր Կեսարացին դպրոց է հիմնել (որը ժամանակակիցները «համալսարան» են կոչել), որտեղ դասավանդել են երաժշտություն, պոետիկա, քերականություն, փիլիսոփայություն, բնական գիտություններ և այլն: Իսկ 1658 թ. նա հիմնել է տպարան, որը ոչ միայն առաջինն էր Իրանում, այլև ամբողջ Մերձավոր Արևելքում: Նոր Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում հիմնվել է մատենադարան, թանգարան, գրադարան: Նոր Զուղայում 1610 թ. գրված Ավետարանի ձեռագիրը հանդիսանում է հայկական մանրանկարչության գլուխգործոցներից: Իսկ ձեռագրերի հավաքածուն աշխարհում հինգ նշանավոր կենտրոններից մեկն է Երևանի, Վենետիկի, Վիեննայի, Երուսաղեմի մատենադարանների շարքում: Հայ արվեստի պատմության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Նոր Զուղայի ստեղծագործական դպրոցը, որը սկզբնավորվել է XVII դ. և նպաստել հայ կերպարվեստի, որմնանկարչության զարգացմանը: Նոր Զուղայի առաջնակարգ նկարիչներ Մինասը, Հովհաննես Միքուզը և ուրիշները արևմտաեվրոպական դասական նկարչության ավանդները ներդաշնակ զուգակցել են հայկական մանրանկարչության և պարսկական դեկորատիվ արվեստի սկզբունքների հետ: Նոր Զուղայի ստեղծագործական դպրոցը նշանավորեց հայկական միջնադարյան արվեստից նոր ժամանակների արվեստին անցնելու գործընթացը: Կարևոր է նաև Նոր Զուղայի ճարտարապետության դերը և նշանակությունը հայկական ճարտարապետության զարգացման պատմության գործընթացում:

Նոր Զուղան ունեցել է և այժմ էլ ունի կանոնավոր հատակագիծ, փողոցների ցանցը կազմված է եղել Խոջա Նազարի անունով կոչված պողոտայից, որը ձգվել է արևմուտքից-արևելք (ունեցել է մոտ 2 կմ երկարություն և մոտ 10 մ լայնություն) և նրան ուղղահայաց հատող ու հյուսիսից հարավ

ձգվող ինը փողոցներից, որոնք քաղաքը բաժանել են տաս թաղերի (հետագայում, քաղաքի ընդարձակման հետ թաղերն ավելացան)¹:

Փողոցների հատումով առաջացած թաղամասերը ստացան իրենց անունները, որոնցից Մեծ և Փոքր Մելդաններն ու Չարսուն (շուկայական հրապարակը) հասարակական կենտրոններ էին:

Կենտրոնական թաղամասում կառուցվեցին մեծահարուստների՝ «խոջաների» ապարանքները՝ երկհարկանի, ավազանով, ներքին բակով, պատերը զարդարված որմնանկարներով²:

Նոր Զուղայի ճարտարապետական կերպարում գլխավոր դեր են խաղացել XVII դ. կառուցված մոտ երկու տասնյակ եկեղեցիները, որոնցից այսօր պահպանվել են 13-ը, նրանց շարքում և նշանավոր Ս. Ամենափրկիչ վանքը:

Նոր Զուղայի եկեղեցիները կառուցվել են մեծահարուստների՝ խոջաների մեկենասությամբ, որոշ դեպքերում նաև ժողովրդական հանգանակությամբ: Պահպանված 13 եկեղեցիների կեսից ավելին կանգուն են Մեծ և Փոքր Մելդաններում, ինչպես նաև Չարսու, Երևանի, Թավրիզի (Դավրեժի), Քոչերի, Շարագյալի, Հակոբջանենց թաղամասերում:

Նոր Զուղայի եկեղեցիներն ունեն մի շարք էական առանձնահատկություններ (տեղադրության, շինանյութի, ծավալային լուծման, ներսի ձևավորման և այլն), որոնք առաձնացնում են նրանց հայկական եկեղեցական ճարտարապետության մեջ: Նրանք ամբողջովին կառուցված են աղյուսով և կրում են XVII դ. Իրանի շինարարական արվեստի զգալի ազդեցությունը, որն արտահայտվել է առանձին կոնստրուկցիաներում, շենքերի կերպարում և ձևավորման մեջ:

Նոր Զուղայի եկեղեցիները տեղադրված են թաղամասերի խիտ կառուցապատման մեջ, պարսպով շրջապատված բակում և հաճախ իրենց ճակատներից մեկով կից են պարսպի պատին: Բարձր պարիսպների շնորհիվ Նոր Զուղայի եկեղեցիներն իրենց հիմնական ծավալով քողարկված են քաղաքի կառուցապատման մեջ, և միայն նրանց գմբեթներն են երևում բնակավայրի համայնապատկերում: Եկեղեցիների մոտ, առանձին կանգնած, զանգակատներն ավելի ուշ են կառուցվել՝ հիմնականում XVIII դ.:

Պարիսպներին բակի կողմից կից են տարբեր բնույթի շինություններ՝ հավաքների համար դահլիճ, քահանայի բնակարան, տնտեսական սենյակներ, խոհանոց, փուռ, ինչպես նաև մատուռներ, որոշ դեպքերում՝ տապանատուն (օրինակ՝ Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցու բակում): Որպես օրենք կա նաև ջրհոր: Այսպիսով Սպահանի եկեղեցիներն իրենց շրջապատող շինություններով, բարձր պարսպով, ունեն վանքերին բնորոշ ճարտարապետություն և ինչպես XVII դ. Հայաստանի վանք-ամրոցները, նրանք ևս վտանգի դեպքում ապահովում էին տվյալ թաղամասի բնակչության պատսպարումը:

Նոր Զուղայի եկեղեցիներն ըստ հորինվածքի բաժանվում են երեք հիմնական տիպաբանական խմբի:

Առաջինը քառամյոթ գմբեթավոր տիպն է, երկրորդը՝ գմբեթավոր դահլիճն իր երկու ենթատիպերով (երկու զույգ և մեկ զույգ որմնամույթերով),

1 Hakhnazarian A., Mehrabian V., 1992, 8, 12.

2 Carsvell J., 1968, 65–68.

երրորդը՝ «ամառային» բաց աբսիդով եկեղեցիները:

Բոլոր եկեղեցիներն ունեն ներսից հնգանիստ աբսիդ, երկու կողքերին՝ ուղղանկյուն սենյակներ-ավանդատներ: Ներսից հնգանիստ աբսիդներն երևան եկան հայկական ճարտարապետությունում առաջին անգամ XVII դ., ընդ որում, Նոր Զուղայից բացի, նրա հետ սերտ կապեր ունեցող նաև Նախիջևանի ճարտարապետական դպրոցում:

Նոր Զուղայում քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ են Ս. Ստեփանոս (1614 թ.), Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (1621 թ.), Ս. Սարգիս (XVII դ. երկրորդ կես) և Ս. Մինաս եկեղեցիները:

1695 թ. Դավրեժ թաղում կառուցված Ս. Մինաս եկեղեցին իր հորինվածքով եզակի է ոչ միայն Նոր Զուղայում, այլ ընդհանրապես Հայաստանի եկեղեցական ճարտարապետությունում: Ունենալով քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկի հատակագծային հորինվածք, Ս. Մինաս եկեղեցին իր ծավալային լուծումով էապես տարբերվում է նույնատիպ հուշարձաններից՝ գմբեթը դրված է ոչ թե դահլիճի կենտրոնում, չորս մույթերի վրա, այլ հենված է արևելյան զույգ մույթերի և աբսիդի անկյունների վրա գցված կամարներին: Ուշագրավ է, որ եթե այսպիսի լուծում չի հանդիպում բուն Հայաստանի եկեղեցիներում, ապա նման հորինվածք ունեն մի այլ գաղթօջախի Թբիլիսիի հայկական եկեղեցիները: Այսպիսին են XVIII դ. կառուցված Կուսանաց վանքի Ս. Ստեփանոս, Զիգրաշենի Ս. Աստվածածին և Նորաշենի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները:

Քրիստոնեական ճարտարապետության մեջ եկեղեցական շենքի «գմբեթավոր դահլիճի» հորինվածքն ստեղծվեց Հայաստանում VI դ. (Զովունիի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցի) և կատարելագործվեց VII դ. հայկական դասական հուշարձաններ Պողոսավանքում և Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցում (666 թ.): Սպահանի գմբեթավոր դահլիճի չորս որմնամույթերով ենթատիպին են պատկանում Ս. Գևորգ և Ս. Աստվածածին եկեղեցիները:

Խոջա Նազարի մեկենասությամբ Ս. Գևորգ եկեղեցին կառուցվել է 1611 թ. Փոքր Մեյդան թաղում: Դահլիճը երկու զույգ խոշոր որմնամույթերով բաժանվում է գրեթե հավասար երեք մասի, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի կիսագնդի ձևի, կենտրոնում՝ երդիկով ծածկ: Նրանցից արևելյանի վրա՝ տանիքին դրված է փոքրիկ թմբուկով գմբեթ: Եկեղեցին այսպիսի ծածկի ձևով էապես տարբերվում է Հայաստանի XVII դ. գմբեթավոր դահլիճներից (նման ծածկի ձև ունի միայն Իրանին անմիջական հարևան Նախիջևանի մոտ Ձաբերդ գյուղի նույն ժամանակաշրջանին պատկանող Ս. Գրիգոր եկեղեցին): Ս. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան մուտքին հախճապակի սալերով իրականացած են երկու բարձրարվեստ ստեղծագործություններ Ավետարանի թեմաներով՝ «Ավետում» (1717 թ.) և «Մոգերի երկրպագությունը» (1719 թ.) պատկերազրական թեմաներով:

1613 թ. Փոքր Մեյդան թաղում Խոջա Ավետիքի կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցին ունի գմբեթավոր դահլիճի հորինվածք: Դահլիճի միջին հատվածը զգալի ընդարձակված է (արևելյան և արևմտյան հատվածների համեմատ մոտ 2 անգամ) և ծածկված է բավական մեծ, առանց թմբուկի ձվաձև գմբեթով: Դահլիճի արևմտյան մասի վրա վերնահարկ է կառուցված,

իսկ այդ կողմում, արևմտյան ճակատին կից երկհարկ, եռակամար սրահի գագաթին փոքրիկ զանգաշտարակ է կանգնեցված: Եզակի է նաև աբսիդի վրա կառուցված, շեշտված ձվաձև գմբեթը: Ս. Աստվածածին եկեղեցին շրջապատված է շինությունների համալիրով, որոնց շարքում գտնվում է նաև Նոր Զուղայի այսօր կանգուն Ս. Հակոբ եկեղեցին (1607 թ.): Այն միանավ դահլիճ է, ուղղանկյուն խորանով, տանիքին՝ երեք փոքրիկ գմբեթներով, որոնցից միջինն ունի ութանիստ թմբուկ:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատերը ներսից 1,35 մ. բարձրությամբ ծածկված են հախճապակե զարդանկարներով, որոնք բնորոշ են XVII դ. պարսկական դեկորատիվ արվեստին: Նրանցից վերև, եկեղեցու պատերը, որմնամույթերը և կամարները ամբողջովին նկարազարդված են որմնանկարներով և զարդանախշերով: Որմնանկարներն ակնհայտ կրում են արևմտաեվրոպական, առաջին հերթին՝ իտալական, կերպարվեստի ազդեցությունը:

Մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճներ են Սպահանի Ս. Կատարինե կուսանաց վանքի (1623 թ.), Ս. Ներսես (1671 թ.), Ս. Նիկողայոս (1630 թ.), Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցիները և գաղթօջախի ճարտարապետական գլուխ գործոց Ս. Ամենափրկիչ վանքի Ս. Կաթողիկեն:

Մեծ Մեյդան թաղում գտնվող Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցին կառուցվել է 1628 թ. Խոջա Պետրոս Վելիջանյանի միջոցներով: Եկեղեցին ունի մեկ զույգ որմնամույթերով գմբեթավոր դահլիճի դասական հորինվածք, որի կենտրոնում բարձրանում է Նոր Զուղայի եկեղեցիների գմբեթներից ա_մենախոշորը (ներսի տրամագիծը 12,5 մ է): Ցածր, գլանաձև թմբուկի վրա դրված է կրկնակի ծածկ՝ ներսից գրեթե կիսագնդաձև (ինչպես ընդունված է հայկական եկեղեցիներում ընդհանրապես) և երկրորդ՝ արտաքին, ձվաձև ուրվագծով, խոշոր և բարձր գմբեթը՝ հար և նման մզկիթների գմբեթներին:

Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցու գմբեթը այս կրկնակի ծածկի շնորհիվ նաև ամենաբարձրն է Սպահանի եկեղեցիների գմբեթների շարքում և բնակավայրի համայնապատկերում աչքի ընկնող ուղղաձիգ շեշտերից է:

Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցու դահլիճի արևմտյան հատվածը կրկնահարկ է, որի վերին հարկ-պատշգամբը նախատեսված է կանանց համար: Արևմտյան ճակատին կից, եռակամար, երկահարկ սրահի վրա, տանիքին դրված է ոչ մեծ զանգաշտարակ (1897 թ.): Եկեղեցու ներսում, պատերի ստորին մասը որոշ բարձրությամբ ծածկված է հախճապակի սալերով իրականացված զարդանկարներով, իսկ պատերի վերին հատվածները, որմնամույթերը, աբսիդը, թմբուկը ամբողջովին ծածկված են որմնանկարներով: Ուշագրավ է, որ աբսիդի որմնանկարները կրում են հայկական մանրանկարչության Վասպուրականի դպրոցի ազդեցությունը:

Նոր Զուղայի ամենակարևոր հուշարձանախումբը Մեծ Մեյդան թաղում գտնվող Ս. Ամենափրկիչ վանքի համալիրն է: 1606 թ. հիմնադրված վանքն իր անունը ստացել է Հին Զուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի անունով: Սպահանի թեմի առաջնորդանիստ վանքի Ս. Հովսեփ Արեմաթացի Կաթողիկեն, ըստ շինարարական արձանագրության, կառուցվել է ժողովրդական հանգանակությամբ 1655–1664 թթ.՝ Դավիթ եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ և

դեկավարությամբ: Կաթողիկեն ունի առանց ճակտոնների խորանարդաձև ծավալ, կենտրոնում ձվաձև ուրվագծով խոշոր գմբեթով, որը հենվում է մեկ զույգ հզոր որմնամույթերի և հնգանիստ արքիդի անկյունների միջև գցված կամարների վրա: Այդուսե պատերը դրսից սվաղված չեն (ինչպես Իսպահանի շատ եկեղեցիները) և ունեն սլաքաձև կամարներով երկշաք դեկորատիվ խորշեր: Գլխավոր՝ արևմտյան մուտքը զարդարված է ստալակտիտներով և երեսպատված ջնարակված սալիկներով: Ներսում պատերի ստորին մասը՝ 1,65 մ բարձրությամբ պատված է զարդանկարներով հախճապակի սալիկներով, իսկ մնացած ողջ ներքին տարածությունը ծածկված է որմնանկարներով, որոնք բուսական զարդանախշերի ֆոնի վրա պատկերում են Հին և Նոր կտակարանների թեմաներով նկարներ, հրեշտակներ, Գրիգոր Լուսավորչի չարչարանքները և այլն: Որմնանկարների հորինվածքում օգտագործվել են Եվրոպայից ներմուծված գեղանկարչական աշխատանքներ և գրաֆիկական նկարներ: Նրանք կատարվել են հայ նկարիչների ձեռքով, որոնց անունները պահպանվել են արքիդի պատերին (Ավետիք, Սիմոն, 4 Ստեփանոս և ուրիշներ)³: Կաթողիկեի ծավալա-տարածական հորինվածքում գերիշխողը խոշոր գմբեթն է (գլանաձև թմբուկի տրամագիծը մոտավորապես 10 մ է), որը կրկնակի է ներքին կիսագնդաձև և արտաքին՝ ձվաձև թաղանթներով:

Կաթողիկեի արևմտյան կողմում 1702 թ. կառուցվել է եռահարկ զանգակատուն, որի երկրորդ հարկը մատուռ է, նվիրված Հրեշտակապետերին:

Նոր Զուղայում կա եկեղեցու մի տիպ, որը հանդիսանում է այս գաղթօջախի ճարտարապետության զարգացման արգասիքը: Դա «ամառային» բաց արքիդով եկեղեցին է, որի հորինվածքը ստեղծվել է Սպահանի շատ շոգ կլիմայի ազդեցությամբ: Այդպիսի «ամառային» բաց արքիդներ կառուցվեցին XVIII դ. Նոր Զուղայի մի շարք եկեղեցիներին անմիջական կից, կամ՝ մոտ: Ս. Սարգիս եկեղեցու հարավային կողմում, նրա արևելյան ճակատի հետ նույն գծով 1704 թ. կառուցված բաց արքիդը օծված է Ս. Ստեփանոսի անունով, ներսից ուղղանկյուն է, երկու կողմերում սենյակ-ավանդատներով, վրան՝ գլանաձև թմբուկով գմբեթ: Ներսից ուղղանկյուն է նաև Ս. Մինաս եկեղեցու հարավային կողմի թաղածածկ բաց արքիդով ամառային եկեղեցին (1713 թ.), նվիրված Ս. Աստվածածնին: Ներսից հնգանիստ է Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն հարավից կից ամառային եկեղեցու (1714 թ.) սրբիդը, որի երկու կողքի ավանդատները երկհարկանի են: Եկեղեցին արքիդի վրա ունի ութանիստ թմբուկով գմբեթ: Նույն ճարտարապետությունն ունի Ս. Նիկողայոս եկեղեցու հյուսիս-արևելյան կողմում կառուցված ամառային եկեղեցին (1774 թ.), նվիրված Ս. Ստեփանոսին: 1774 թ. է կառուցված նաև Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցուն հյուսիսից կից հնգանիստ արքիդ-եկեղեցին, որը տեղի սահմանափակ տարածության պատճառով չունի կից սենյակներ:

Սպահանի բաց արքիդ-եկեղեցիներն եղան նորամուծություն հայկական եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, չհանդիպելով ոչ միայն Հայաստանում, այլև գաղթօջախներում:

Նոր Զուղայի եկեղեցիներն ունեն մի շարք առանձնահատկություններ,

3 Hakhnazarian A., Mehrabian V., 1992, 113.

որոնք նորույթ էին ոչ միայն հայկական, այլ ընդհանրապես քրիստոնեական ճարտարապետության մեջ: Տիպաբանական նորույթը «ամառային» բաց արսիդ-եկեղեցիներն էին, որոնք ստեղծվեցին տեղական կլիմայական պայմաններին համապատասխան: Նորույթ էին մյուս եկեղեցիների ծավալատարածական հորինվածքները: Եթե հատակագծերով և ներսի տարածության լուծումներով Սպահանի եկեղեցիները կրկնում էին Հայաստանի միջնադարյան եկեղեցիների ավանդական հորինվածքները (գմբեթավոր դահլիճ, քառամույթ գմբեթավոր բազիլիկ), ապա արտաքին կերպարով, ծավալային հորինվածքով, դեկորատիվ հարդարանքով նրանք միանգամայն ինքնատիպ էին, բացառիկ՝ եկեղեցական ճարտարապետության մեջ:

Նրանց աղյուսաշեն ուղղանկյուն ծավալները պսակված են իսլամական ճարտարապետությանը բնորոշ ձվաձև, որոշ դեպքերում-կրկնակի թաղանթով գմբեթներով:

Պարսկական շինարարական տեխնիկան կիրառվել է նաև եկեղեցիների աղոթասրահների արևելյան և արևմտյան հատվածներում՝ թաղի փոխարեն կիրառելով կիսագնդաձև ծածկեր, գմբեթակիր և դեկորատիվ կամարների սրածայրություն, տանիքները և որոշ դեպքերում ճակատներն ու գմբեթները «քահգելով» (հարդախառն կավե շաղախով) սվաղելով:

Իսկ եկեղեցիների ինտերիերում հախճապակե սալերով, դեղին և կապույտ գույների գերակշռությամբ ծաղկանկարները, «հաֆթանգի» տեխնիկայով զարդանկարները, արտաքին ճակատներում, գմբեթում, շքամուտքերում ջնարակած աղյուսի կիրառումը տիպական են և բնորոշ Սեֆյան Իրանի արվեստին: Ինչ վերաբերում է որմնանկարներին, ապա նրանց պատկերագրությունը և ոճը հարազատ են XVII դ. արևմտաեվրոպական, հատկապես իտալական նկարչությանը⁴:

Իրանական և հայկական ճարտարապետության այսպիսի սինթեզը, երբ եկեղեցական շենքի հայկական ավանդական հատակագծային հորինվածքը զուգակցվում է մզկիթին բնորոշ ծավալային ձևերի հետ, իսկ հարդարանքում համատեղված են ուշ միջնադարի պարսկական դեկորատիվ արվեստը, հայկական մանրանկարչության ազդեցությամբ կատարված որոշ որմնանկարները և զարդանկարները եվրոպական կեպարվեստի հետ՝ այս բոլորը Նոր Զուղայի XVII դ. եկեղեցիները բացառիկ են դարձնում ճարտարապետության համընդհանուր պատմության մեջ:

4 Ղազարյան Մ., 1971, 46:

MURAD M. HASRATYAN
Prof., Doctor of Architecture
Corresponding-Member of the NAS of Republic Armenia
muradhasratyan@rambler.ru

IRANIAN AND ARMENIAN ARCHITECTURAL PARALLELS IN THE 17th CENTURY (ON THE EXAMPLES OF THE ARMENIAN CHURCHES OF ISFAHAN)

The diaspora center of New Julfa (Jugha) established in 1604–1605 near capital of the Safavid Iran Isfahan have been an important center of Armenian culture. In 1630s the leader of the diocese Khachatour of Caesarea founded there a school (which the contemporaries called “university”) teaching music, poetry, grammar, philosophy, natural sciences and other disciplines. In 1658 he established a printing shop that was not only the first in Iran but in the whole of the Middle East. The depository of old manuscripts (Matenadaran), museum and library were established in the All Savior’s (Amenaprnitch) monastery in New Julfa. The Bible manuscript written in New Julfa in 1610 is among the masterpieces of Armenian miniature painting. The collection of manuscripts is one of the five prominent centers in the world among the depositories of old manuscripts in Yerevan, Venice, Vienna and Jerusalem. The creative school in New Julfa, which originated in the 17th century and contributed to the development of the Armenian painting and fresco art, has its important place in the history of the Armenian art. The prominent painters of New Julfa – Minas, Hovannes Marqouze, et al., combined the traditions of classical West-European painting with the principles of the Armenian miniature and Persian decorative art. The creative school of New Julfa marked a transition from the Armenian medieval to modern art. The role and significance of New Julfa architecture in the history of Armenian architecture is also very significant.

New Julfa has had a regular city-planning, with the grid of streets clustered around Khoja Nazar Avenue, extending from west to east (it was 2 km in length and 10 m in width), and nine streets intersecting it extending from north to south. They divided the city into ten areas (subsequently, with the expansion of the city, the number of areas increased). The areas formed by the intersections of the streets received their names, among them Metz (Great) and Poqr (Little) Meydands and Char-

soun (market square) were the public centers.

About twenty churches built in the 17th century played an important role in the architectural image of New Julfa. Of those churches only thirteen have survived, among them the notable All Savior's Monastery. The churches of New Julfa were built with the patronage of wealthy people – khojas, in some cases with public donations. More than half of the surviving thirteen churches are in the Metz and Poqr Meydans, as well as in Charsou, Yerevan, Tabriz (Davrezhi), Qocheri, Sharagyali and Hakobjanians areas.

The churches of New Julfa have several essential characteristics (location, construction material, spatial plan, interior decoration, etc.), highlighting them in the Armenian church architecture. They are entirely built of bricks and carry a significant influence of the 17th century Iranian construction art, which is reflected in individual structures and decorations. The churches of New Julfa are located in heavily built-on areas, being enclosed in a fence and are frequently adjacent to the wall formed by one of their facades. The high walls of the churches of New Julfa allow them with their main space to be hidden away in the urban fabric with only their domes visible against the landscape of the settlement. The bell-towers next to the churches, which stand separately, were built later, mainly in the 18th century.

Different types of buildings – the hall for assemblies, priest room, utility rooms, kitchen, bread oven, as well as chapels, and in some cases burial-vaults (e.g. in the courtyard of the church of Beit al-Lahm (Bethlehem), are adjacent to the walls in the courtyard, generally, there are also wells.

Thus, the churches of New Julfa with their surrounding building and a high wall have the architecture that is characteristic of monasteries and, as the citadel monasteries, they also offered refuge to the population of a given district in an emergency. These complexes also had another important function – fulfillment of social and national needs of the migrant Armenian population.

The churches of New Julfa according to the plan are divided into three main typological groups. The first is the four-pylon domed type, the second is the domed hall with its two sub-types (with two paired and one paired wall pylons) and the third is the summer type – the churches with an open apsis.

In the interior the churches have a pentahedral area and rectangular utmost-rooms on both sides. The pentahedral apsis inside appeared for the first time in the Armenian architecture in the 17th century, and apart from New Julfa, also in the Nakhichevan architectural school, which had close connections with the architectural school in New Julfa. The four-pylon domed basilicas in New Julfa are the churches of St. Stepanos (1621). St. John the Baptist (SourbHovhannes Mkrtich – 1621), St. Sargis (the second half of the 17th century) and St. Minas.

The church of St. Minas was built in Tabriz area in 1695 with its plan exceptional not only for New Julfa, but also for the church architecture of all Armenia. Having the four-pylon domed basilica layout plan, the church of St. Minas with its spatial solution essentially differs from similar monuments. Its dome is placed not in the center of the hall, on four pylons, but rests against the east-side paired pylons and against the vaults over the corners of the apsis. It is noteworthy that such a plan

does not occur in churches in Armenia, but rather in some Armenian churches of Tbilisi. Among those are the church of St. Stepanos of the Cathedral of Virgins, the church of the Holy Mother of God (Sourb Astvatsatsin) in Jigrashen and the church of the St. Mary in Norashen built in the 17th century.

In Christian architecture the “domed hall” plan of the church building originated in Armenia in the 6th century (the church of St. Paul-Peter (Sourb Poghos-Petros) in Zovouni) and was perfected in the 7th century in the classical monuments in Ptghavanq and in the church of St. Gregory (Sourb Grigor) in Arouch (666 A.D.). The churches of St. George (Sourb Gevorg), the St. Mary and St. Gregory the Illuminator relate to the four-pylon domed hall sub-type of New Julfa.

The church of St. George was built in Poqr Meydan area in 1611 with the patronage of Khoja Nazar. The hall is divided into three, practically equal, parts by two paired wall pylons, each having a cover with a half-spherical shaped opening in the center. A dome with a small knoll is placed on the roof of the eastern one. A church with this form of the cover essentially differs from the 17th century domed halls of Armenia (only the church of St. Gregory that relates to the same period and is located in the village of Znaberd, close to the neighboring to Iran Nakhichevan, has this type of cover). On the eastern entrance of the church of St. Gregory two art masterpieces on Biblical themes– “The Annunciation” (1717) and “Worship of Three Wise Man” (1719), have been applied using faience tiles.

The church of the Holy Mother of God with the domed hall plan built by Khoja Avetiq in Poqr Meydan area in 1613 has several distinct characteristics. The middle part of the hall is significantly extended (approximately twice compared to the eastern and western parts) and is covered with the egg-shaped dome without a knoll. An additional storey is built over the western part of the hall, and on this side, adjacent to the western facade a small bell-tower is built on the top of the two-storey triple-vaulted hall. The accentuated egg-shaped dome built over the apsis is exceptional as well. The church of the St. Mary is encircled by a complex of buildings, among which is also the currently existent church of St. Jacob (Sourb Hakob) (1607) in New Julfa. It is a single-nave hall with a rectangular bay and three small domes on the roof, the middle one with an octagonal knoll.

Inside, the walls of the church of the St. Mary to the height of 1.35 m are covered with faience decorations that are typical to the 17th century Persian decorative art. And above this, the walls of the church, the pylons and vaults are completely embellished with frescos and patterns. The frescos evidently carry the influence of western European, mostly Italian painting art.

The Nunnery of St. Katharine (1623), the churches of St. Nerses (1671), St. Nicolas (Sourb Nikoghayos) (1630), St. Bethlehem and the masterpiece of the diaspora center – Cathedral of All Savior’s Monastery (Sourb Amenaprkich vanq) are the domed halls with one pair of pylons.

The church of St. Beit al-Lahm in Mets Meydan area was built in 1628 with the financial sponsorship by Khoja Petros Velijian. The church has the plan of the classical single-pairedpylon domed hall, in the center of which rises the biggest dome of the churches in New Julfa (the inner diameter is 12,5 m). Below, a double-faced

cover is placed on the cylindrical knoll, half-spherical inside (inherent to the Armenian churches in general) and the second, outerface crowned by an egg-shaped, big and high dome resembling the mosque domes. Due to this double face, the dome of the church of St. Beit al-Lahm is also the highest among the domes of the churches in New Julfa and is a visible rectilinear emphasis in the cityscape.

The western part of the church of St. Beit al-Lahm is double-storey, with the upper storey or balcony intended for female worshipers. Adjacent to the facade, a small bell-tower is placed on the roof of the triple-vaulted double-storey hall (1897). Inside the church, the lower parts of the walls are at a certain height covered with decorative images made of faience tiles, while the upper part of the walls, pylons, apsis and knoll are completely covered with frescos.

It is noteworthy that the frescos in the apsis carry the influence of the Armenian Vaspurakan miniature painting school. The decorations in the church of St. Beit al-Lahm are not less splendid compared with the those of All Savior' church. The themes of the frescos are various: "Christ in Glory" on the dome, "Baptism", "St. Mary", "Sufferings of Gregory the Illuminator", "Resurrection", "The Martyrdom of St. Stepnous", "St. Sargis", "St. Thaddeus", etc. on the walls.

The most significant group of monuments of New Julfa is the complex of All Savior's Monastery in Metz Meydan area. The monastery built in 1606 was named after All Savior's Monastery in Old Julfa. The Patriarchal Seat of Isfahan diocese, Hovsep (Josef) Arematatzi Cathedral, according to the construction record, was built in 1655–1664 with public donations as initiated and supervised by Bishop Davit (David), it had cubical volume without pediment, with an egg-shaped big dome in the center, resting on the vaults extending between the corners of single-paired strong pylons and a pentagonal apsis.

On the outside, the brick walls are not plastered (like many churches in New Julfa) and have bi-linear decorative hollows with lancet arches. The main, western entrance is embellished with stalactites and is covered with glazed tiles. Inside, the lower part of the walls, at 1.65 m height, is covered with tracery faience tiles, while the rest of the inner space is covered with frescos, over the floral design background of which the pictures on the themes from the Old and New Testaments are presented—angels, sufferings of Gregory the Illuminator, etc. The painting art works and graphical pictures imported from Europe are used in the concepts of the frescos. They were made by the Armenian painters, whose names are preserved on the walls of the apsis (Avetik, Simon, Stepanos, et al.). The big dome (the diameter of the cylindrical knoll is approximately 10 m), with the half-spherical inner and egg-shaped outer faces, predominates in the spatial plan of the cathedral.

On the western side of the cathedral, a three-storey bell-tower was built in 1702, with its second storey as a chapel to Archangel Gabriel.

There is a type of church in New Julfa that is a product of development in architecture in this diaspora center. It is the "summer-type" church with an open apsis, this structure having been prompted by the hot climate of Isfahan. Such "summer" open apsis were built adjacent or next to several churches in New Julfa. At the southern part of St. Sargis church, in line with its facade an open apsis named

after St. Stepanos was built in 1704. It is rectangular inside, with two utmost rooms and with a cylindrical dome over it. The summer church (1713) with vaulted open apsis devoted to the St. Mary and located on the southern side of St. Minas church inside is rectangular too. The church adjacent to the church of Gregory the Illuminator on the south is pentahedral inside and has two-storeyed uttermost rooms on the both sides. The church has a dome with an octahedral knoll. The summer church (1774) devoted to St. Stepanos and which was built on the northeastern side of St. Nicolas (Sourb Nikoghayos) church has the same architecture. The pentahedral inside apsis-church adjacent to the church of St. John the Baptist from north was also built in 1774 and because of the space limitations it does not have adjacent rooms.

The open apsis-churches of New Julfa become an innovation in the Armenian Church architecture never encountered either in Armenia or in other Diaspora centers.

The churches of New Julfa have several distinct features, which are the innovations not only for Armenian, but also for Christian architecture in general. The typological innovation is the “summer” open apsis-churches, originated through the local climatic conditions. The spatial plan of the other churches is also an innovation. Although the churches of New Julfa reproduce the classical plans of the Armenian medieval churches as regards the ground plan and inner space solutions (domed hall, the four-pylon domed basilica), they are unique and exceptional in the church architecture by their outside appearance, spatial solutions and decorations.

Their brick-built rectangular spaces without pediments are surmounted with the egg-shaped domes typical to Islamic architecture, sometimes double-covered. The Persian construction technique was applied also in the western and eastern parts of the prayer halls by using the half-spherical covers instead of a vault, in dome-carrying and decorative pointed arches and in plastering with kahgel (clay mixed with straw) of roofs and sometimes of domes and facades.

The application of faience tiles, floral pictures with dominating yellow and blue colors, patterns in “haft rangi” technique in the interior and the usage of faience bricks in facades, domes, porches are typical to Safawid-era Iran art. As to frescos, image presentation and style, they relate to the 17th century western European, Italian painting in particular.

Such synthesis of the Iranian and Armenian architecture, when the classical Armenian ground plan of church buildings is combined with the spatial types characteristic to mosques, and the combination in the interior decoration of the late medieval Iranian decorative art, some frescos, having been influenced by the Armenian miniature painting with the decorations in the European style, make the 17th century churches in New Julfa distinct in the architectural history of the world.

МУРАД М. АСПРАТЯН
*Проф., доктор архитектуры,
Член-корреспондент НАН РА
muradhasratyan@rambler.ru*

АРМЯНО–ИРАНСКИЕ АРХИТЕКТУРНЫЕ СВЯЗИ В XVII В. (НА ПРИМЕРЕ АРМЯНСКИХ ЦЕРКВЕЙ ИСФАХАНА)

РЕЗЮМЕ

Образованная в 1604/05 гг. близ столицы Сефевидского Ирана – Исфахана армянская колония Нор Джуга (Новая Джульфа) всегда была и сегодня остается важным центром армянской культуры. В 30-е годы XVII в. Хачатур Ке-чарацци открыл здесь школу. В 1658 г. он основал типографию, ставшую первой не только в Иране, но и на всем Ближнем Востоке. В монастыре Сурб Аменапркич (Всеспасителя) Нор Джуги были созданы матенадаран (хранилище рукописей), музей и библиотека. Собрание армянских рукописей Нор Джуги является одним из пяти известных центров в мире, наряду с матенадаранами Еревана, Венеции, Вены, Иерусалима. Художественная школа Нор Джуги сформировавшаяся в XVII в. и способствовала развитию армянского изобразительного искусства. Ее ведущие художники Минас, Ованес Мркуз и другие гармонично сочетали принципы западноевропейской живописи с характерными особенностями армянской миниатюры и персидского декоративного искусства. Важны также роль и значение архитектуры Нор Джуги в истории развития армянского зодчества.

Главную роль в архитектурном облике Нор Джуги играют построенные в XVII в. почти два десятка церквей, из которых сегодня сохранились тринадцать, а также монастырь Сурб Аменапркич.

Более половины из этих церквей находится в кварталах Мец (Большой) и Покр (Малый) Мейдан, а так же Чарсу, Ереванского, Даврежского (Тебризского), Кочер, Шарагял, Акобджаненц.

Церкви Нор Джуги имеют ряд черт, существенно отличающих их от других образцов армянской культовой архитектуры. Они полностью возведены из кирпича и носят влияние строительного искусства Ирана XVII в., что проявляется в отдельных конструкциях, в облике и в декоративном оформлении.

По своей композиции церкви Нор Джуги подразделяются на три основные типологические группы. Первая группа – крестовокупольный тип, вторая группа – купольные залы с двумя подтипами (с одной и двумя парами пристенных пилонов), третья группа – “летние церкви”, с открытой алтарной абсидой.

Все церкви имеют в интерьере пятигранную абсиду, по бокам прямоугольные приделы. Пятигранные абсиды в интерьере памятников армянской архитектуре впервые появились в XVII в. в Нор Джуге, а также в памятниках имеющей с ней тесные связи Нахичеванской армянской архитектурной школы.

В Нор Джуге крестовокупольны церкви Сурб Степанос (1614 г.), Сурб Ованес Мкртич (1621 г.), Сурб Саргис (вторая половина XVII в.) и Сурб Минас. К подтипу купольного зала с четырьмя пристенными пилонами относятся церкви Сурб Геворг и Сурб Аствацацин.

Церковь Сурб Геворг (1611 г.), построенная благодаря меценатству Ходжа Назара, находится в квартале Покр Мейдан. Молельный зал двумя парами массивных пристенных пилонов разделяется на три части, каждая из которых имеет перекрытие в форме полукупола, со световым отверстием в центре. Церковь с такой формой перекрытия существенно отличается от купольных залов армянских памятников XVII в. (похожее перекрытие имеет лишь еще одна армянская церковь XVII в. в селе Знаберд близ Нахичевани).

Купольными залами с одной парой пристенных пилонов являются церкви Девичьего монастыря Сурб Катарине (1623 г.), Сурб Нерсес (1671 г.), Сурб Никогайос (1630 г.), Сурб Бетхеем (1623 г.) и шедевр архитектуры Нор Джуги Собор монастыря Сурб Аменаприкч.

Церковь Сурб Бетхеем сооружен с двойной оболочкой и является самым крупным среди церквей Нор Джуги, выделяясь в панораме застройки поселения.

Монастырь Сурб Аменаприкч основан в 1606 г. в квартале Мец Мейдан. Собор монастыря, согласно строительной надписи, возведен в 1655–1664 гг. Его кирпичные стены не оштукатурены снаружи и имеют декоративные ниши со стрельчатыми арками. Главный, западный вход, оформлен сталактидами и облицован декоративными керамическими плитками. Интерьер украшен фресками на темы из Ветхого Завета. Трехэтажная колокольня западнее собора построена в 1702 г.

Результатом развития архитектуры Нор Джуги является созданный в начале XVIII в. тип “летней церкви” с открытой алтарной абсидой, что было вызвано особенно жарким климатом Исфахана.

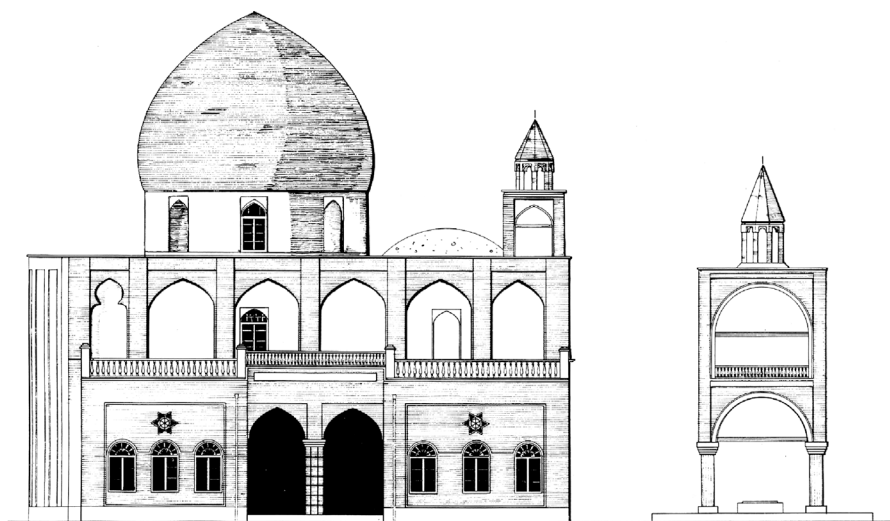
* * *

Архитектурно-художественное наследство Нор Джуги – армянской колонии близ столицы Ирана Исфахана (фактически его пригорода) занимает особое место в общей проблеме взаимоотношений иранского и армянского искусства позднего средневековья. Здесь сильнее, чем где-либо в Армении, заметно влияние иранской архитектуры и декоративного искусства. В первую очередь

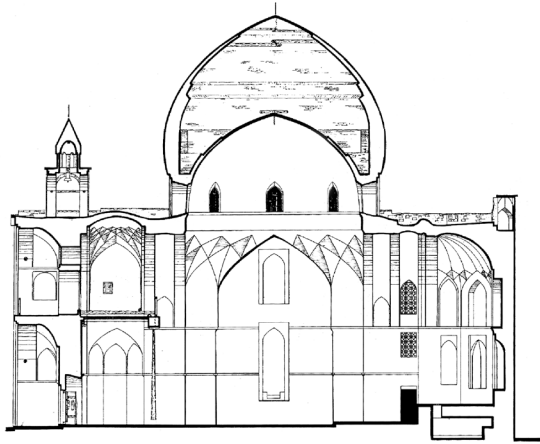
это влияние ярче всего отразилось в жилищной архитектуре Нор Джуги. Облик, общая композиция, отделка помещений состоятельных граждан – “ходжа”, заимствованы из иранского зодчества. Примечательна, однако, архитектура, церквей Нор Джуги. Здесь применены хорошо известные и традиционные композиции культовых сооружений средневековой армянской архитектуры.

Между тем, если в плановой композиции, в организации внутреннего пространства, в оформлении интерьера церквей зодчие полностью следовали традициям национальной архитектуры, то в решении наружных масс, в декоративном оформлении фасадов применяли формы мусульманской иранской архитектуры. Здесь отсутствуют характерные для армянских церквей шатровое покрытие купола, высокие барабаны. Купола же некоторых церквей с двойной оболочкой перекрытия являются точным повторением формы куполов мечетей. А сочетания этих куполов с выступающими наружу сферическими перекрытиями зальной части, стрельчатыми декоративными арками фасадов, с примененными в их отделке изразцами создает необычный облик сооружения, который лишь отдаленно напоминает церковь.

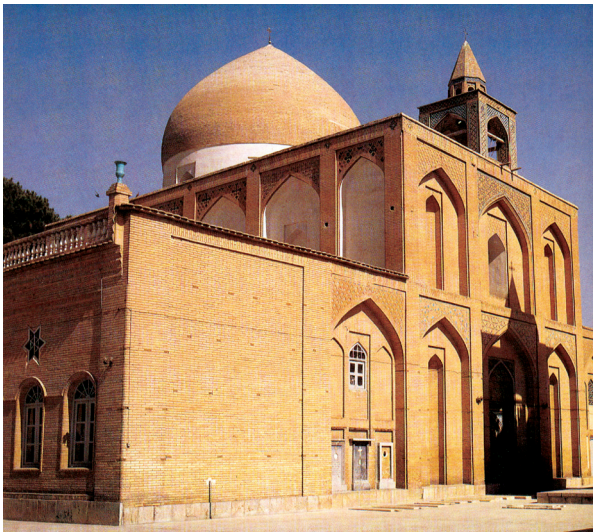
Такой синтез иранской и армянской архитектур, где сочетаются две взаимоисключающие формы христианской церкви и мусульманской мечети, делает памятники Нор Джуги уникальными в культовом зодчестве Востока.

Սուրբ Ամենափրկիչ վանքի հյուսիսային ճակատը
 Монастырь Сурб Аменапркич. Северный фасад
 The monastery of Surb Amenaprkitch. North elevation

Սուրբ Բեթղեհեմ եկեղեցու երկայնական կտրվածքը
Церковь Сурб Бетхеем. Продольный разрез
The church of Surb Betghehem. Longitudinal section

Սուրբ Ամենափկրիչ վանքի Կաթողիկեն հյուսիս-արևմուտքից
Собор монастыря Сурб Аменапркич с северо-запада
The monastery of Surb Amenaprkich. View of the Cathedral from
the north-west.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ղազարյան Մ., – Հայ կերպարվեստը 17–18-րդ դարերում. Գեղանկարչություն, Երևան, 1971:

Carsvell J., – New Julfa. The Armenian Churches and Other Buildings. Oxford, 1968.

Hakhnazarian A., Mehrabian V., – Nor Djulfa (Documents of Armenian Architecture, 21), Venezia, 1992.

CLAUDE Z. MUTAFIAN,
claudemutafian@wanadoo.fr

AGNÈS OUZOUNIAN
agnes.ouzounian@inalco.fr

LE MONASTÈRE BLANC EN ÉGYPTÉ ET SES INSCRIPTIONS ARMÉNIENNES

Les Arméniens en Égypte fatimide

À la fin du ^x^e siècle les Arméniens tenaient le haut du pavé en Égypte fatimide, depuis que Badr al-Djamâlî, prisonnier de guerre arménien islamisé, était devenu vizir en 1073. Selon des sources contemporaines, il *était entouré d'Arméniens* et à son époque *l'influence des Arméniens fut grande en Égypte*¹. Quelques années plus tard, le catholicos Grégoire II, fils de Grégoire Magistros, de la dynastie Pahlavouni, se rendit en Égypte où il fut reçu avec tous les honneurs par les autorités fatimides et *consacra catholicos Têr Grigor, fils de sa sœur, puis retourna en Arménie*². Ce terme de catholicos au lieu de patriarche est étonnant, mais il est confirmé dans une traduction des «Vies des saints» faite en 1110 *dans le pays d'Égypte* par *Têr Grigor catholicos d'Arménie*³. Son frère Vahram fut appelé au vizirat en 1135⁴, exemple unique d'un chrétien investi de cette charge.

Le Monastère Blanc, la fresque de son abside et ses inscriptions

En Haute-Égypte, sur la rive gauche du Nil, près de Sohag, se dressent deux célèbres couvents coptes très anciens, appelés Monastère Rouge et Monastère Blanc. La légende fait remonter ce dernier à Hélène, mère de Constantin, mais en réalité il a été fondé au ^v^e siècle par l'abbé Chenouda. Au ^{xii}^e siècle, il appartenait aux Arméniens: c'est en effet là que trouva refuge Vahram quand une insurrection le démit de son poste de vizir⁵.

Son abside principale offre une superbe représentation du Christ en majesté, bénissant de la main droite et tenant un livre dans la gauche. De part et d'autre de sa

1 Abû Sâlih, 143; *Patriarches*, 459; Strzygowski 1918, 731; Adjarian, t. I, 360, n° 1; EI, t. I, 894; Dadoyan 1997, 107–127.

2 ME, 211 (fr., Kapoïan, 19, n° 1, angl., Dadoyan 1997, 86); SV, p. 82 (fr., Kapoïan, 23, n° 7); MS, 240.

3 Ms. n° 3208 du Matenadaran, f° 151v, Zarphanalian, 542, Hovsêp'ian 1951, n° 145, col. 307, CM XII, 175, 141; Adjarian, t. I, 555, n° 162; Albôyadjian, 244; Mutaïan, t. I, 256, t. II, généalogie 40.

4 Ibn al-Athîr, H 529, 408 (angl. I, 316, arm., 248); MS, p. 240; Abû Sâlih, 239; Canard 1954, 92–98; Dadoyan 1997, 92, 95; Dédéyan, 895–899; Coptic, 764; Mutaïan, t. I, 257, t. II, généalogie 40.

5 Yâkût, § 149, arm. in Nalbandian, 66; Abû Sâlih, 235–239; Dédéyan, 908–910; Mutaïan, t. I, 257.

tête, dans la bordure, des médaillons contiennent les portraits de la Vierge à gauche et de saint Jean-Baptiste à droite; plus bas sont représentées des têtes d'anges.

Il y a de nombreuses inscriptions, qui n'ont encore jamais été complètement étudiées: leur examen est en effet rendu difficile par la hauteur et la relative obscurité. Tout récemment, le photographe Hrair Khatcherian y est allé et en a rapporté des images en haute définition. Ses clichés ont permis, en agrandissant, de lire enfin correctement l'ensemble⁶.

Il s'agit des inscriptions suivantes:

A: Les abréviations de Jésus-Christ en arménien et en copte, entourant son portrait en haut.

B: Une ligne en arménien à gauche au niveau de sa taille.

C À la même hauteur, à droite, trois lettres arméniennes superbement calligraphiées, qui donnent la date dans l'ère arménienne et que personne, semble-t-il, n'avait jamais vues avant les photographies de Hrair Khatcherian.

D 1-2: En bas, deux cartouches rectangulaires renfermant des inscriptions, à gauche en arménien, à droite en copte.

E 1-4: En bas, les évangélistes commençant à écrire en arménien sur des tablettes, de haut en bas et de gauche à droite Marc, Matthieu, Jean et Luc; à côté, un livre pour Matthieu et des sortes de phylactères pour les autres.

F 1-2: En bas, à gauche, deux inscriptions en arménien, l'une à gauche des deux évangélistes, l'autre à droite.

Dans son ouvrage écrit en arabe autour de 1200 et consacré aux monastères d'Égypte, Abû Sâlih l'Arménien parle de ce *monastère du grand saint Sinuthius*, mais ne dit rien sur les fresques⁷, pas plus que son contemporain Yakût⁸.

Les visiteurs du Monastère Blanc jusqu'en 1900

Plusieurs voyageurs ont visité le Monastère Blanc au cours des siècles, à commencer par le dominicain allemand Johann Michael Vansleb, fils d'un pasteur luthérien. Visitant l'Égypte en 1672-73 pour le compte de Colbert, il y fit une ample moisson de manuscrits qu'il envoya à la Bibliothèque Royale, actuelle Bibliothèque nationale de France; parmi eux se trouve d'ailleurs l'unique manuscrit connu de l'œuvre d'Abû Sâlih. Dans le récit de son voyage, cet auteur consacre plusieurs pages aux *restes d'un des plus magnifiques édifices qui ait été en Égypte*, mais sans aucune mention de fresque⁹. Plus tard, le médecin français Tourtechot, qui prit le pseudonyme de Granger, accompagna en Égypte le consul de France et visita en 1731 ce *Monastere de saint Senode, de cinquante pieds de haut, soit une quinzaine de mètres, dont l'Eglise est entièrement ruinée et le Chœur qu'on a tâché de conserver renferme trois Autels où l'on ne voit rien de remarquable*¹⁰.

Le grand voyageur anglais Richard Pococke visita en 1737 *deux magnifiques*

6 Mutañian, t. II, reproductions 227.

7 Abû Sâlih, 235-239.

8 Yakût, t. II, 1924, 641.

9 Vansleb, 372-375; Carré, t. I, 1956, 29-34.

10 Granger, 92-95; Carré, t. I, 1956, 53-56.

couvents anciens sans signaler la fresque¹¹, pas plus que le marin allemand Frederic Norden qui, s'étant rendu en Égypte pour dessiner des monuments, passa le 2 décembre de la même année au monastère en se bornant à le mentionner¹². C'est dans le même but de dessiner que Vivant Denon s'embarqua en 1798 avec Bonaparte pour l'expédition d'Égypte; lui aussi visita le monastère à la fin de l'année, mais son récit s'attarde sur les dévastations des Mamelouks et rappelle la légende d'Hélène sans donner de détails sur l'édifice¹³.

Il faut attendre 1838 pour trouver enfin des renseignements plus précis sur la fresque, chez le célèbre voyageur, diplomate et orientaliste anglais Robert Curzon. Curieusement, il considère Chenouda comme un saint musulman, ce qui n'aurait pas empêché les Mamelouks de ravager la région vers 1812. Après l'inévitable rappel d'Hélène, il passe à la description du monastère et de sa décoration, avec *la grande figure du Rédempteur, semblable à ce qu'on voit dans les mosaïques italiennes, à plus de 50 pieds au-dessus du sol. Il remarque des portraits des saints; et près d'eux il y a deux tablettes avec inscriptions en noir sur fond blanc. Celle à gauche semblait être en abyssinien [D1]: celle de l'autre côté était soit en copte soit en lettres grecques onciales [D2]; mais il faisait trop sombre, et les tablettes étaient trop en hauteur pour que je puisse en tirer quelque chose*¹⁴. Curzon prit donc l'arménien pour de l'éthiopien, une confusion classique renforcée ici par la proximité de l'Éthiopie.

En 1884, le grand coptologue anglais Alfred Joshua Butler publia sa longue étude sur les monastères d'Égypte. Il parle du Monastère Blanc sur plusieurs pages, s'étend sur l'architecture mais n'en dit pas plus que Curzon sur la fresque: il se borne au *Rédempteur* sans aucune mention d'inscription¹⁵. Un peu plus tard, en 1889, dans son ouvrage consacré à la vie du fondateur du monastère, Chenouda, Émile Amélineau écrit: *La coupole du fond est ornée de peintures encore bien conservées, avec des inscriptions coptes en l'honneur du fondateur: elles sont sans doute postérieures à Schnoudi. L'obscurité de cette église empêche de reconnaître les peintures et de lire les inscriptions*¹⁶.

Cette fin du XIXe siècle marqua l'essor du tourisme, donc les débuts des guides touristiques. Le Monastère Blanc a laissé totalement indifférent le Guide Joanne de 1881, qui se borne à le signaler¹⁷. Le Baedeker de la Haute-Égypte en parle un peu plus, il le considère plutôt comme *un village chrétien que comme un couvent car maris, femmes et enfants vivent ici en famille*, ajoutant plus loin que *les coupoles sont ornées de fresques médiocres et les autres décorations sont aussi pitoyables*¹⁸. Le Murray est nettement plus prolixe, on y lit que *les absides sont décorées de fresques; la centrale représente une grande figure du Sauveur assis sur son trône avec les emblèmes des 4 évangélistes sur les côtés d'une sorte de 'vesica' qui*

¹¹ Pococke, 79.

¹² Norden, 146.

¹³ Denon, 157–159; Carré, t. I, 1956, 119–143.

¹⁴ Curzon, 133–134.

¹⁵ Butler, 3.

¹⁶ Amélineau, 1893, 89.

¹⁷ Isambert, 484.

¹⁸ Baedeker, 49.

*l'entoure. La date de ces sujets est incertaine; mais ils sont de manière évidente postérieurs à l'édifice*¹⁹.

Comme on le voit, jusqu'au début du ^{xx}e siècle, aucun visiteur n'avait sérieusement étudié la fresque, et aucun n'avait vu les inscriptions arméniennes pourtant abondantes, mis à part Curzon qui en remarqua une mais la prit pour de l'éthiopien.

La description de Wladimir de Bock

Le premier à avoir correctement reconnu ces inscriptions fut l'égyptologue russe Wladimir de Bock, grand fournisseur d'antiquités égyptiennes pour les musées de Moscou et de Saint-Petersbourg²⁰. Dans son ouvrage bilingue russe-français publié en 1901, il donne la première photographie de la fresque dans l'abside: *La conque de l'abside centrale est ornée d'une fresque représentant sous les traits usuels l'image colossale du Christ assis dans sa gloire. [...] A l'intérieur de l'auréole de chaque côté de la tête du Christ se trouvent les sigles de son nom: à droite en copte, à gauche en arménien [A]*. En réalité, les deux lettres pour «Jésus» sont à gauche, l'arménien sous le copte, alors qu'à droite, pour les deux lettres de «Christ», c'est l'inverse.

Quant à *l'inscription arménienne tracée en une ligne sur fond d'or à gauche du Christ*, plus bas [B], il rapporte les mots: «*Monseigneur Grégoire a construit*» selon la lecture – erronée – de l'arménologue russe Nicolas Marr. De Bock suggère de reconnaître là le neveu de Grégoire II évoqué plus haut, et écrit ensuite:

Dans la partie inférieure de la conque, en dehors de la mandorle qui entoure le Christ et qui est gardée par les quatre bêtes apocalyptiques, se trouvent dans des médaillons ronds les quatre évangélistes tenant à la main des chartes avec des inscriptions rédigées aussi en arménien. Entre les évangélistes et la mandorle on aperçoit de chaque côté la représentation d'une longue planchette verte avec des inscriptions tracées en noir: la planchette à droite contient une inscription copte de 25 lignes datée de l'an 840 des Martyrs, soit 1124 après J.Chr. [D2] L'autre planchette à gauche offre en 20 lignes, qui peu à peu deviennent plus menues, une inscription arménienne dont il n'a été copié que les deux premières lignes et qui, probablement, contenait la traduction de l'inscription copte: du moins le commencement copié signifie selon l'explication donnée par Mr. le professeur N. J. Marr: «Théodore, (le) peintre et (l')écrivain» [D1]. A côté se voient deux autres inscriptions arméniennes de six lignes chacune [F1–2] et encore une troisième, peu distincte, tracée en jaune sur fond brun foncé [B?].

Les études au ^{xx}e siècle

De Bock marqua un tournant, et à partir de lui les études s'accéléchèrent. Si le grand spécialiste d'art copte, Albert Gayet, ne s'intéressa qu'à l'architecture dans son livre de 1902 et signala en passant un Christ alors qu'il publia une gravure de l'abside²¹, en 1903 l'Autrichien Josef Strzygowski, historien de l'art, mentionna *dans des médaillons les quatre évangélistes représentés de manière byzantine, assis*

¹⁹ Murray, 431.

²⁰ Bock, 58–59.

²¹ Gayet, 138–148.

et écrivant, et donna les traductions allemandes des deux inscriptions figurant dans les cartouches, l'arménienne (**D1**) d'après Dashian et la copte (**D2**) d'après Crum²². Il en reparla, avec une photographie, dans son monumental ouvrage sur l'art arménien daté de 1918, en ajoutant les traductions des inscriptions **F1** et **F2**²³. En 1904, Walter Ewing Crum, coptologue écossais de renom, publia la traduction anglaise de l'inscription copte²⁴. La même année, l'architecte anglais Charles Peers, inspecteur des monuments anciens, décrivit longuement le monastère, mais pour la fresque il se borna à signaler le Christ, *les quatre évangélistes et leurs symboles* et l'inscription copte donnant la date²⁵. En 1910, dans son article «Baouït» du *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, l'égyptologue français Jean Clédât publia une traduction française de l'inscription arménienne **D1**, due à un père mékhitariste de Venise²⁶. Dix ans plus tard, dans le même *Dictionnaire*, c'est Gustave Lefebvre qui écrivit l'article sur le Monastère Blanc, reprenant essentiellement de Bock en ce qui concerne la fresque et les inscriptions²⁷. Entre-temps, dans son étude sur l'art byzantin, Ormonde Dalton avait résumé en quelques lignes la fresque et les inscriptions, sans autre détail²⁸.

Le premier article en arménien sur la question est sorti en 1922 sous la plume de l'archevêque T'orkom Kouchagian, qui visita le monastère et en prit des photographies. Il fut repris l'année suivante par T'éotig²⁹, puis en 1943³⁰, en 1960³¹, en 1980³², sans que ces auteurs successifs apportent quoi que ce soit de neuf. L'archevêque reconnaissait les difficultés de déchiffrement des inscriptions arméniennes et proposait des lectures de **B** et de **D1** avec le nom *T'éodoros peintre et copiste*, ainsi que, apparemment pour la première fois, de **F1** et **F2**. Si celle de **D1** est assez bonne, les trois autres sont fautives ou incomplètes. Ignorant l'inscription copte – qu'il prend pour du grec – et n'ayant pas remarqué la date arménienne **C**, il situait l'écriture à la fin du XIe siècle. Il traita de nouveau le sujet dans son livre de 1927, avec des photographies et des modifications mineures de lecture³³.

Faute de connaître la date arménienne, de nombreux auteurs ont antidaté la fresque: ainsi, en 1944, Hratchia Adjarian donnait 1074–1120³⁴ et en 1955 Marius Canard *après 1077 ou 1078*; il donna des traductions françaises assez correctes des inscriptions arméniennes **D1**, **F1** et **F2**³⁵, reprises par Orak en 1958³⁶. Garégin Hovsêp'ian avait dès 1948 donné une bonne lecture de l'inscription **D1**³⁷, reprise

22 Strzygowski, 202–204.

23 Strzygowski, 731–732, 534–535.

24 Crum, 556–557.

25 Peers, 142.

26 Clédât, col. 210.

27 Lefebvre, col. 487–494.

28 Dalton, 287.

29 T'éotig, 374–380.

30 Kardachian, 7–8.

31 Albôyadjian, 244–245.

32 Têr Mik'ayêlian, 108–109.

33 Kouchagian, 16–22.

34 Adjarian, t. II, 301, n° 33.

35 Canard, 155–156.

36 Orak, 131.

37 Hovsêp'ian, 1951.

en 1960 par Albôyadjian³⁸.

La première étude assez complète de *la plus grande fresque aujourd'hui existante en Égypte chrétienne* et de ses inscriptions est due à Jules Leroy, en 1973³⁹. Angèle Kapoïan s'en inspira en 1988⁴⁰. Avant elle, en 1985, Lucy-Anne Hunt s'était, elle aussi, intéressée aux inscriptions⁴¹. Plus tard, partant des lectures de Kouchagian, Seta Dadoyan a interprété le mot arménien *métagħ*, appliqué à Khatchatour et Sargis, dans le sens de «travailleur forcé»; selon elle, *la fresque fut terminée durant le pontificat du catholicos Grégoire (1075–1117)*⁴².

En fait, bien des auteurs occidentaux sont restés assez indifférents devant ces inscriptions, ne s'intéressant, dans le meilleur des cas, qu'à la fresque elle-même. Ainsi, en 1927, l'égyptologue allemand Alfred Ludwig Schmitz se borna à écrire que *les inscriptions nous apprennent que le portrait [...] a été peint par des artistes arméniens au début du douzième siècle*⁴³. Quant au Guide Bleu d'Égypte de 1956, il parle assez longuement du *Couvent Blanc*, mais pour la fresque il est d'une concision remarquable: *L'on voit encore les traces de peinture à la chaux représentant le Christ et des saints*⁴⁴. Jusqu'en ce début du ^{xxi}^e siècle, citons encore Clifford Walters⁴⁵, Mahmoud Zibawi⁴⁶ ou Gawdat Gabra⁴⁷. Quant à l'exposition organisée en 2003 par l'université de Minneapolis sur le monachisme égyptien, accompagnée d'un symposium, le livre publié à cette occasion mentionne à peine notre fresque⁴⁸.

Traduction de l'inscription copte

D2 Théodore, [le] pein/tre <de> Terbe [?] ...?.../ Que le Seigneur Jésus-Christ/ bénisse [et]/ préserve la vie/ du/ pieux frère/ charitable,/ l'archidia[re]/ Chénouté, le/ moine/ de ce monas/tère, le fils/ du bienheureux/ Papnoute, car/ lui s'est/ soucié/ a pris soin de cette ima/ge/ portrait aux jours de/ notre père, Abba/ Paul, l'archi/mandrite,/ mon père [?] Zik/iêl [Ezekiel?] étant <le> deuxième [dans la hiérarchie]/ Jésus-Christ étant le roi/ sur nous [notre roi]. Ère des martyrs 840 [1124]⁴⁹.

Selon Amélineau⁵⁰, *Terbe* serait l'actuel village de Torfeh, mentionné par Abû Sâlih⁵¹, *qui fait aujourd'hui partie de la province de Minieh*, ville située sur la rive gauche du Nil à plus d'une centaine de kilomètres au nord d'Assiout.

Lectures et traductions des inscriptions arméniennes

B Բ[ր]իստոն/ս / տ[եառ]ն Գրիգորիս աւգստկան լից<ի>

38 Albôyadjian, 244–245.

39 Leroy, 18–19.

40 Kapoïan, 16–17.

41 Rééd. in Hunt, 214–215, 279.

42 Dadoyan 1997, 102–105, 191; Ead. 2013, 120–122.

43 Schmitz, 343.

44 Bleu, 286.

45 Walters, 309.

46 Zibawi, 192–194.

47 Gabra, 99–100.

48 Minneapolis, 2009.

49 Communication personnelle de Nathalie Bosson.

50 Amélineau 1893, 492–493.

51 Abû Sâlih, 215.

Que le C[hris]t soi[t] secourable à T[ê]r Grigor

F1 Ողորմեսցի ք[րիստո]յս / Խաչա/տրոյ /տա/ռապե/լոյս ի մե/տաղս քրեական

Que le C[hris]t ait pitié de moi, Khatchatour, qui peine au travail des mines.

Commentaires: lire քրեական pour քրեական; le texte occupe 7 lignes, et selon Alêk'san Hakobian il commence à la ligne 5.

F2 Ք[րիստո]յս ողորմեա Սարգսի գրազկի ի ք/րեական մ/ետաղս / յայսմ ա/մի

Christ, aie pitié de moi, Sargis, originaire de Drazark, au travail des mines, en cette année-ci.

Commentaires: le terme գրազկի n'est pas attesté, Alêk'san Hakobian propose de le corriger en Դրազ[ար]կի, c'est-à-dire « de Drazark ».

D1 Թեոդորոս / նկարիչ և գրիչ / ի գաւառէն / Քէսնոյ. մերձ / ի կամուրջն / Շնջեոյ. ի գ/եղջէ որ կոչի Մախթլլէ. և հա/յր իմ Քրիստափ/որ քարկոծ. Ա[ստուա]ծ / նմա ողորմեսցի. / և ձեզ և մեզ. և այց / արասցէ ամենայն / Հայոցս որք եմքս / ի ծառայութեան / յեգիպտոսս: Ի հայ/րապետութեանն / Տ[էա]մ[ի]ն Գրիգորի, քերոր/դւոյ Գրիգորիսի, որ / Տ[է]ր Վահրամն կոչիւր:

T'eodoros, peintre et scribe, du canton de K'ësoun, près du pont de Chndj⁵², du village appelé Makht'ill⁵³, et mon père K'ristap'or, tailleur de pierre; que Dieu ait pitié de lui et de vous et de nous; et qu'il nous visite tous, nous les Arméniens qui sommes dans la servitude, ici, en Égypte; au [temps] du patriarche Têr Grigor, neveu (fils de la sœur) de Grigoris, qui était appelé Têr Vahram.

Commentaires: lire Հայոցս pour Հայոցս; կոչիւր est une forme non classique d'imparfait médio-passif.

E1(Mt. 1,1)

Sur le livre posé sur un pupitre: Գիրք ծննդեան, *Livre de la naissance* (ou *Généalogie*)

Sur la tablette tenue par l'évangéliste: Գիրք ծննդեան յ[իսուս]ի ք[րիստո]յի, *Livre de la naissance* (ou *Généalogie*) *de J[ésu]s-C[hris]t*

E2(Mc 1,1)

Sur le phylactère: Սկիզբն աւետարանի յ[իսուս]ի, *Commencement de l'Évangile de J[ésu]s*

Sur la tablette tenue par l'évangéliste: Սկի, *Comm[encement]*

E3 (Lc 1,1)

Sur le phylactère: Քանզի, *Puisque*

Sur la tablette tenue par l'évangéliste: Քանզ, *Puisq[ue]*

E4 (Jn 1,1)

Sur le phylactère: Ի սկզբանէ էր բանն. և բանն էր առ Ա[ստուա]ծ. և, *Au commencement était la Parole et la Parole était auprès de Dieu et*

Sur la tablette tenue par l'évangéliste: Ի սկզբանէ էր բանն. և բանն, *Au commencement était la Parole et la Parole*

⁵² *Toponymes*, t. IV, 1998, 143.

⁵³ *Toponymes*, t. III, 1991, 647.

Le peintre Théodore

En 1925–26, l'historien de l'art et archéologue Ugo Monneret de Villard, Italien descendant d'une famille bourguignonne, a consacré une longue étude aux *couvents près de Sohag* et à leurs inscriptions⁵⁴. Il y donna la traduction anglaise de l'inscription copte, avec la lecture *Terbebide*. Se basant sur le fait que, d'après un colophon de manuscrit, l'archimandrite abbé Paul est mort avant 1112, il distinguait deux peintres homonymes: selon lui, les peintures avaient été *commencées par Théodore arménien après 1076 et aux temps de l'abbé Paul [...], complétées et terminées par Théodore égyptien en 1124*. Cette théorie discutable est définitivement réfutée depuis la découverte de la date arménienne, identique à la copte, peinte par l'artiste.

Théodore, auteur de la fresque et des inscriptions, était donc originaire d'un village appelé *Makht'illê, dans la province de K'ésoun*, en Euphratèse, fief des Pahlavouni. Il s'agit probablement d'un artiste arrivé en Égypte comme captif⁵⁵ ou en compagnie du patriarche.

Hovsêp'ian publia en 1948 un article⁵⁶ où il faisait un intéressant parallèle avec la représentation de Matthieu dans un Évangile non daté enluminé par un *T'êodoros*⁵⁷, pour conclure à l'identification probable des deux peintres homonymes.

Les fresques de Baouït et de Saint-Antoine

Dans son étude sur les fresques de Baouït, un couvent situé sur la rive gauche du Nil en aval du Monastère Blanc, Hjalmar Torp affirmait en 1965 qu'elles sont *de toute évidence* l'œuvre du même Théodore *originaire d'Arménie, peintre arménien itinérant*⁵⁸, une théorie rappelée deux décennies plus tard par Lucy-Anne Hunt⁵⁹ mais qui laisse sceptiques d'autres spécialistes⁶⁰.

Dans un registre différent, on trouve une analogie dans le monastère de Saint-Antoine⁶¹, à l'est, près de la mer Rouge. L'abside de la chapelle annexée au narthex est ornée elle aussi d'un Christ en Majesté qu'on date autour de 1230, avec de nombreuses inscriptions coptes et, en bas, deux inscriptions arméniennes identiques symétriques, abréviations de *Saint Saint Saint le Seigneur* (Is 6,3)⁶². Le rapprochement avec la fresque du Monastère Blanc est réfuté par certains⁶³, mais selon d'autres il est *plus que vraisemblable que le peintre, un arménien, a placé là ces abréviations, qui sont en très petits caractères, pour se souvenir des textes coptes qu'il devait reproduire*⁶⁴.

54 Monneret, t. I, 26–27, t. II, 132–133.

55 Albôyadjian, 210.

56 Hovsêp'ian 1948.

57 Ms. n° 1796 de Jérusalem, f°s 5v, 288v, in Bogharian, 146–150.

58 Torp, 172–175; Zibawi, 72–84.

59 Hunt, 215.

60 Walters, 288; Van Moorsel, 1995, t. I, 177, n° 20.

61 Abû Sâlih, 159–162; Zibawi, 176–189.

62 Piankoff, 1956, 10; Van Moorsel, 1995, t. I, 173, n° 11, t. II, 1997, planches 106–107; Id. 1983, 23.

63 Walters, 1974, 309; Van Moorsel, 1995, t. I, 177, n° 20.

64 Coquin-Laferrrière, n° 36, 296, 317; Hunt, 215; Skalova, 250.

ՔԼՈՒԴ Զ. ՄՈՒԹԱՖԵԱՆ
claude.mutafian@wanadoo.fr
ԱԳՆԷՍ ՈՒԶՈՒՆԵԱՆ
agnes.ouzounian@inalco.fr

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՍՊԻՏԱԿ ՎԱՆՔԸ ԵՒ ԻՐ ՀԱՅԵՐԷՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Բարձր Եգիպտոս, Նեղոս գետին ձախ ափին մօտ, Ասիայի ու Լուստրի միջև, կը կանգնէ դպտի Սպիտակ վանքը, որուն հիմնարկութիւնը Ե դարին կը գնահատուի:

Գլխաւոր եկեղեցիին կեդրոնական խորանը մեծ որմնանկարով մը զարդարուած է, որ՝ կլոր շրջանակի մը մէջ՝ փառահեղ Քրիստոս մը կը ներկայացնէ. ի վայր, շրջանակէն դուրս, իւրաքանչիւր կողմ երկու Աւետարանիչներ հայերէն կը գրեն:

Ջարմանալիօրէն գրեթէ բոլոր արձանագրութիւնները հայերէն են: Նկարը դիտելով, ձախ կողմը երեք ուրիշ հայերէն արձանագրութիւններ կան: Երկուքը Աւետարանիչներուն շուրջ են, իսկ երրորդը՝ ուղղանկիւնի շրջանակի մը մէջ՝ հեղինակին անունը (Թէոդորոս) ու ծագումը (Քէսուն) կու տայ: Միւս կողմը նման արձանագրութիւն մը կայ, այս անգամ դպտերէն, որ 1124 թուականը կը կրէ:

Այս ժամանակաշրջանը հայերը բարձր դիրքեր ունէին Ֆաթիմեան Եգիպտոսին մէջ: Գրիգոր անունով հայոց Պատրիարք մը կար, որ Գրիգոր Բ Վկայասէր կաթողիկոսին քեռորդի էր: Վիզիրները իսլամացած հայեր էին: Նոյնիսկ մէկ դէպք կայ, ուր վիզիրը քրիստոնէայ մնաց: Պատրիարքին Վահրամ եղբայրն էր, որ ապստամբութեան մը հետևանքով Սպիտակ վանքին մէջ ապաստան գտաւ:

Քրիստոսի թներուն երկու կողմերը հայատառ արձանագրութիւններ ևս կան: Մէկ կողմը Տէր Գրիգորիսի անունը կը նշուի, միւս կողմը ՇՀԳ թուականը կայ, որ դպտերէն թուականին կը համապատասխանէ: Այդ խորանը շատ բարձր ըլլալու պատճառով, այցելողները արձանագրութիւնները կամ չնկատեցին, կամ սխալ կարդացին: Առաջին ծանօթ այցելողը դոմինիկեան հայր Վանսլէրն էր՝ շուրջ 1672-ին, սակայն նոր 1901-ին ձամբորդ մը արձանագրութիւններուն մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ տուաւ. սա ռուս Վլադիմիր դը Բոկն էր: Հայերը առաջին անգամ 1922-ին այս նկարին մասին ան-

դրադարձան: Այս բոլոր ընթերցումները սխալներ կը կրեն:

Մինչև հիմայ որևէ հայոց թուական յայտնի չէր: Կանադահայ Հրայր Խաչերեան լուսանկարիչը վերջերս հոն գնաց ու բարձր որակով նկարներ քաշեց: Անոնք մեծցնելով, բացի թուականին յայտնաբերումը, հետևեալ արդիւնքներուն հասանք.

- բոլոր արձանագրութիւններուն ճիշտ ընթերցումը տրուեցաւ, ուղղելով բազմաթիւ նախորդ սխալները,

- քրիստոսին աջ թևին մօտ արձանագրութիւնը կարդալով ապացուցուեցաւ, որ որմնանկարը այդ ժամանակուան եգիպտահայոց Գրիգոր պատրիարքին ապսպրանք մըն էր:

Մէկ խօսքով, ԺԲ դարու սկիզբը Սպիտակ վանքը իսկապէս հայոց ձեռքն էր, ու այս որմնանկարը զուտ հայկական արուեստ է, բացառիկօրէն լաւ պահպանուած՝ շնորհիւ չոր օդին ու իր անմատչելի բարձրութեան:

КЛОД З. МУТАФЯН
claud.mutafian@wanadoo.fr
АГНЕС УЗУНЯН
agnes.ouzounian@inalco.fr

БЕЛЫЙ МОНАСТЫРЬ В ЕГИПТЕ И ЕГО АРМЯНСКИЕ НАДПИСИ

РЕЗЮМЕ

В Верхнем Египте, на левом берегу Нила, между Асуитом и Луксором находится коптский монастырь под названием Белый, основание которого относится к V веку. Центральная апсида главной церкви украшена большей фреской, представляющей изображение Христа, в круглом обрамлении. Ниже, за обрамлением, по сторонам находятся фигуры двух Евангелистов, пишущих на армянском языке.

На удивление почти все эпиграфические надписи сделаны на армянском. Слева находится еще три надписи. Две обрамляют кругом изображения Евангелистов, третья – помещенная в прямоугольную раму, сообщает имя автора (Теодорос), и что он родом из Кесуна. На другой стороне находится схожая надпись на коптском языке, датированная 1124 годом.

Был армянский патриарх по имени Григор, который был двоюродным братом Католикоса Григора II Мартирофила. В этот период в фатимидском Египте армяне занимали высокое положение. Многие визирь были принявшими ислам армянами, при этом есть случаи, когда визирь оставался христианином. Это был Ваграм, брат патриарха, нашедший убежище в монастыре, после участия в восстании.

По обе стороны от изображения Христа также сохранились надписи на армянском языке, в одной из них упомянуто имя Тер Григориса, на другой стороне дата – 573 год, в соответствии коптскому летосчислению.

CLAUDE Z. MUTAFIAN
claudemutafian@wanadoo.fr
AGNES OUZOUNIAN
agnes.ouzounian@inalco.fr

THE WHITE MONASTERY IN EGYPT AND ITS ARMENIAN INSCRIPTIONS

SUMMARY

In Upper Egypt, on the left bank of the River Nile, between Assiut and Luxor, stands a Coptic Monastery called White Monastery, supposed to have been founded in the 5th century. The central apse of the main church is adorned with a large mural depicting Christ in a round frame. Below, on each side, two figures of Evangelists are writing in Armenian. Surprisingly, almost all the inscriptions are in Armenian. On the left of the picture there are three more inscriptions. Two of them are around the Evangelists, while the third one, within a rectangular frame, gives the name of the author (Teodoros) and his origin (Kesun). On the other side there is a similar inscription, this time in Coptic, bearing the date 1124.

In that period Armenians held high positions in Fatimid Egypt. There was an Armenian Patriarch named Grigor, son of a sister of Catholicos Grigor II. The viziers were Islamized Armenians, except in one case: the vizier Vahram, brother of the Patriarch, who had found refuge in the White Monastery after an insurrection, had remained a Christian.

On both sides of Christ there are also inscriptions in Armenian. On one side one reads the name of Ter Grigoris, while the other side gives the Armenian date 573, corresponding to the Coptic one. Since the apse is high up, the inscriptions had been either disregarded or misread. The first known visitor was the Dominican Vansleb, about 1672, but it is only in 1901 that one finds extensive informations about the inscriptions, thanks to the Russian traveller Wladimir de Bock. The Armenians showed interest in the fresco only in 1922. Up to now, most of the readings bear mistakes.

No Armenian date was known before 2012, when the Armeno-Canadian photographer Hrair Hawk Khatcherian took high quality pictures which, apart from giving us the Armenian date, lead to the following results:

- the exact reading of all the inscriptions corrects many former mistakes,

– the inscription on the right side of Christ proves that the work has been commissioned by Grigor, the Armenian Patriarch of Egypt.

Thus, in the early 12th century, the White Monastery belonged indeed to the Armenians, and this fresco is pure Armenian Art, having preserved its exclusive quality thanks to the dry air and its high position.

BIBLIOGRAPHIE

*L'astérisque * désigne un ouvrage en arménien*

Abû Sâlih = **Abû Sâlih**, the Armenian, *The Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, trad. Basil Evetts, Oxford, 1895 [rééd. Londres, 1969].

Adjarian = **Hratchia Adjarian**, *Dictionnaire des anthroponymes arméniens**, 5 vol., Erevan, t.I, 1942, t.II, 1944 [rééd. Alep, 2006].

Albôyadjian = **Archag Albôyadjian**, *La province d'Égypte de la République arabe unie et les Arméniens**, Le Caire, 1960.

Amélineau 1889 = **Émile Amélineau**, *Les moines égyptiens, Vie de Schnoudi*, Paris, 1889.

Amélineau 1893 = Id., *La géographie de l'Égypte*, Paris, 1893.

Baedeker = *Baedeker's Upper Egypt*, Leipzig, 1892.

Bleu = *Égypte, le Nil égyptien et soudanais du delta à Khartoum*, Paris, 1956.

Bock = **Wladimir de Bock**, *Matériaux pour servir à l'archéologie de l'Égypte chrétienne*, St. Pétersbourg, 1901.

Bogharian = **Norair Bogharian**, *Grand catalogue des manuscrits arméniens des Saints-Jacques**, Jérusalem, t. VI, 1972.

Butler = **Alfred Butler**, *The Ancient Coptic Churches of Egypt*, t. I, Oxford, 1884.

Canard 1954 = **Marius Canard**, «Un vizir chrétien à l'époque fâtimite: l'Arménien Bahrâm», *Annales de l'Institut d'Études Orientales, Faculté des Lettres de l'Université d'Alger* XII (1954), p. 84–113.

Canard 1955 = Id., «Notes sur les Arméniens d'Égypte à l'époque fatimite», in Id. XIII (1955), p. 143–157.

Coptic = *The Coptic Encyclopedia* (Aziz Atiya, ed.), t. III, New York, 1991.

Carré = **Jean-Marie Carré**, *Voyageurs et écrivains français en Égypte*, 2 vol., Le Caire, 1956.

Clédat = **Jean Clédat**, «Baouït», in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. II 1, Paris, 1910.

CM XII = *Colophons de manuscrits arméniens, v^e–xiie siècle**, éd. Artachès Mat'évosian, Erevan, 1988.

Coquin-Laferrière = René-Georges Coquin et Pierre-Henry Laferrière, «Les inscriptions pariétales de l'ancienne église du monastère de S. Antoine, dans le désert oriental», *Bulletin de l'Institut français d'Archéologie orientale* 78 (1978), p. 267–321.

Crum = **Walter Ewing Crum**, «Inscriptions from Shenoute's Monastery», *The Journal of Theological Studies* 5 (1904), A 3.

Curzon = **Robert Curzon**, *Visits to Monasteries in the Levant*, Londres 1849.

Dadoyan 1997 = **Seta Dadoyan**, *The Fatimid Armenians*, Leyde, 1997.

Dadoyan 2013 = Ead., *The Armenians in the medieval Islamic World*, vol. II, New Brunswick (NJ), 2013.

Dalton = **Ormonde Maddock Dalton**, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911.

Dédéyan = **Gérard Dédéyan**, *Les Arméniens entre Grecs, Musulmans et Croisés, Étude sur les pouvoirs arméniens dans le Proche-Orient méditerranéen (1068–1150)*, 2

vol., Lisbonne, 2003.

Denon = *Voyages dans la Basse et la Haute Egypte pendant les campagnes de Bonaparte, en 1798 et 1799*, par Vivant Denon, Paris, 1817.

EI = *Encyclopédie de l'Islam*, Nouvelle édition, 13 vol., Leyden, 1960–2009.

Gabra = *Gawdat Gabra*, *Coptic Monasteries*, Le Caire, 2002.

Gayet = **Albert Gayet**, *L'art copte*, Paris, 1902.

Granger = *Relation du voyage fait en Egypte par le sieur Granger, En l'année 1730*, Paris, 1745.

Hovsêp'ian 1948 = **Garégin Hovsêp'ian**, «T'êodoros scribe et peintre»*, in *Vie et lettre**, Le Caire, 1948, réédité in Id., *Matériaux et études sur l'histoire de l'art arménien**, 2 vol., Erevan, t. II, 1987, p. 228–232.

Hovsêp'ian 1951 = Id., *Colophons de manuscrits, t. I (du ve siècle jusqu'en 1250)**, Antélias, 1951.

Hunt = **Lucy-Anne Hunt**, *Byzantium, Easter Christendom and Islam*, Vol. I, Londres, 1998.

Ibn al-Athîr = **Ibn al-Athîr**, «Chronique parfaite», in *Recueil des historiens des croisades, Historiens orientaux*, t.I, Paris, 1872, p. 189–744.

Ibn al-Athîr (angl.) = *The Chronicle of Ibn al-Athîr for The Crusading Period from al-Kâmil fî'l-Ta'rikh*, trad. Donald Richards, t.I, Aldershot, GB, 2006.

Ibn al-Athîr (arm.) = **Ibn al-Asîr**, trad. Aram Têr-Ghévondian*, Erevan, 1981.

Isambert = **Émile Isambert**, *Orient: Malte, Égypte, Nubie, Abyssinie, Sinaï*, Paris, 1881.

Kapoïan = **Angèle Kapoïan-Kouymjian**, *L'Égypte vue par des Arméniens*, Paris, 1988.

Kardachian = **Ardachês Kardachian**, *Matériaux pour l'histoire des Arméniens d'Égypte**, t.I, Le Caire, 1943.

Kouchagian = **T'orkom Kouchagian**, *Les anciennes et actuelles églises arméniennes d'Égypte**, Le Caire, 1927.

Lefebvre = **Gustave Lefebvre**, «Deir el Abiad», in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t.IV 1, Paris, 1920.

Leroy = **Jules Leroy**, «Quand les Vizirs Arméniens gouvernaient l'Égypte», in *L'Orient Le Jour*, Beyrouth, n^{le} série, 202 (9–15 juin 1973).

ME = **Matthieu d'Édesse**, *Chronique** avec continuation par Grégoire le Prêtre, éd. Mambré Mélik' Adamian et Nersês Têr Mikayélian, Vagharchapat, 1898.

Minneapolis = *Living for Eternity: The White Monastery and its Neighborhood*, Philip Selw (ed.), Minneapolis, 2009.

Monneret = **Ugo Monneret de Villard**, *Les couvents près de Sohag*, 2 vol., Milan, 1925–1926.

MS = *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199)*, trad. Jean-Baptiste Chabot, t. III, Paris, 1899 [rééd. Bruxelles, 1963].

Murray = *A Handbook for Travellers in Lower and Upper Egypt*, 8th Edition, London, 1895.

Mutafian = **Claude Mutafian**, *L'Arménie du Levant*, 2 vol., Paris, 2012.

Patriarches = *Historia Patriarcharum Alexandrinorum Jacobitarum*, trad. latine Eusèbe Renaudot, Paris, 1713.

Nalbandian = *Les sources arabes sur l'Arménie et les pays voisins**, trad. Hakob Nalbandian, Erevan, 1965.

Norden = *Voyage d'Égypte et de Nubie par Mr. Frederic Louïs Norden*, t. I, Copenhague, 1755.

Orak = **A. Orak**, «Les Arméniens en Égypte à l'époque des Fatimites», *Cahiers*

d'histoire égyptienne, sér. 9, III, n°4 (1958), p. 117–137.

Peers = **Charles Reed Peers**, «The White Monastery near Sohag», *Archaeological Journal* 61 (1904), p. 131–154.

Piankoff = **Alexandre Piankoff**, «Les peintures de la Petite Chapelle au monastère de Saint Antoine», *Cahiers Coptes* 12 (1956), p. 7–26.

Pococke = **Richard Pococke**, *A Description of the East and some other Countries*, t.I, Londres, 1743.

Schmitz = **Alfred Ludwig Schmitz**, «Das Weisse und das Rote Kloster», *Die Antike* 3 (1927), p. 326–350.

Skalova = **Zuzana Skalova**, «The Icon of the Virgin *Galaktotrophousa* in the Coptic Monastery of St Antony the Great at the Red Sea, Egypt», in *East and West in the Crusader States*, t.III (Krijne Ciggaar et Herman Teule, ed.), Leuven, 2003.

Strzygowski 1903 = **Josef Strzygowski**, *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig, 1903.

Strzygowski 1918 = Id., *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vienne, 2 vol., t. II, 1918.

SV = *Chronique de Smbat le Connétable**, éd. Séropê Akelian, Venise, 1956.

T'êotig = **T'êotig**, *L'almanach pour tous**, 17e année, Constantinople, 1923 [rééd. Alep, 2010].

Têr Mik'ayêlian = **Noubar Têr Mik'ayêlian**, *La communauté arménienne d'Égypte aux xe–xve siècles**, Beyrouth, 1980.

Toponymes = **T'adévos Hakobian**, Stép'an Mélik'-Bakhchian et Hovhannès Barségian, *Dictionnaire des toponymes de l'Arménie et des régions voisines**, t. III, 1991, t. IV, 1998.

Torp = Hjalmar Torp, «La date de la fondation du monastère d'Apa Apollô de Baouit et de son abandon», *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 77 (1965), p. 153–177.

Van Moorsel 1983 = **Paul Van Moorsel**, «Les travaux de la mission de peintures coptes à St-Antoine», *Bulletin de la Société française d'Égyptologie* 97 (1983), p. 16–29.

Van Moorsel 1995 = Id., *Le monastère de Saint-Antoine*, Le Caire, 2 vol., 1995, 1997.

Vansleb = *Nouvelle relation en forme de journal, d'un voyage fait en Égypte par le P. Vansleb, R. D. En 1672 & 1673*, Paris, 1677.

Walters = **Clifford Walters**, *Monastic Archaeology in Egypt*, Warminster, 1974.

Yâkût = **Jacut's Geographisches Wörterbuch**, éd. Ferdinand Wüstenfeld, Leipzig, 2e éd., 1924.

Zarphanalian = **Karêkin Zarphanalian**, *Catalogue des anciennes traductions arméniennes (Siècles IV–XIII)**, Venise, 1889.

Zibawi = **Mahmoud Zibawi**, *Images de l'Égypte chrétienne*, Paris, 2003.

ԶԱՐՈՒՀԻ Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Արվեստագիտության թեկնածու
ԵՊՀ, Հայ արվեստի պարմության
և տեսության ամբիոնի ասիստենտ
zaruhy@yandex.ru

ԴԱՎԻԹ-ԳԱՐԵՋԻ. ՍԱԲԵՐԵՆԲԻ ՎԱՆՔԻ ՀԱՅԱԳԻՐ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՆԵՐԸ (X Դ.)

Դավիթ-Գարեջիի վանական համալիրը գտնվում է Վրաստանի հարավ-արևելյան հատվածում, հարում է վրաց-ադրբեջանական սահմանին: Պատմա-աշխարհագրական տեսանկյունից այս տարածքը համապատասխանում է պատմական Աղվանքի Հերեթ (Հերեթ-Կամբեձան) գավառին¹ և հանդիսանում այն հանգուցակետը, որտեղ, ինչպես նշված է Ստրաբոնի մոտ, Հայաստանը սահմանակցում էր Իբերիայի և Աղվանքի հետ²:

Գարեջիի մենաստանի ստեղծման պատմության հիմնական աղբյուրը Դավիթ Գարեջեցու (Գարեջելիի) վարքն է՝ գրված X դ. առաջին կեսին³: Ավանդույթի համաձայն, մենաստանը հիմնադրվել է VI դ. առաջին կեսին ոմն Դավիթի կողմից, որը հետագայում ստացել է Գարեջեցի անունը: Դավիթը մեկն էր այսպես կոչված «13 ասորի հայրերից»⁴ (13 թիվը խորհրդանշում է Քրիստոսին և նրա աշակերտներին), որոնք, ավանդույթի համաձայն, եկել էին հյուսիսային Ասորիքից՝ փախչելով միաբնակների դեմ ուղղված հալածանքներից⁵: Հետևաբար, մենաստանն ի սկզբանե եղել է միաբնակ

1 Հերեթը պատմական Աղվանքի գավառներից էր՝ սահմանակից Վիրքին (հարում էր Կախեթին՝ ծանարաց երկրին) և Մեծ Հայքին (հարում էր Ուտիքին) ու համաձայն «Աշխարհացույցի»՝ տարածվում Իորի (Կամբեձան) և Կուր գետերի ավազանում (տես **Երեմյան Ս. Տ.**, 1963, 57, 105):

2 **Страбон**, 1964, XI, 4, I.

3 ՅՅՅԵԼՈԾԵ Յ., 1960, 159, 162–163.

4 Համաձայն Կ. Կեկելիձեի՝ Գարեջիի մենաստանի սուրբ հայրերը ոչ թե ասորիներ էին, այլ վրացիներ, ժամանել էին փոքր խմբերով և եղել ոչ պակաս քան 17-ը: Հեղինակը գտնում է, որ «ասորական» հայրերի կողմից հիմնադրված վանքերի շարքին են պատկանում Շիո-Մղվիմեն (Շիո), Ուրբնիսին (Թաղեսու), Սամթավիսին (Իսիդոր), Ծիլկանին (Եվսեբիոս), Զեդագենին (Իոանես), Իկալթոն (Զենոն), Ալավերդին (Հովսեփ), Նեկրեսին (Աբիբոս), Խիբսան (Ստեփանոս): Կ. Կեկելիձեն շատ դիպուկ նկատում է, որ վերոհիշյալ վանքերը հանդիսանում էին Վրաստանի հենակետերը, այսպես կոչված ֆորպոստները, և ուրվագծում երկրի սահմանները: «Սուրբ հայրերի» վրացական ծագման հետ համաձայն չէ Ի. Զավախիշվիլին: Տես ՅՅՅԵԼՈԾԵ Յ., 1956. **Чубинашвили Г.Н.**, 1948, 3–4, 24.

5 Ըստ պատմական տվյալների, միաբնակները (մոնոֆիսիտները) հալածանքների են ենթարկվում Հուստինոս I-ի կառավարման տարիներին՝ 518–527:

մոտեցում է ցուցաբերել հուշարձանին իր մենագրության մեջ Զ. Մխիթարյանը¹³։ Սաբերեբեի մոնումենտալ գեղանկարչությանն առաջինը անդրադարձել է Տ. Շեվյակովան¹⁴ և գիտական շրջանառության մեջ է դրել հայերեն արձանագրություններով որմնանկարների առանձին դրվագներ։ Դավիթ-Գարեջին և, մասնավորապես, Սաբերեբեին անդրադարձել է Պ. Մուրադյանը՝ «Վրաստանի հայերեն արձանագրությունները» մենագրությունում¹⁵։ Նշենք նաև, որ Գ. Չուբինաշվիլի այս համալիրին նվիրված ուսումնասիրության մեջ ոչինչ չի ասվում Գարեջիում հայկական հետքի մասին¹⁶։

Սաբերեբեի վանքը գտնվում է Գարեջիի Մայրավանքից որոշակի հեռավորության վրա՝ համալիրի ծայր արևելյան հատվածում։ Վանքի շրջակայքում «Նասումխարի» տեղանվան մասին, որը թարգմանվում է որպես՝ «վայր, ուր ապրել են հայերը», իր աշխատության մեջ նշում է Դ. Մուխեդիշվիլին¹⁷։ Սաբերեբեի վանքը թվագրվում է X դ., չնայած, որ դրա վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չկան։ Վանքը բաղկացած է ութ եկեղեցիներից, որոնցից չորսն են միայն նկարագարված¹⁸։

Սաբերեբեի վանքի № 7 եկեղեցին հայ-քաղկեդոնական է, քանի որ վերջինիս որմնանկարները ունեն եռալեզու՝ հայերեն, վրացերեն և հունարեն արձանագրություններ։ Այսօր, կարծում ենք, անվիճելի է, որ երկ կամ եռալեզու արձանագրությունները հանդիսանում են քաղկեդոնական հուշարձանների առանձնահատուկ գծերից մեկը¹⁹։

Սաբերեբեի № 7 եկեղեցին ժայռափոր է, ունի խաչաձև-գմբեթավոր հորինվածք (ներկայացնում է ներգծված հավասարաթև խաչ առանց գմբեթակիր մույթերի)։ Որմնանկարները պահպանվել են խորանի հատվածում և հյուսիսային պատին՝ մուտքի դիմաց։

Խորանի հորինվածքը ամբողջական չէ։ Այստեղ պահպանվել են միայն որմնանկարի կենտրոնական և եզրային հատվածները, բայց և այնպես հասկանալի է, որ խորանում ներկայացված է «Քրիստոսի Համբարձման» տեսարանը։ Կենտրոնում գահի վրա նստած է Քրիստոսը՝ ընդգրկված փառապակի՝ ծիածնազարդ մանդորլայի մեջ, որի մուգ կապույտ խորքին՝ աստղեր են։ Քրիստոսի ծնկներին դրված է բաց Ավետարանը՝ ուղղված դիտողին²⁰, իսկ տեքստը՝ Հովհաննեսի Ավետարանի սկիզբը (Հովհ., 1, 1)

րավորություն է տալիս Գարեջին դիտարկել որպես վրացական Աթոս, որտեղ գործել են նաև այլ ազգի ներկայացուցիչներ։ Տե՛ս Զաֆրոնթաձեօլո ճ., 1977, 8. **Мурadian П. М.**, 1985, 180.

13 Նեօրժլաձե Գ., 1985.

14 **Шевякова Т. С.**, 1983.

15 **Мурadian П. М.**, 1985, 171–198.

16 **Чубинашвили Г.Н.**, 1948.

17 **Мусхелишвили Д. Л.**, 1982, 28.

18 Բոլոր եկեղեցիներում որմնանկարները պահպանվել են հիմնականում խորանում ու/կամ հյուսիսային պատին։

19 **Арутюнова-Фиданян В. А.**, 1994, 68; **Лидов А. М.**, 1990, 77.

20 Սաբերեբեի չորս եկեղեցիների, այդ թվում № 7 եկեղեցու, խորանի հորինվածքը, որ ներկայացնում է «Քրիստոսի Համբարձման» տեսարանը՝ բաց Ավետարանով և մարգարեական տեսիլքներով, Զ. Մխիթարյանը արդարացիորեն կապում է արևելյան ավանդույթի հետ (տե՛ս Նեօրժլաձե Գ., 1985, 140)։ Նա բերում է X դ. Լատմոսի Ամենակալ ժայռափոր վանքի հորինվածքը, որտեղ Քրիստոսի ձեռքի բաց գրքի վրա Հովհաննեսի Ավետարանի սկիզբն է։ Միևնույն ժամանակ նշենք, որ Համբարձման տեսարանը մարգարեական տեսիլքներով ավանդական

տրված է վրացերեն «ասոմթավրուլի» գրով [նկ. 2]²¹: Այս հորինվածքում Քրիստոսի ձեռքի բաց գրքի վրա, որպես կանոն, ներկայացվում է հատված Հովհաննեսի Ավետարանից, սակայն ոչ Ավետարանի սկիզբը: Այս իմաստով № 7 եկեղեցու հորինվածքը եզակի է ու առավել ևս հետաքրքրական այն առումով, որ Սաբերեբեի վանքի № 5 և № 6 եկեղեցիներում այս սկզբունքը գտնում է իր կրկնությունը²²:

Այն, որ Սաբերեբեի № 7 եկեղեցու Քրիստոսի կողմից ներկայացված Ավետարանի տեքստը գրված է վրացերեն՝ այն դեպքում, երբ մյուս պատկերներն ու տեսարանները ուղեկցվում են հիմնականում հայերեն, ինչպես նաև հունարեն մակագրություններով, հասկանալի է՝ ելնելով որմնանկարների դավանաբանական ուղղվածությունից: Տվյալ սկզբունքը ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ Սաբերեբեի № 7 եկեղեցու համայնքը հպատակ է Վրացական ուղղափառ (երկաբնակ, հունադավան) եկեղեցուն, բայց տարբերվում է իր ազգային պատկանելությամբ՝ հայկական:

«Քրիստոսի Համբարձման» տեսարանի շարունակությունը ընդգրկում է խորանը եզրավորող կամարը, որի ներսի հատվածում պատկերված են երկու հրեշտակապետեր երեք-քառորդ ուղղված դեպի Քրիստոսը՝ ձեռքներին գավաթ (ունի Հաղորդություն խորհրդանիշը): Այս երկու պատկերները ուղեկցվում են «αρχαγγελος» (հրեշտակապետ) հունարեն գրերով, ինչպես նաև նրանց անվան հունարեն և վրացերեն մակագրություններով²³: Երկու հրեշտակներ էլ պատկերված են մանդոլայի վերևի հատվածում, բայց ուղղված հակառակ ուղղությամբ, քանի որ բարձրացնում են փառապսակը: Խորանի կամարը ներսից եզրավորող զարդագոտին բաղկացած է կրակի բոցեր հիշեցնող բուսական տարրերից²⁴:

Համաձայն Տ. Շեվյակովայի նկարագրության՝ հյուսիսային կողմի հրեշտակապետի լուսապսակի տակից նշմարվում են քերովբեների թևերի ծայրերը²⁵, իսկ Քրիստոսի փառապսակից ներքև անիվներն են՝ համաձայն մարգարեական տեսիլքի (Եզեկ. 1, 4–28): Ակնհայտ է, որ Սաբերեբեի № 7 եկեղեցու «Քրիստոսի Համբարձման» տեսարանը տրված է արևելյան պատկերագրական տարբերակով՝ ուղեկցվում է մարգարեական տեսիլքներով:

Զ. Մխիրտլաձեի մանրամասն նկարագրություններից պարզ է դառնում, որ Փրկչի գահից ներքև ներկայացված է այս տեսարանի համար ավանդական Տիրամոր պատկերը 12 առաքյալների ուղեկցությամբ: Որմնանկարի այս հատվածը խիստ վնասված է, բայց դեռ նշմարելի են Տիրամոր մաֆորիոնի ու լուսապսակի մի մասը կենտրոնում, ինչպես նաև կռահելի են առաքյալների պատկերները: Որմնանկարի այս հատվածում Զ. Մխիրտլաձեն հայտնաբերել է վրացերեն մակագրություններ, որոնք ներկայացնում են պատկերվածների

էր արևելյան հուշարձանների համար, օրինակ, հայտնի են դպտական Բաուիտ վանքի 6-րդ դ. որմնանկարները, ինչպես նաև հայկական VII դ. մի խումբ եկեղեցիների, այդ թվում Լմբատավանքի ու Կարմրավորի որմնանկարները): Տե՛ս. Der-Nersessian S., 1973; Дурново Л. А., 1979, 139–142.

21 Мурadian П. М., 1985, 180; სხორტლაძე ზ., 1985, 59–61, 143. Рис. 32.

22 სხორტლაძე ზ., 1985, 59–61, 140–143.

23 სხორტლაძე ზ., 1985, 65–67.

24 Шевякова Т. С., 1983, Ил. 34.

25 Там же., 12.

անունները՝ Մարիամ, Պետրոս, Հովհաննես, Թադեոս²⁶:

№ 7 եկեղեցում որմնանկարները մեկնաբանող հիմնական արձանագրություններից բացի²⁷, հյուսիսային թևի արևելյան անկյունում խորանին կից, կա վրացերեն մակագրություն՝ «მწერალი გლაზავი ვ/.../» (թարգմ.՝ «...ողորմելի գրիչ...կ/.../»)²⁸, որը կարող է վերաբերվել Քրիստոսի ձեռքի բաց Ավետարանի վրացերեն տեքստը գրող վարպետին, քանի որ շեշտված է «գրիչ» բառը²⁹:

Եկեղեցու հյուսիսային թևը ձևավորող խորշի մեջ ներկայացված է եկեղեցու ամենահայտնի հորինվածքը՝ «Խաչելությունը»՝ նույն կապույտ խորքի վրա [նկ. 3, 3a]³⁰: Հորինվածքի կենտրոնում խաչված Քրիստոսն է, երկու կողմերում՝ ավագակները, որոնց անունները տրված են զուգահեռաբար հունարեն և հայերեն: Համաձայն մակագրությունների՝ նրանցից մեկը «Դէմաս»-ն է, իսկ մյուսը՝ «Զ/գ/սասրաս»-ը³¹: Խաչված ավագակների անունները հայտնի են միայն Նիկողեմոսի պարականոն Ավետարանից:

Հունարեն գրի մնացորդ է նշմարվում նաև խաչված Քրիստոսի լուսապսակից վերև գտնվող հատվածում³², որը պետք է ներկայացնի խաչի վրա ամրացված տախտակի՝ տիտուլուսի տեքստը³³: Խաչի կողքերին պատկերված են չորս զինվորները, որոնցից երկուսը, որ երկրորդական դեր են տանում, արձակում են ավագակների ոտքերը խաչին կապող պարանները, իսկ հաջորդ երկուսը, որ ուղղված են դեպի Քրիստոսը, «Խաչելության» տեսարանի կարևոր գործող անձինք են և գրեթե միշտ պատկերվում են: Դրանցից առաջինը Լոնգինոսն է, որի անունը նշված է հայերենով և ունի «*Լոնգինոս*»³⁴ ձևը (անունը նույնպես հայտնի է Նիկողեմոսի պարականոն Ավետարանից), որը նիզակն է խրում Քրիստոսի կողը, իսկ մյուսը՝ մի ձեռքով սպունգն է մոտեցնում Քրիստոսին, իսկ մյուսով՝ բռնել է քացախով ամանը: Փրկչի և հազարապետի ֆիգուրների միջև կա հայերեն արձանագրություն, որը վատ է պահպանվել³⁵: Նշենք, որ «Խաչելության» տեսարանի մակագրությունները հիմնականում հայերեն են, առանձին անուններ ունեն նաև զուգահեռ տրված հունարենը և այստեղ լիովին բացակայում են վրացերեն մակագրությունները:

26 Նեօրեթլաձե Գ., 1985, 63–64.

27 Ըստ Պ. Մուրադյանի, № 7 եկեղեցում կա հիշատակային բնույթի հայերեն արձանագրություն՝ գրված որմնանկարների մեկենասի կամ նկարիչ-վարպետի կողմից (Мурадян П. М., 1985, 180), սակայն հայերեն արձանագրությունների մեր կողմից կատարած քննությունը ցույց տվեց, որ այդ տողերը ավետարանական մեջբերումների շարքից են:

28 Мурадян П. М., 1985, 181, примеч. 19; Նեօրեթլաձե Գ., 1985, 142.

29 Այն, որ խոսքը գնում է գրիչի, այլ ոչ թե նկարիչ-վարպետի մասին՝ պարզ է դառնում «մեծերալի» բառից, որը, համաձայն Զ. Սլաիբուլաձեի, աղբյուրներում առավելապես կիրառվում է ձեռագիր արտագրող իմաստով: Որպես որմնանկարի մակագրություն այն հանդիպում է միայն Սաբերեբեքի վանքի № 7 և № 8 եկեղեցիներում: Տե՛ս Նեօրեթլաձե Գ., 1985, 142.

30 Шевякова Т. С., 1983, Ил. 35.

31 Նեօրեթլաձե Գ., 1985, Рис. 50, 51.

32 Նեօրեթլաձե Գ., 1985, 73.

33 Ավանդաբար Սր. Խաչին ամրացված տախտակի՝ տիտուլուսի վրա 3 լեզուներով (եբրայերեն, հունարեն ու լատիներեն) գրվում է՝ «Հիսուս Նագովրեցի, Թագավոր Հրեից»: Դժվար է ասել, թե տվյալ դեպքում ինչ լեզուներով են եղել վերարտադրված այդ խոսքերը:

34 Նեօրեթլաձե Գ., 1985, Рис. 53.

35 Там же, 96.

Այստեղ պատկերված երեք խաչերը բարձրանում են պայմանական բլուրների վրա, որոնցից կենտրոնականը Գողգոթան է: Գողգոթայի ֆոնի վրա պատկերված են վիճակ գցող զինվորները, որոնք, համաձայն ավետարանական պատմության, բաժանում են Փրկչի հագուստները: Այս դրվագը մասամբ վնասված է և հենց դա է հիմք տվել դրվագի տարբեր մեկնաբանումների: Տ. Շելյակովան գտնում է, որ Գողգոթայի բլրի խորքի վրա կարող են պատկերված լինել Ադամը, Եվան և նրանց որդին՝ Սեթը: Նման եզրակացության համար հեղինակին հիմք է ծառայել այն, որ սովորաբար Գողգոթայի տակ պատկերվում է Ադամի գլուխը կամ գանգը (Ադամի գերեզմանը), իսկ քանի որ պատկերները երեքն են և դրանցից մեկի մագերը կարծես թե մի փոքր ավելի երկար են, ապա հեղինակը ենթադրում է, որ դա կնոջ պատկեր է³⁶: Չնայած իր որոշակի հիմնավորումներին՝ Տ. Շելյակովան, այնուամենայնիվ, վստահ չէ իր մեկնաբանության վրա և նշված անունների կողքին դնում է հարցական նշան: Տ. Շելյակովայի տեսակետը քիչ համոզիչ է թվում նաև Տ. Վելմանսին, որը քննության է առել Սաբերեբեբի «Խաչելության» տեսարանի պատկերագրությունը³⁷: Կարելի է վստահաբար ասել, որ Սաբերեբեբի հորինվածքում խաչից ներքև՝ Գողգոթայի խորքի վրա պատկերված են ոչ թե Ադամի ընտանիքը, այլ վիճակ գցող զինվորները, որոնց մասին նշվում է Ավետարանում (Դուկ. 23, 34-35, Հովհ. 19, 23-24): Նախ, առարկելի է այն, որ ֆիգուրներից մեկը կին է, քանի որ միջնադարյան արվեստում կանայք միշտ պատկերվում են գլուխը ծածկած (գլխաշոր, մաֆորիոն), իսկ Սաբերեբեբում բոլոր երեք պատկերներն էլ գլխաբաց են: Բացի այդ, համեմատելով «Խաչելության» տարբեր տեսարաններ՝ համոզվում ենք, որ այն դեպքում, երբ պատկերված են երեք կերպարներ, դրանք միշտ վիճակ գցող զինվորներն են³⁸ և նրանցից գոնե երկուսը ունեն երկար մագեր (օրինակ, Ռաբուլայի ավետարանի մանրանկարը, 586 թ. (fol. 13 r), Սբ. Կատարինե վանքի սրբապատկերը, Սինայ VIII դ.³⁹): Հորինվածքի այս հատվածում, խաչից դեպի ձախ, եղել է 15 տողանոց հայերեն արձանագրություն, որն այսօր չի ընթերցվում, նշմարելի են միայն առանձին տառեր⁴⁰: Այն պետք է որ վերաբերվեր Գողգոթայի մոտ պատկերված երեք կերպարներին և վերջինիս լավ պահպանվածության դեպքում տարածայնություններ չէին լինի նրանց նույնացման հարցում:

Մասամբ վնասված է նաև որմնանկարի վերին հատվածը, ուր պետք է լինեին Փրկչի դեմքը: Դեմքը չի պահպանվել, բայց բարեբախտաբար անվնաս են մնացել երկու կողմերում ներկայացված հայերեն ընդարձակ արձանագրությունները: Բնագիրն առաջին անգամ ընթերցվել է Պ. Մուրադյանի կողմից և ելնելով վիմագրական առանձնահատկություններից հաստատվել, որ վերջինս ժամանակակից է որմնանկարին⁴¹՝ մանավանդ, որ բնագիրը իր

36 Шевякова Т. С., 1983, 12.

37 Velmans T., 1995, 309-315.

38 Schiller G., 1972, 92-93; Покровский Н. В., 2001, 412-413

39 Leroy J., 1964, Fig. 32; Weitzmann K., 1974, 31-55. Fig. 19.

40 სხობრტლაძე ზ., 1985, 95.

41 Այն, որ հայերեն արձանագրությունները արված են մի վարպետի ձեռքով և ժամանակակից են որմնանկարներում առկա վրացերենին, ինչպես նաև արձանագրությունները իրենց գրու-

տեղադրությամբ համաձայնեցված է պատկերի հետ, հետո բերված տողերը վերաբերում են հենց «Խաչելության» տեսարանին՝ վերցված Հովհաննեսի ավետարանից (Հովհ., 19, 29–30)՝ «*մի ոմն սպունգ մի ..քաջախով խառնեալ ընդ լեղի փայր ըմպել նմայիսուս աւանդեաց զոգին*»⁴²: Իսկ խաչի թևի տակի աջ հատվածում մեջբերված են ավագակի հետևյալ խոսքերը «*յիշեալ զիս, փ(է)ր, ի քում խորքայութեանդ*» [սկ. 4] (Ղուկ., 23, 42; Նիկողեմոս, գլ. 10)⁴³: Այն որ Սաբերեբրիի № 7 եկեղեցու թե՛ վրացերեն, թե՛ հունարեն, թե՛ հայերեն մակագրությունները ժամանակակից են որմնանկարներին՝ հաստատում է և Զ. Սխիրտլաճեն⁴⁴:

Հորինվածքը եզրավորող կամարի մեջ արված որմնանկարները «Խաչելության» տեսարանի շարունակությունն են ու պատկերում են աստղագարդ խորքի վրա ձախ կողմից՝ արևի, իսկ աջից՝ լուսնի այլաբանությունները: Պատկերները, որ առնված են շրջանակների (մեդալյոնների) մեջ, ներկայացնում են դիմահայաց դիրքով և մինչև գոտկատեղը երիտասարդների պատկերներ, որոնք ունեն լուսապսակ, մի ձեռքով բռնել են վառվող ջահը⁴⁵, իսկ մյուսը փոփոխելով շրջել դեպի դիտողը, տարբերվում են միայն նրանով, որ լուսնի ձակատին առկա է համապատասխան խորհրդանշանը՝ մահիկը: Այս երկու լուսատուները, որոնք պատկերվում են կամ ուղղակի արևի և լուսնի տեսքով, կամ այլաբանության տեսքով, գրեթե միշտ առկա են «Խաչելության» տեսարանում՝ շեշտելու համար իրադարձության տիեզերական նշանակությունը⁴⁶: Այս խորհրդանշական պատկերները ունեն հայերեն և հունարեն արձանագրություններ: Արևի պատկերին կից հունարենով և հայերենով կարդում ենք «*αἰον*» և «*արեգակն*» [սկ. 5], նույն շրջանակից դուրս միայն հայերենով՝ «*արեգակն խաւարեցաւ*» (Ղուկ., 23, 45), իսկ ահա երկրորդ շրջանակի մեջ միայն հունարենով «*σολινε*»՝ լուսին⁴⁷:

Այդ շրջանակներից ներքև, կամարի ձախ կողմում պատկերված են երկու Յուդաբեր կանայք, իսկ աջից՝ Քրիստոսի գերեզմանն է՝ Հարության տաճարը, բազիլիկ կառույցի տեսքով, որի մուտքը ծածկված է վարագույրով⁴⁸: Յուդա-

թյան ձևով համապատասխանում են IX-X դդ. նմուշներին՝ նշում է և Զ. Սխիրտլաճեն: Տե՛ս Նեոթեոլոգիա, 1985, 143.

42 **Мурдян П. М.**, 1985, 180.

43 Վերը բերված խոսքերը Պ. Մուրադյանի մոտ մեկնաբանված են որպես պատվիրատուի կողմից գրված:

44 Նեոթեոլոգիա, 1985, 104.

45 Տ. Վելմանսը վառվող ջահը նմանեցնում է «առատության եղջյուր»-ի, իսկ կրակի բոցերը՝ տերևներին: Տե՛ս **Velmans T.**, 1995, 314.

46 **Покровский Н. В.**, 2001, 413.

47 Քանի որ որմնանկարներում առկա «*αἰον*»՝ արեգակ և «*σολινε*»՝ լուսին բառերը համարժեք են հունարենի խոսակցական, այլ ոչ թե գրավոր լեզվին, ապա դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ նկարիչը լավ չի տիրապետել հունարենին և գրել է այնպես, ինչպես արտասանել է (տե՛ս **Мурдян П. М.**, 1985, 181, прим. 19). Ուղղագրության անձնություններ կան որմնանկարի հունարեն մյուս մակագրություններում: Տե՛ս Նեոթեոլոգիա, 1985, 143.

48 Վարագույրը կարևոր պատկերագրական տարր է, որը խորհրդանշում է բաժանող սահմանը սրբազան տարածքի՝ երկնայինի և երկրայինի միջև: Օրինակ, էջմիածնի ավետարանի (ՄՄ, 2374, 989 թ., թ. 5բ) տաղավարիկի պատկերում, որը ներկայացնում է Տիրոջ Գերեզմանը (թ. 5բ) և նույն ավետարանի հին՝ կցված մանրանկարներում (VI-VII դդ., թ. 228ա, 229բ), որտեղ «Զաքարիայի ավետման» և «Միգերի երկրպագման» տեսարաններում առկա է երուսաղեմի տաճարը, նույնպես պատկերված է վարագույրը: Տե՛ս **Матенадаран.**, 1991, Ил. 22–23, 41.

բեր կանանց պատկերները ուղեկցվում են հայերեն բնագրով [սկ. 6]՝ վերցված Ղուկասի ավետարանից՝ «*դար[ե]րք Երուսաղեմի, մի լայք ի վերայ իմ, այդ լացէք ի վերայ աս[ի]մաս[ի]ց ձերոց*» (Ղուկ., 23, 28–29)⁴⁹: Նույն տեղում գտնվող Տաճարի պատկերի վրա կարդում ենք՝ «*տաճարն և վարագոյրն ցե[լա...]*» (իմա՝ «*Եւ տաճարի վարագոյրը մէջտեղից պատուեց*») (Ղուկ., 23, 45)⁵⁰:

Երկու՝ արևելյան և հյուսիսային խորանները եզրավորող կամարի ճակատային մասում պահպանվել են շատ գեղեցիկ և ծավալային իրենց մեկնաբանման սկզբունքով զարդագոտիներ: Հյուսիսային կամարի զարդագոտում պատկերված են սափորից (ամֆորայից) դուրս եկող ականթի տերևներից և եղջյուրներից բաղկացած գալարներ, իսկ արևելյան կողմինը իրենից ներկայացնում է պարույրաձև ծավալվող ժապավեն: Այս զարդատարրերը, ինչպես ճիշտ նկատում է Տ. Շեկյակովան, ունեն վառընդգծված հելլենիստական հիմքեր, վերարտադրում են ուշ անտիկ և վաղքրիստոնեական շրջանի հատակի խճանկարների զարդային հորինվածքները: Միևնույն ժամանակ հեղինակը զուգահեռ է անցկացնում վրացական Ադիշիի ավետարանի (897 թ.)⁵¹ խորաններից մեկի ժապավենաձև զարդի հետ⁵², որն արդարացված է, քանի որ հենց Մակեդոնյան վերածննդի ժամանակաշրջանում (867–1056 թթ.), որին ժամանակակից է Ադիշիի ավետարանը, գեղանկարչության մեջ լայն տարածում են գտնում անտիկ արվեստի զարդաներն ու հորինվածքները⁵³: Նման զարդատարրերի կիրառումը Սաբերեբեիում հիմք է տալիս որպես որմնանկարների ստեղծման հավանական ժամանակաշրջան տեսնելու X դ.:

Վերադառնալով հորինվածքի կենտրոնական հատվածին՝ նշենք, որ Քրիստոսը պատկերված է ոչ լրիվ ավանդական ձևով՝ նրա հագին կողոր (կողովիոն) է: Մասնագետների կողմից արդարացիորեն նշվել է, որ նման հագուստ կրող և խաչին բարձրացված Քրիստոսը շատ արխայիկ է իր պատկերագրությամբ և դրանով իսկ հարում է վաղ արևելյան պատկերագրական նմուշներին⁵⁴: Որպես զուգահեռ կարելի է հիշատակել VI դ. ատորական խնկամանը, 586 թ. Ռաբուլայի ավետարանի մանրանկարը⁵⁵ և պաղեստինյան մասնատուփի պատկերը (VI դ.)⁵⁶ և նման արձագանքները,

49 **Мурадян П. М.**, 1985, 180–181, примеч.19; **სხობტლაძე ზ.**, 1985, 90.

50 **Мурадян П. М.**, 1985, 181, примеч.19; **სხობტლაძე ზ.**, 1985, 91, Рис. 56.

51 Ադիշիի ավետարանը մեզ հասած ամենավաղ վրացերեն ձեռագիրն է, որը, համաձայն հիշատակարանի, արտագրվել է 897 թ. Շատրեբի վանքում՝ Կղարջքում, այժմ պահվում է Սվանեթում՝ Մեստիայի թանգարանում: Տե՛ս **Амиранашвили Ш.**, 1966, 13–14.

52 **Шевякова Т. С.**, 1983, 12.

53 Անտիկ ծագում ունեցող զարդատարրերը և հորինվածքները լայն տարածում են գտնում հենց Մակեդոնյան շրջանում, երբ պատկերամարտությունը հաղթահարած կայսրությունը գիտակցված անդրադարձ է կատարում անտիկ ժառանգությանը՝ հավաքելով և ընդօրինակելով անտիկ շրջանի տարբեր ձեռագրեր: Այս գեղարվեստական միտումները տարածում են գտնում ոչ միայն Բյուզանդիայում, այլև վերջինիս մշակութային ազդեցությունը կրող երկրներում և դրանով է բացատրվում թե՛ Ադիշիի ավետարանի (897 թ.), թե՛ Մլքե թագուհու ավետարանի (862 թ.), թե՛ Էջմիածնի ավետարանի (989 թ.) անտիկ բնույթի զարդատարրերի առկայությունը, այդ թվում ծավալային ժապավենները, ծիածանազարդերը և այլն: Տե՛ս **Казарян В.**, 1978, 165–172; **Յակոբեան Զ.**, 2009, 349–374:

54 **Шевякова Т. С.**, 1983, 12; **Velmans T.**, 1995, 309.

55 **Шевякова Т. С.**, 1983, 10; **Leroy J.**, 1964, Fig. 32.

56 **Weitzmann K.**, 1974, Fig. 20, 32.

ընդհանուր առմամբ, զարմանալի չեն, հաշվի առնելով Դավիթ-Գարեջիի «ասորական» ծագումը: Միևնույն ժամանակ դարաշրջանի արվեստի ընդհանուր քննությունը ցույց է տալիս, որ «Խաչելության» այս պատկերագրական տարբերակին անդրադարձել են ինչպես վաղքրիստոնեական շրջանում, այնպես էլ պատկերամարտության և դրան հաջորդող ժամանակահատվածում՝ հատկապես կայսրության Արևելքում: Նման պատկերագրություն հայտնի է Կապադովկիայի ժայռափոր վանքերի որմնանկարներում՝ մասնավորապես ներկայիս Ագաչալթիում (VIII-IX դդ.), Կոկարում և Պյուրենլիում (IX-X դդ. սահմանագիծ) գտնվող եկեղեցիներում⁵⁷, ինչպես նաև Սինայի վանքի սրբապատկերի վրա (VIII դ.), Խլուդովյան Սաղմոսագրքի երեք մանրանկարում (VIII դ. կես)⁵⁸ ու Աբխազիայից գտնված Ցեբելդայի եկեղեցու պատվարի քանդակին (IX դ.)⁵⁹ և, որ ամենակարևորն է, Աղթամարի Սբ. Խաչ (915-921 թթ.) եկեղեցու որմնանկարում⁶⁰: Հատկանշական է, որ Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու «Խաչելության» տեսարանը նույնպես գտնվում է հյուսիսային պատին⁶¹, Քրիստոսը պատկերված է կողոքով և այստեղ նույնանում են հագուստի թե՛ ծալքերի մշակման ձևը, թե՛ գույնը՝ կապույտ, որը հաճախ պայմանավորված է լինում պատկերագրական ընդհանուր աղբյուրի առկայությամբ⁶²: Կարևոր է նշել, որ Սաբերեբեիի և Աղթամարի որմնանկարները ունեն ակնհայտ ոճական և պատկերագրական ընդհանրություններ, որն առանձին ուսումնասիրության խնդիր է:

Ըստ ավանդական պատկերագրության «Խաչելության» տեսարանում ներկա են լինում Տիրամայրն ու Հովհաննես ավետարանիչը: Սակայն մասնագիտական գրականության մեջ հաստատվել էր այն կարծիքը, թե Սաբերեբեիում բացակայում են և՛ Հովհաննեսը, և՛ Տիրամայրը (Տ. Շեմյակովա, Տ. Վելմանս)⁶³: Դա, թերևս, բացատրվում է նրանով, որ Սաբերեբեիի № 7 եկեղեցու որմնանկարում Տիրամոր և Հովհաննեսի պատկերները ներկայացված լինելով հորինվածքի ձախ հատվածում՝ հայտնվել են եկեղեցու հյուսիսային թևը ձևավորող խորշի արևմտյան պատին և պատկերները համեմատաբար վատ են պահպանվել, ուստի հասկանալի է վերջիններիս անտեսումը մասնագետների կողմից, որոնք, հորինվածքին ծանոթ են եղել լուսանկարների միջոցով: Այս պատկերագրական «շեղման» հարցում հստակություն մտցրեց Զ. Սխիրտլաձեն՝ իր ուսումնասիրությունները կատարելով տեղում և, որ ամենակարևորն է, «Խաչելության» հորինվածքը քննելով արվեստաբանական տեսանկյունից, նա տվեց վերջինիս ամբողջական նկարա-

57 Thierry N. et M., 1963, 29, Pl. 60, 68; Thierry N., 2002, 62, Pl. 50.

58 Шепкина М. В., 1977, Ил. 45об., 67, 72об.

59 Хрушкова Л. Г., 1980, 43.

60 Մնացականյան Ս. Խ., 1985, նկ. 9:

61 Տեր-Ներսեսյան Ս., 1975, 106:

62 Կողոքը, որ կրում է խաչված Քրիստոսը, հաճախակի պատկերվում է ծիրանագույն, որպես թագավորական նշան, մինչդեռ առանձին օրինակներում (Խլուդովյան Սաղմոսագիրքը, Կապադովկիայի որմնանկարները), այդ թվում նաև Սաբերեբեիում, այն կապույտ է: Տես Velmans T., 1995. 299.

63 Այդ է պատճառը, որ Սաբերեբեիի «Խաչելության» պատկերագրությամբ անդրադարձած Տ. Վելմանսը այն անվանել է «hapax»՝ այսինքն իր կրկնությունը չունեցող հորինվածք: Տես Velmans T., 1995, 299.

գրությունը⁶⁴: Զ. Սխիրտլաձեն արդարացի է, երբ հորինվածքի նման կառուցվածքի մեջ, երբ Տիրամայրն ու Հովհաննեսը պատկերվում են կողմնային հատվածում, տեսնում է պատկերագրական վաղագույն սխեմայի վերարտադրություն: Որպես առավել ցայտուն օրինակ նա բերում է Ռաբուլայի ավետարանի համանուն մանրանկարը և բնութագրում այն որպես վաղ պատկերագրական ավանդույթ: Այս իմաստով կարևորում ենք նաև այնպիսի պատկերագրական զուգահեռներ, ինչպիսիք են Խլուդովյան Սաղմոսագրքի (VIII դ. կես)⁶⁵ մանրանկարը, Կապադովկիայի Նոր Տոկալլիի (950-ական թթ.) և Չավուշիի «Մեն աղավնատան» եկեղեցու (963-969 թթ.) որմնանկարները: Մեր կողմից հատկապես կարևորվում է այն, որ Սաբերեբեիի № 7 եկեղեցու պատկերագրական որոշ տարրեր իրենց զուգահեռներն են գտնում նույն դարաշրջանի Կապադովկիայի հուշարձաններում:

Հայտնի է, որ X-XI դդ. ժամանակահատվածում կայսրության համար մեծ նշանակություն են ունեցել արևելյան տարածքները (Փոքր Ասիան), հատկապես այնտեղ գործող սահմանային բանակաթեմերը, որոնց բնակչության զգալի մասը կազմում էին հայեր, առավելապես՝ հայ-քաղկեդոնականները⁶⁶: Այս շրջանում զարթոնք էր ապրում քաղկեդոնական համայնքը, գործում էին հայ-քաղկեդոնական թեմեր⁶⁷, որն իր հերթին ենթադրում է ձևավորված որոշակի մշակութային ավանդույթ: Այս իմաստով վերը նշված երկու՝ Տոկալլիի և Չավուշիի եկեղեցիները արժանի են ուշադրության, քանի որ գտնվում են Կապադովկիայում, բացի այդ Տոկալլիի որմնանկարների պատվիրատուն էր բյուզանդական կայսր, հայազգի, Նիկիփորոս Փոկասը, իսկ Չավուշիի որմնանկարները, որ իրականացվել են Փոկասի կառավարման տարիներին, հավանաբար, պատվիրվել են նրա գորապետներից մեկի կողմից⁶⁸: Այդ գորապետներից էին հայազգի Սլեհն (Մելիաս) ու Հովհաննես Չմշկիկը, որոնք պատկերված են եկեղեցու պատվիրատուների շարքում՝ կայսերական ընտանիքի անդամներին կից⁶⁹: Հաշվի առնելով մշակութային միջավայրը և պատվիրատուների դավանաբանական ուղղվածությունը կարելի է ենթադրել նաև, որ այդ միջավայրում ստեղծված հուշարձանները հետևելով ընդհանուր բյուզանդական կանոններին, միևնույն ժամանակ արտացոլել են տեղային բնույթի առանձին տարրեր՝ կապված քաղկեդոնական ավանդույթների հետ: Կարևոր է նշել, որ Տոկալլիի որմնանկարները ուղեկցվում են ավետարանական ընդարձակ մեջբերումներով, որոնց մաս է կազմում նաև «Խաչելության» տեսարանը և այն ուղեկցող Նիկողեմոսի

64 Նեոօրթոդոքս, 1985, 94-95.

65 Щепкина М. В., 1977, Ил. 72 об.

66 Chaganis P., 1972; Каждан А. П., 1975; Арутюнова-Фидания В. А., 1980.

67 Арутюнова-Фидания В. А., 1980, 90-105.

68 Лафонтэн-Дозонь Ж., 1973, 84.

69 «Մեն աղավնատան» եկեղեցու հյուսիսային պատին և հյուսիս-արևելյան խորշում, պատկերված են. խորշում՝ կայսերական ընտանիքը՝ Նիկիփորոս Փոկասը, նրա կինը՝ Թեոփանոն, հայրը՝ կեսար Վարդ Փոկասը, եղբայրը՝ կուրապաղատ Լևոնը, հյուսիսային պատին՝ գորապետներ Սլեհն ու Հովհաննես Չմշկիկը՝ մինչև կայսերական գահին տիրանալը: (Տես Степаненко В. П., 1996, 51): Սլեհը ծավալել է իր գործունեությունը Փոքր Ասիայում, հիմնել Լիկանդ կոչվող բանակաթեմը և հասել դոմեստիկոսի պաշտոնի: Տես Dedeyan G., 1981, T. XV; Арутюнова-Фидания В. А., 1994, 16, 77.

պարականոն գրվածքից վերցված հատվածները⁷⁰: Հավանաբար նմանատիպ ավանդույթի առանձին արձագանքներն ենք տեսնում Սաբերեբեիի հայ-քաղկեդոնական եկեղեցու պատկերաշարում:

Վերադառնալով բուն հորինվածքին, նշենք, որ Սաբերեբեիի № 7 եկեղեցու «Խաչելության» տեսարանի արևմտյան հատվածում, ուր պատկերված են Տիրամայրն ու Հովհաննես ավետարանչը, կա երկու հայերեն արձանագրություն: Տիրամոր լուսապսակի մոտ կարդում ենք «...*ահա մայր որդի քո*», իսկ Հովհաննեսի պատկերից դեպի աջ՝ «...*ահա որդի մայր քո*» (Հովհ., 19, 27)⁷¹:

Սաբերեբեիի № 7 եկեղեցու «Խաչելության» հորինվածքի կենտրոնական մասում ներկայացված է թագը գլխին կնոջ պատկեր: Նա պատկերված է խաչված Քրիստոսից ձախ ու ձեռքին պահած սկահակի մեջ հավաքում է Փրկչի կողից թափվող արյունը: Պատկերագրորեն այն ընդհանրություններ ունի Տիրամոր պատկերի հետ ու, հավանաբար, նաև նույնացվել է վերջինիս հետ⁷², հատկապես, եթե որոշ ուսումնասիրողների կողմից ընդունվել է Տիրամոր կերպարի բացակայությունը Սաբերեբեիի այս տեսարանում: Իրականում ֆիգուրը հանդիսանում է եկեղեցու մարմնավորումը՝ «*Կաթողիկե եկեղեցի*»-ն [սկ. 7], ինչպես դա նշված է պատկերն ուղեկցող հայերեն արձանագրության մեջ⁷³: Միևնույն ժամանակ, եթե առաջնորդվենք պատկերագրական կանոններով, ապա պետք է փաստել, որ «Խաչելության» տեսարանում եկեղեցու խորհրդանշական պատկերի հետ մեկտեղ պետք է ներկայացված լինի և Սինագոգի մարմնավորումը⁷⁴: Ուստի կարելի է ենթադրել, որ եկեղեցու մարմնավորումը Սաբերեբեիում ունի առանձնակի գործառնություն և նշանակություն:

Ինչպես կողորդը հագած Քրիստոսը, այնպես էլ եկեղեցու մարմնավորումը հանդիսացող կնոջ պատկերը ունեն շատ հին պատկերագրական ակունքներ: Եկեղեցու խորհրդանշող հանդիսացող պատկերի ամենավաղ օրինակները միջնադարյան արվեստում ի հայտ են գալիս Հռոմի IV-V դդ. հուշարձաններում⁷⁵, բայց արդեն լիովին ձևավորված պատկերագրությամբ՝ կայսրության Արևելքում: Այսպես, ղպտական Բաուիտ վանքի (մատուռներ № 1 և №

70 Jerphanion G., 1942, 416–417.

71 Նեոթլոմեյ Գ., 1985, 92.

72 Մարիամը ըստ միջնադարյան և, հատկապես, արևմտյան աստվածաբանության, խորհրդանշում է եկեղեցին: Եկեղեցու խորհրդանշող պատկերը միշտ հանդես է գալիս կնոջ կերպարով, ինչպես դա մեկնաբանված է հայրաբանական գրականության մեջ՝ որպես Սբ. Կույս (օրինակ, Մելիտոն Սարդիացի (II դ.), Կղեմես Ալեքսանդրիացի (V դ.) և այլն):

73 Skhirtladze Z., 1995, Fig. 9.

74 Խաչելության տեսարանում Սբ. եկեղեցու պատկերը խորհրդանշում է Նոր եկեղեցին (նոր հավատը), իսկ Սինագոգը՝ Հին եկեղեցին (հին հավատը): Այս պատկերները հակադրվում են իրար, և Սինագոգը պատկերվում է որպես պարտված ու հեռանում է: (Տե՛ս Schiller G., 1972, 110; Покровский Н. В., 2001, 415; Lexikon., 1968, 569–574). Վելմանսը արդարացիորեն նշում է, որ բյուզանդական արվեստում եկեղեցու մարմնավորումը երբեք չի պատկերվում միայնակ, այն անպայման գուցորդվում է Սինագոգի պատկերի հետ (միգուցե, բացառությամբ մեկ-երկու օրինակի): Տե՛ս Velmans T., 1995, 299.

75 Օրինակ, Սանտա Մարինա (425 թ.), Սանտա Կոստանցա (IV դ. առաջին կես), Սանտա Մարիա Մաջորե (V դ. առաջին կես): Հռոմի վաղ քրիստոնեական հուշարձաններում եկեղեցու մարմնավորումը դեռևս պատկերվում է համեստ հանդերձանքով: Տե՛ս Thérél M.-L., 1973, 13–26.

17, VI-VII դդ.)⁷⁶ և Նաքսոս կղզու վաղմիջնադարյան եկեղեցու (VII դ., Հունաստան)⁷⁷ որմնանկարներում եկեղեցին խորհրդանշող կնոջ պատկերը ներկայացված է հարուստ հանդերձանքով ու թագով՝ ըստ հայրաբանական մեկնությունների⁷⁸, որտեղ Սբ. եկեղեցին ներկայացվում է որպես Քրիստոսի հարսնացուն կամ Սբ. Կույսը⁷⁹: Որպես եկեղեցու խորհրդանիշ և մարմանավորում պատկերը ձեռքին ունենում է կամ եկեղեցու մանրակերտ (Քրիստոսի մարմինը), կամ փակ գիրք (եկեղեցու օրենքները), կամ սկահակ (Հաղորդությունը⁸⁰): Սաբերեբիում եկեղեցու ձեռքին սկահակ է, որը զուգորդվելով Խաչելության թեմայի հետ խորհրդանշում է և՛ Հաղորդությունը⁸¹, և՛ Փրկությունը: Բացի այդ, համարվում է, որ Քրիստոսի կողից թափվում է և՛ արյուն, և՛ ավիշ, որը ակնարկում է Նրա երկու բնությունները⁸², որը սկզբունքային նշանակություն ունի հայ-քաղկեդոնականների համար:

Եկեղեցու խորհրդանշական պատկերի հետ կապված մենք առանձնակի կարևորում ենք այն դիտարկումը, համաձայն որի վերջինս լայն կիրառում է ստանում կայսրության արևելյան տարածքներում՝ VI-VII դդ.⁸³, միաբնականների (մոնոֆիսիտների) և երկաբնականների (դիոֆիսիտների) հարաբերությունների սրման ժամանակաշրջանում: Այս եզրակացությունը կարևոր է հատկապես Սաբերեբիի պարագայում, քանի որ, ինչպես արդեն նշվեց, Սբ. եկեղեցին արտահայտում է Տիեզերական եկեղեցու ու միևնույն ժամանակ Արևելյան եկեղեցու միասնության գաղափարը, որի մշտական կողմնակիցներն ու ջատագովներն էին հայ-քաղկեդոնականները⁸⁴:

Սբ. եկեղեցու կամ Մայր եկեղեցու մասին պատկերացումները գալիս են քրիստոնեության տարածման վաղ շրջանից ու իրենց հաստատուն տեղն են գտնում ինչպես արևելաքրիստոնեական, այնպես էլ արևմտաքրիստոնեական արվեստում և այդ շարքում բացառություն չի հայկական արվեստը: Հայ-քաղկեդոնականները, որոնք Տիեզերական եկեղեցու բաղկացուցիչ մասն էին կազմում, իրենց համարում էին քրիստոնեական վաղ ավանդույթների շարունակողներն ու Գրիգոր Լուսավորչի, Մաշտոցի աշակերտներն ու ժառանգորդները⁸⁵, ուստի պետք է որ առանձնակի կարևորեին Սբ.

76 Cledat J. 1904, 76, Pl. XLV-I; Palanque Ch. 1906, 9, Pl. VI-VIII (հղումները ըստ՝ Каковкин А. Я., 1998, 129.

77 Asheimaston-Potamianou M., 1994, 37, Fig. 5.

78 Ի միջի այլոց, ըստ Սբ. եկեղեցու ավանդական պատկերագրության, վերջինս պակված է բյուզանդական (կայսերական) տիպի թագով, մինչդեռ Սաբերեբիի դեպքում ատամնավոր, արևելյան տիպի թագով, որի մասին նշում է Տ. Վելմանսը: (Տե՛ս Velmans T., 1995, 311) Սաբերեբիի Սբ. եկեղեցու արևելյան թագի վրա ուշադրություն է դարձրել նաև Ա. Ղազարյանը՝ համեմատելով այն Տիգրան Մեծի և Դվինից գտնված քանդակային գլխի ատամնավոր թագերի, ինչպես նաև հայկական եկեղեցիների հովհարաձև ծածկերի հետ: Տե՛ս Казарян А. Ю., 2007, 103-105.

79 Карсавин А. П., 1994, 44. Святой Герман Константинопольский, 1995, 43.

80 Grabar A., 1946, 219-220.

81 Բյուզանդաձես հայերի համար առանձնակի նշանակություն ուներ Հաղորդության թեման, որը, նման հունական ուղղափառությանը հետևող այլ երկրների, հանդիսանում էր հայ-քաղկեդոնական եկեղեցիների պարտադիր հորինվածքը խորանում (օրինակ, Ախթալա՝ 1205-1216 թթ., Քոբայր՝ 1282 թ.): Տե՛ս Акопян З. А., 2009, 179-180.

82 Lexikon, 1970, 614-617.

83 Каковкин А. Я., 1998, 128.

84 Арутюнова-Фиданян В. А., 1996, 23-62.

85 Мурадян П. М., 1982, 20; Арутюнова-Фиданян В., 2004, 58.

Եկեղեցու գաղափարն ու պատկերագրական կերպարը: Հայ-քաղկեդոնականների կողմից նման հատուկ վերաբերմունքի մասին է խոսում Սր. Եկեղեցու թե՛ գաղափարի, թե՛ պատկերի առավել վաղ արտահայտությունները հայկական միջնադարյան արվեստում⁸⁶:

Սր. Եկեղեցու խորհրդանշական պատկերի առավել վաղ օրինակը հայկական արվեստում և, ընդհանրապես, Այսրկովկասում կարելի է համարել Ագարակից գտնված քառանիստ կոթողի պատկերաքանդակը (VII դ.)⁸⁷: Կոթողի նիստերից մեկի վրա պատկերված է դիմահայաց կանգնած ու լուսապսակով կնոջ պատկեր, որը երկու ձեռքերով բռնել է բազիլիկ եկեղեցու մանրակերտը: Ընդ որում հետաքրքիր է, որ այս պատկերին զուգահեռ, նույն կոթողի հակադիր նիստին առկա է Հիսուսը գրկին Տիրամոր պատկերաքանդակը: Կասկած չկա, որ բազիլիկի մոդելը բռնած կնոջ պատկերը հանդիսանում է Սր. Եկեղեցու մարմնավորումը⁸⁸: Եկեղեցու խորհրդանիշն արտահայտող մեկ այլ օրինակ էլ ունենք Մաստարայում: Մաստարայի Սր. Հովհաննես եկեղեցու (VII դ. 40-ական թթ.) արևմտյան ճակատի զարդականարի մեջ տեղադրված է քանդակային ծաղկած Խաչ ու այն ուղեկցող արձանագրություն, որը տալիս է Սր. Եկեղեցու մեկնաբանությունը՝ «Այս կաթողիկէ հարսն խաչի լգնշան թագաւ պատկեալ ունի փեսաւ զՔս...»⁸⁹: Անհրաժեշտ է շեշտել, որ VII դ. արվեստը ներկայացնում է ոչ միայն հայկական միջնադարյան ճարտարապետության «ոսկեդարը», այլև հանդիսանում է հայ-քաղկեդոնական համայնքի առաջին ծաղկուն շրջանը⁹⁰, երբ ամրագրվում են այդ արվեստին (համայնքին) հարազատ պատկերագրական առանձին տարրեր: Դրանց թվին պետք է առաջին հերթին դասել Սր. Եկեղեցու կերպարը:

Սր. Եկեղեցու պատկերի հաջորդ օրինակները տարածաշրջանում հայտնի են արդեն 10-րդ դարում, հատկապես հայ-քաղկեդոնական հուշարձան-

86 Կաթողիկոսանիստ և եպիսկոպոսանիստ կենտրոնների գլխավոր եկեղեցիները սկսած վաղ միջնադարից կոչվել են «Կաթողիկէ եկեղեցի» կամ «Մայր եկեղեցի», և այդ ավանդույթը հայկական միջավայրում բավականին երկար է պահպանվել: Տե՛ս **Казарян А.**, 2009, 9–28, որ. 60.

87 Պահպանվել է Ագարակի վերոնշյալ կոթողի միայն արևմտյան լուսանկարը, քանի որ այն 1913 թ. Ալեքսանդրապոլից (այժմ՝ Գյումրի) տեղափոխվել է Անիի թանգարան և հետագայում անհայտացել թանգարանային մյուս նմուշների հետ միասին: Տե՛ս **Առաքելյան Բ.**, 1949, 48, պատ. 18; **Գրիգորյան Գ.**, 2012, նկ. 253:

88 Չնայած սրան, Բ. Առաքելյանը այս պատկերի մեջ տեսնում էր պատվիրատուին՝ իշխանուհուն, իսկ կոթողը՝ տիկնոջ գերեզմանի վրա կանգնեցրած մահարձան: Այս տեսակետին հակադրվում է լուսապսակի առկայությունը, որով չէին պսակվում աշխարհիկ կերպարները գոնե վաղմիջնադարյան շրջանում, բացի այդ հերքված է Գ. Հովսեփյանի կողմից առաջ քաշած այն ենթադրությունը, որ քառանիստ կոթողները հանդիսանում են գերեզմանային հուշարձաններ: (Տե՛ս **Մնացականյան Ս.**, 1982, 124–125) Ագարակի կոթողի վրա առկա Սր. Եկեղեցու խորհրդանշական պատկերից բացի կարևոր է նշել, որ մի շարք քառանիստ կոթողներ ավարտվում են բազիլիկի կամ տաղավարիկի մոդելով (Օձուն, Փարպի), որոնք հանդիսանում են Եկեղեցու հավաքական պատկերը կամ երկնային Եկեղեցու պատկերը, միևնույն ժամանակ խորհրդանշելով Հարության Տաճարը Երուսաղեմում: Տե՛ս **Հակոբյան Զ.**, 2005, 84:

89 **Մանուշարյան Ա.**, 1977, 54:

90 Հայ-քաղկեդոնական համայնքը ունեցել է ծաղկման երեք շրջան՝ այն է 7-րդ, X–XI և XIII դդ.: (Տե՛ս **Арутюнова-Фиданян В. А.**, 1994, 64–72: Կարինի ժողովում (633 թ.) Եզրի կողմից ընդունված քաղկեդոնական դավանանքը պաշտոնապես չեղյալ է հայտարարվել միայն Մանազկերտի ժողովում (726 թ.), որի անհրաժեշտության մասին պնդել է Հովհան Օձնեցին (717–728)՝ ասելով թե՛ հայոց կաթողիկոսները սկսած Եզրից մինչև իր օրերը բոլորը քաղկեդոնական են եղել: Տե՛ս **Գիրք թղթոց**, 1901, 223:

ներում: Սաբերեբիից բացի մեկ այլ պատկեր հանդիպում ենք Տայքի Չորդ-վան (թուրք.՝ Դորթ քիլիսե, վրաց.՝ Օտխտա էկլեսիա) եկեղեցու որմնանկարներում (X դ. վերջ կամ XI դ. սկիզբ): Սա պատահական չէ, քանի որ նշված ժամանակահատվածում Տայքի կառավարիչներն էին Բագրատունիների երկրորդ, այսպես կոչված վրացական, ճյուղի ներկայացուցիչները, որոնք քաղկեդոնականներ էին և նրանց կողմից ստեղծված հուշարձանները օժտված էին քաղկեդոնական պատկերագրական առանձնահատկություններով⁹¹: Այսպես, Չորդվանի բազիլիկ եկեղեցու խորանում, խորանի կենտրոնական պատուհանի ներքևի հատվածում, շրջանակի մեջ պատկերված է մինչև գոտկատեղը կնոջ պատկեր: Պատկերը պսակված է եկեղեցանման թագով, իսկ ձեռքին կա բազիլիկ եկեղեցու մանրակերտ, պատկերի կողքին վրացերեն⁹² գրված է «Սիոն»՝ Մայր եկեղեցի⁹³: Կենտրոնական դիրքը, որ հատկացված է Չորդվանում Սբ. եկեղեցու պատկերին, շեշտում է վերջինիս կարևորությունը որմնանկարի ընդհանուր պատկերագրական համակարգում⁹⁴, մինևույն ժամանակ պատկերի առկայությունը Տայքում հաստատում է Սբ. եկեղեցու խորհրդաբանության կարևորությունն ու կերպարի կիրառման հետևողականությունը հայ երկաթնակների արվեստում: X-XIII դդ. հայկական և վրացական արվեստում հայտնի են Սբ. եկեղեցու պատկերման ևս մի քանի օրինակներ, որոնք «Խաչելության» տեսարանի մաս են կազմում, բայց ներկայացված են, համաձայն կանոնավոր պատկերագրության, Սինագոգի պատկերի հետ համատեղ⁹⁵: Այդ հուշարձանների ստեղծման միջավայրը կարելի է բնութագրել ընդհանուր առմամբ որպես բյուզանդամետ⁹⁶:

Վերադառնալով Սաբերեբիի որմնանկարներին, ուզում ենք կանգ առ-

91 Հայ-քաղկեդոնական մշակույթն ու արվեստը, լինելով միջնադարյան ինքնատիպ երևույթ, ուներ սինթետիկ բնույթ ու հիմնված էր երեք մշակութային ավանդույթների վրա՝ հայկական, բյուզանդական և վրացական: Տե՛ս **Арутюнова-Фиданян В. А.**, 1994, 74, прим. 86, 152.

92 **Такайшвили Е.**, 1952, 85, Таб. 124(2); **Thierry N. et M.**, 1975, Fig. 5; **Skhirtladze Z.**, 1995, 102–103, Fig. 4.

93 «Սիոն» բառը, որը համարժեք է Սբ. եկեղեցուն և որը ավելի հաճախ հանդիպում է վրացական եկեղեցիների անվանակարգում, շրջանառության մեջ է մտնում X դ. հետո միայն, որը հաստատվում է աղբյուրագիտական տվյալներով: Հայկական որոշ եկեղեցիներ նույնպես անվանված են Սբ. Սիոն և դրանք բոլորն էլ վաղ չեն նշված դարաշրջանից: Տե՛ս **Казарян А.**, 2009, 24.

94 Չորդվանի եկեղեցու նկարագրողման համակարգի մանրամասն վերլուծությունը տե՛ս **Skhirtladze Z.**, 1995, 101–112.

95 Սբ. եկեղեցու կերպարի ի հայտ գալը հայկական կամ այսրկովկասյան արվեստում ընդհանուր առմամբ կապված է բյուզանդական մշակութային և պատկերագրական ավանդույթների հետ, բայց նաև նկատելի է, որ այդ ավանդույթի ակտիվացումը համընկնում է քաղկեդոնական համայնքի վերելքի շրջանի հետ:

96 Դա Շենքմեդիի էմալպատ քառախորանն է (X դ. կես), 2-րդ Ջրուճիի ավետարանի մանրանկարը (№ 1667, թ. 75ա, XII դ. վերջ), Թորոս Ռոսլինի կողմից նկարագրված Մալաթիայի ավետարանի մանրանկարը (ՄՄ, 10675, թ. 321բ): Այս շարքից առավել կարևորում ենք Շենքմեդիի քառախորանը, որը ժամանակակից է Սաբերեբիի և Չորդվանի որմնանկարներին: Այն ունի հունարեն և վրացերեն արձանագրություններ, պատկանել է, համաձայն մակագրության, Աբխազիայի թագավոր Գիորգի Ա-ին՝ Կոնստանին Գ-ի որդուն: Կարևոր է նշել, որ Գիորգի Ա-ն ամուսնացել էր հայոց թագավոր Սմբատ Բագրատունու աղջկա հետ և ի նշանավորումն այս իրադարձության պատվիրվել են Ատենի Սիոնի որմնանկարները՝ աբխազական և հայկական թագավորական տան ներկայացուցիչների պատկերների շարքով: Ատենի Սիոնի որմնանկարները, ինչպես և էմալպատ քառախորանը, առանձնանում են բյուզանդական գեղարվեստական ու պատկերագրական ուղղվածությամբ: Տե՛ս **Хускивадзе Л. З.**, 1984, 27; **Амиранашвили Ш. Я.**, 1957, 77–98, Таб. 81–84.

նել հուշարձանի ոճական և գեղարվեստական որոշ հարցերի վրա: Սաբերեբեքի որմնանկարները, ինչպես և Դավիթ-Գարեջի համալիրի որմնանկարների զգալի մասը, աչքի են ընկնում իրենց արխայիկ, փոքր-ինչ պարզունակ գեղարվեստական ոճով, որը, ինչպես նշում է Տ. Շեվյակովան, հարազատ է արևելյան՝ փոքրասիական և սիրիական ավանդույթներին և հարում են IX-X դդ. Կապադովկիայի ժայռափոր եկեղեցիների որմնանկարչությանը⁹⁷: Հայաստանի ու Վրաստանի IX-X դդ. հուշարձանները՝ նկարազարդ ձեռագրերն⁹⁸ ու որմնանկարները⁹⁹ պարզորոշ ցույց են տալիս, որ տարածաշրջանում գոյություն ունեին տարբեր գեղարվեստական ուղղություններ¹⁰⁰՝ պայմանավորված որոշակի մշակութային միջավայրով: Այն միջավայրն, ուր ստեղծվել են Սաբերեբեքի որմնանկարները, իր բնույթով վանական է ու ասկետիկ, և դրանով է առաջին հերթին պայմանավորված որմնանկարների արխայիկ և զուսպ գեղարվեստական նկարագիրը¹⁰¹: Միևնույն ժամանակ մասնագետների աչքից չի վրիպել այն հանգամանքը, որ արխայիկ բնույթի գեղանկարչությունը Սաբերեբեքի եկեղեցիներում, այնուամենայնիվ, ունի գեղարվեստական մեկնաբանման տարբեր աստիճաններ¹⁰², և դա բացատրության կարիք ունի:

Հետաքրքիր է, որ Սաբերեբեքի չորս նկարազարդ եկեղեցիների հորինվածքային ու պատկերագրական համակարգը շատ առումներով նույնն է: Այսպես, բոլոր չորս եկեղեցիներում էլ տեսարանները սահմանափակ են, նրանք զբաղեցնում են արևելյան (խորան) և հյուսիսային պատերը, օժտված են մոնումենտալությամբ, բոլոր չորս եկեղեցիների խորանում ներկայացված է «Քրիստոսի Համբարձումը» (նույն է՝ ինչ «Քրիստոսի Փառաբանումը») մարգարեական տեսիլքներով, իսկ Քրիստոսի ձեռքի բաց Ավետարանը ներկայացնում է Հովհաննեսի Ավետարանի սկիզբը¹⁰³: Հրեշտակապետերը ձեռքներին ունեն գալարակներ (եզակի է): Կարևոր է «Խաչելության» տեսարանի առկայությունը № 5 (գավիթը եկեղեցուն կապող մուտքի ձակատակալին) և № 6 (հյուսիսային պատին) եկեղեցիներում, ուր Քրիստոսի վերին երկու կողմերում արևի և լուսնի խորհրդանիշերն են, Քրիստոսը պատկերված է կողոքով, իսկ «Խաչելության» տեսարանում

97 Шевякова Т. С., 1983, 9.

98 Այլքե թագուհու ավետարանը 862 թ. (№ 1144, Սբ. Ղազար, Վենետիկ), Ադիշի ավետարանը 897 թ. (Մեստիայի թանգարան, Սվանեթի), Առաջին Զրուճի ավետարանը 936/940 թթ. (H 1660, Վրաստանի ԳԱԱ ձեռագրերի ինստիտուտ), Էջմիածնի ավետարան 989 թ. (№ 2374 Մատենադարան):

99 Դոդոյի վանքի որմնանկարները VIII-IX դդ., Աղթամարի Սբ. Խաչ եկեղեցու որմնանկարները 915-921 թթ., Տաթևի որմնանկարները 939 թ., Օշկվանքի, Խախտի, Չորդվանի որմնանկարները Տայքում՝ X դ. վերջ XI դ. սկիզբ, Ատենի Սիոնի որմնանկարները X կամ XI դդ.:

100 Манукян С., 1978, 38-46; Յակոբյան Զ., 2009, 349-374:

101 Մասնագետների կարծիքով, Դավիթ-Գարեջի վանական համալիրը ունեցել է իր գեղանկարչական դպրոցը, որը նաև ձևավորել է որոշակի գեղարվեստական մթնոլորտ: Տե՛ս Вольская А., 1974, 193.

102 Skhirtladze Z., 2001, 159-160.

103 «Քրիստոսի Համբարձման» տեսարանը առկա է բոլոր չորս եկեղեցիներում, սակայն միայն № 5, 6 և 7 եկեղեցիներում է, որ Քրիստոսի ձեռքի բաց Ավետարանի տեքստը ներկայացնում է Հովհաննեսի Ավետարանի սկիզբը, իսկ № 8 եկեղեցում՝ Հովհաննեսի Ավետարանից, բայց այլ հատված: Տե՛ս Ենոթյան Բ., 1985, 144.

ներկա են Տիրամայրն ու Հովհաննես ավետարանչը՝ համաձայն կանոնիկ պատկերագրության, բայց չկա, ինչպես № 7 եկեղեցում, Սբ. Եկեղեցու կերպարը¹⁰⁴։ Որմանակարների բացատրողական բնույթի ավետարանական տեքստերը առկա են և՛ № 7, և՛ № 6 եկեղեցիներում։

Սաբերեբեիի չորս եկեղեցիների որմնանկարները, չնայած ոճական առումով փոքր-ինչ տարբերվում են, բայց և այնպես ունեն ընդհանրություններ, արտահայտված գեղանկարչության ասկետիկ բնույթով և ընդգծված մոնումենտալությամբ։ Այստեղ գերիշխում է հարթային-գծային պատկերման սկզբունքը, պատկերները ընդհանրացված են ու հաճախ կոպտացված, նրանց հատուկ է արտահայտչականությունն ու ստատիկությունը, համաչափությունները աչքի չեն ընկնում ներդաշնակությամբ, իսկ գունային հորինվածքը կառուցված է սահմանափակ, շատ լոկալ, իրար հակադրվող, գունային համադրությունների վրա։ Արվեստաբանները, որոնք անդրադարձել են այս որմնանկարներին, հաստատում են, որ գեղարվեստական մեկնաբանության տեսանկյունից առավել կատարյալ են № 7 եկեղեցու որմնանկարները, մինչդեռ №№ 5, 6 և 8 եկեղեցիների որմնանկարները խիստ պարզունակ են¹⁰⁵։ Ելնելով հենց այս արխայիկ բնույթից և ուղղորդվելով էվոյուցիոն զարգացման սկզբունքով՝ այն է պարզից զարգացածը, Սաբերեբեիի վանքի № 5 և № 6 եկեղեցիները ընդունված է թվագրել IX դ., իսկ № 7-ը՝ X դ., չնայած, որ չկա թվագրությունը հաստատող և ոչ մի ուղղակի վկայություն։ Իսկ № 8 եկեղեցու որմնանկարները, որ ամենապարզունակն են և կապվում են, այսպես կոչված, ժողովրդական արվեստի հետ¹⁰⁶, թվագրվում են X դ., քանի որ արձանագրությունների մեջ առկա «խուցուրի» տիպի գիրը¹⁰⁷, ինչպես նաև Տիրամոր պատկերը Ելեուսա պատկերագրական տիպով թույլ չի տալիս որմնանկարները թվագրել ավելի վաղ քան X դ.¹⁰⁸։ Սա նշանակում է, որ գեղանկարչության առավել արխայիկ լինելը դեռևս հիմք չի տալիս այն թվագրել ավելի վաղ և հնարավորություն է տալիս պնդելու, որ Սաբերեբեիի որմնանկարները տարբեր դարաշրջաններով թվագրելու լուրջ հիմքեր չկան¹⁰⁹։

Ելնելով սրանից, մենք կարծում ենք, որ Սաբերեբեիի վանքի եկեղեցիների նկարագրողման պատմությունը ունեցել է այլ ընթացք։ Առաջին որմնանկարները ստեղծվել են հենց հայ-քաղկեդոնական եկեղեցում՝ այստեղ ժա-

104 Шевякова Т. С., 1983, 11.

105 Шевякова Т. С., 1983, 10–11; Вольская А., 2005, 109–112; Skhirtladze Z., 2001, 159.

106 Вольская А., 2005, 110.

107 Шевякова Т. С., 1983, 14.

108 Սաբերեբեիի № 8 եկեղեցու գավիթի խորանում պատկերված է Տիրամայրը «Գթասիրտ» (կամ Ելեուսա) տիպով, որի ամենավաղ օրինակները բյուզանդական արվեստում հայտնի են սկսած 10-րդ դ. (Տես Thierry, 1979, 59–70)։ Բոլորովին էլ չի բացառվում, որ Սաբերեբեիի մյուս եկեղեցիների գավիթներում, որոնք այժմ փլված են, կարող էին լինել Տիրամայրը՝ «Գթասիրտ» պատկերագրական տարբերակը, եթե հաշվի ենք առնում տվյալ եկեղեցիների կրկնվող պատկերագրական ծրագիրը։ Պատկերի պահպանվածության դեպքում որմնանկարների թվագրության հարցը որոշակի դժվարություններ չէր ներկայացնի։

109 Բոլոր որմնանկարներում առկա վրացերեն գրերը իրենց մի շարք վիմագրական առանձնահատկություններով նույնանում են վաղ ձեռագրերին, այդ թվում նաև X դդ. ձեռագրերի տառաձևերին, ինչպես դա նշում է Զ. Սխիրտլաձեն։ Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը չի կարելի բացառել № 5 և № 6 եկեղեցիների պատկանելությունը X դ.։ Տես Նեօրժլաձե Զ., 1985, 141.

մանած հայ երկաթնակ վանական վարպետների կողմից, որոնք, հավանաբար, նաև եկեղեցու հոգևոր սպասավորներն են եղել: Ուստի, № 7 եկեղեցին հանդես է եկել որպես նախօրինակ ու ներշնչման աղբյուր վանքի մյուս եկեղեցիների նկարագարդման համար, որն իրականացվել է արդեն տեղի ինքնուս վարպետների ջանքերով¹¹⁰ և պատկերագրական որոշ խմբագրություններով: Դա է պատճառը, որ, օրինակ, № 5 և № 6 եկեղեցիների պատկերագրական ծրագիրը (ինչպես նաև այլ մանրամասներ) մի կողմից ունի շատ ընդհանրություններ № 7 եկեղեցու պատկերաշարի հետ, բայց մյուս կողմից ներկայացնում է վերջինիս առավել պարզեցված տարբերակը և՛ ոճական, և՛ պատկերագրական իմաստով: Այս երկու եկեղեցիների խորանում պատկերված Քրիստոսի ձեռքի բաց մատյանի էջերին տրված է նույն հատվածը՝ Հովհաննեսի Ավետարանի սկիզբը, իսկ № 5 եկեղեցում նշված են նաև խաչված ավագանների անունները՝ ինչպես № 7 եկեղեցում: Այս առանձնահատկությունները հայտնի չեն տարածաշրջանի մեկ այլ հուշարձանում: Ուստի կարելի է պնդել, որ № 5 և № 6 եկեղեցիների որմնանկարները, հավանաբար, հետևել են № 7 եկեղեցու ավանդույթին, ստեղծվել են վերջինից ոչ շատ ուշ, իսկ № 8 եկեղեցին նկարագարվել է ամենաուշը, քանի որ այստեղ ավելի ակնհայտ են նկարագարդման ծրագրի և պատկերագրական մանրամասների տարբերությունները: Այն, որ Սաբերետբեքի վանքի եկեղեցիները նկարագարվել են մեկ ընդհանուր դարաշրջանի ժամանակահատվածում, հաստատվում է ուսումնասիրողների այն պնդմամբ, որ պատկերագրական առումով Սաբերետբեքի որմնանկարները, թե՛ Գարեջիի, թե՛ ընդհանրապես, Վրաստանի մոնումենտալ գեղանկարչության մեջ եզակի են և չունեն իրենց կրկնությունը կամ մոտ օրինակները (այսինքն՝ առանձին խումբ են կազմում)¹¹¹: Ուստի Սաբերետբեքի վանքի եկեղեցիների որմնանկարները մենք դիտարկում ենք ընդհանուր մշակութային դաշտում ու ժամանակահատվածում, թվագրելով դրանք X դարով՝ ընդհուպ մինչև X-XI դդ. սահմանագիծը կամ XI դ. սկիզբը:

Հայ-քաղկեդոնական և վրացական եկեղեցիների համատեղ գոյակցությունը մեկ վանքի շրջանակներում պայմանավորված էր, առաջին հերթին, դավանաբանական ընդհանրությամբ՝ հունական ուղղափառությամբ, բայց միևնույն ժամանակ դրանք, փաստացի, երկու ինքնուրույն եկեղեցիներ էին, որոնցից յուրաքանչյուրը ծառայում էր իր համայնքին: Սա պայմանավորված էր նրանով, որ հայ-քաղկեդոնականները, այնուամենայնիվ, հավատարիմ էին իրենց ազգային պատկանելությանը, հարազատ էին մնում մայրենի լեզվին, չնայած որ դավանաբանական լեզուն հունարենն, այնուհետև նաև վրացերենն էր, օժտված էին առանձնահատուկ մշակույթին գծերով ու ունեին իրենց ավանդույթները¹¹²: Հենց այս՝ ազգային ինքնագիտակցության պահպանման արդյունքում է, որ դարեր շարունակ հայ-քաղկեդոնական համայնքը զերծ էր մնացել դավանակիցների հետ տարալուծվելուց՝ ինչի

110 Համաձայն Ա. Վոլսկայայի, № 8 եկեղեցու որմնանկարները պատվիրվել են տեղացի հոգևորականի կողմից, որի պատկերը առկա է: Տե՛ս **Вольская А.**, 2005, 109.

111 **Шевякова Т. С.**, 1983, 299; **Velmans T.**, 1995, 314; **Skhirtladze Z.**, 2001, 159.

112 **Март Н. Я.**, 1995, 209–276; **Арутюнова-Фиданян В. А.**, 1980, 46–89; она же: 1988–1989, 345–363; **Лидов А.**, 1987, 143–145; он же: 1990, 75–87; **Акопян З. А.**, 2009, 167–184.

ակնհայտ ապացույցն են Սաբերեբեիի № 7 եկեղեցու որմնանկարները:

Իսկ այն փաստը, որ Սաբերեբեիի հայ-քաղկեդոնական եկեղեցու որմնանկարները գեղարվեստական առումով հարում են IX-X դդ. Կապադովկիայի ժայռափոր եկեղեցիների որմնանկարներին, կարող է իր հերթին հիմք ծառայել այն ենթադրության, որ երկաթնակ հայ վանականները Գարեջի կարող էին ժամանած լինել Կապադովկիայից կամ նրան հարող շրջաններից¹¹³: Այս տեսակետը ամրապնդվում է նաև այն տվյալներով, որ Կապադովկիայի տարածքում բնակվել են, նաև նշված ժամանակահատվածում, հայկական էթնոսի մեծ զանգվածներ, իսկ տեղի ժայռափոր համալիրների կազմում կային հայկական և, հատկապես, հայ-քաղկեդոնական եկեղեցիներ (նկարազարդված)¹¹⁴: Քիչ հավանական է թվում, որ Սաբերեբեիի հայ-քաղկեդոնական վանականները ժամանած լինեին, օրինակ, Տայքից՝ քաղկեդոնական մշակույթի այդ աշխույժ կենտրոնից, քանի որ Տայքի և նրան հարող շրջանների մոտումենտալ գեղանկարչության ավանդույթները խոսում են այլ ոճական ու մշակութային ուղղվածության մասին (ոչ ասկետիկ)¹¹⁵:

Պատահական չէ և Սաբերեբեիի № 7 հայ-քաղկեդոնական եկեղեցու և, ընդհանրապես, վանքի հիմնադրման ժամանակի թվագրումը: X-XI դդ. ժամանակահատվածը աչքի էր ընկնում հայ-բյուզանդական քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների ակտիվացմամբ¹¹⁶ ու այդ ֆոնի վրա նաև հայ-քաղկեդոնական համայնքի վերելքով, որը մեծապես նպաստում էր տարածաշրջանում քաղկեդոնականների ակտիվ գործունեությանը: Հենց այս ժամանակահատվածում է, որ Բյուզանդիայից Հայաստան են ժամանում հայ վանականներ, որոնց նախաձեռնությամբ հիմնվում են հոգևոր կենտրոններ ու վանքեր: Նման հաստատությունների շարքին են պատկանում Հոռոմոսի վանքը Անիի շրջակայքում (X դ. վերջին քառորդ)¹¹⁷, Նարեկավանքը Վասպուրականում՝ Վանա լճի ափին (X դ. կես)¹¹⁸: Այս գործընթացն ուներ

113 Սաբերեբեիի վանականների կապը քրիստոնյա Արևելքի՝ Ասորիքի, Պաղեստինի և Կապադովկիայի հետ ընդգծում է և Զ. Սիսիրտլաձեն: Բացի այդ հեղինակը հետաքրքիր փաստ է նշում Սաբերեբեիի № 7 եկեղեցու «Խաչելության» տեսարանի մակագրությունների հետ կապված: Պարզվում է, որ խաչված ավագակներից մեկի անունը հունարենով նշված է որպես «Ագաստաս», այնինչ վերջինս հայտնի է որպես «Գեստաս»: Համաձայն Զ. Սիսիրտլաձեի, ավագակի անունը այս տարբերակով հայտնի է միայն Կապադովկիայի գրական ավանդույթից: Տեն Նեօրժլաձե Գ., 1985, 74, 140.

114 Thierry N. et M., 1963, 120–122; Лафонтэн-Дозонь Ж., 1973, 78–93; Садовская Ю., 2003, 11, 17.

115 Thierry N., 1975, 105–112.

116 Юзбашян К. Н., 1988, 175–197.

117 Բացի պատմական տեղեկություններից, համաձայն որոնց Հոռոմոսի հիմնադիրն է եղել Բյուզանդիայից ժամանած Հովհաննես վանականը (**Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնեցի**, 1885, 185), արդեն իսկ վանքի անվանումը՝ Հոռոմոս, որը նշանակում է հռոմեական՝ բյուզանդական, խոսում է հոգևոր Հովհաննեսի բյուզանդական ուղղվածության (կամ սկզբնական շրջանում վանքի բյուզանդական ուղղվածության): Սա է հաստատում վանքի եկեղեցիների խորանի և ավանդատների հաղորդակցվող կառուցվածքը, որը բխում է բյուզանդական ծիսական և ճարտարապետական ավանդույթից և նկատելի են գրեթե բոլոր հայ-քաղկեդոնական եկեղեցիներում (օրինակ, Աթալա (1205–1216 թթ.), Խուճապ, Կիրանց (երկուսն էլ՝ XIII դ. երկրորդ քառորդ): Շնորհակալություն ենք հայտնում ճարտարապետության դոկտոր Ա. Ղազարյանին այս հարցի քննարկման համար:

118 Այդ մասին են վկայում պատմական աղբյուրները (տե՛ս **Ստեփանոս Տարոնեցի**, 1885, 171): Բացի այդ՝ արդեն XI դ. Վասպուրականում կային մի շարք քաղկեդոնական կենտրոններ, նաև եկեղեցական թեմ (տե՛ս **Արություն-Փիճանյան В.**, 1980, 94, 105): Նարեկավանքում է արտագրվել

նաև հակառակ ուղղվածությունը, մասնավորապես նկատի ունենք Բյուզանդիայի տարածքում 10–11-րդ դդ. քաղկեդոնական նշանակալից վանքերի հիմնադրումը Տայքից տեղափոխված հայ-քաղկեդոնականների կողմից: Դրանցից է Աթոս լեռան Իվերոնի վանքը (IX դ. 70–80-ական թթ.)¹¹⁹ և Մակեդոնիայում Պետրիծոնի (Բաչկովոյի) վանքը (1083 թ.)¹²⁰: Այս իրադարձությունները համահունչ էին Բյուզանդիայի հոգևոր և մշակութային կյանքի ընդհանուր իրավիճակին, քանզի նշված դարաշրջանում կայսրության տարածքում ակտիվանում է վանական հաստատությունների հիմնադրման գործընթացը¹²¹:

Վերադառնալով Սաբերեբեբիի հայ-քաղկեդոնական եկեղեցուն, հստակեցնենք վերջինիս ստեղծման պատմական միջավայրը: Հաշվի առնելով հուշարձանի ընդհանուր պատմա-մշակութային ֆոնը, ինչպես նաև պատմական աղբյուրների տվյալները, կարելի է փաստել, որ Սաբերեբեբիի վանքի, ինչպես նաև նրա կազմում հայ-քաղկեդոնական եկեղեցու հիմնադրման ու նկարագրողման ժամանակը համընկնում է հայկական Առանշահիկ (Եռանշահիկ) իշխանական տոհմի ներկայացուցիչ Իշխանիկի (Իշխանակի)¹²² կառավարման շրջանի հետ, որը ընդգրկում է X դ. երկրորդ քառորդը (մոտավորապես 30–50-ական թվ. ժամանակահատվածը): Հոր՝ Ատրներսեհի մահից հետո Իշխանիկը ժառանգում է Արևելից մեծ իշխանությունը կամ Աղվանքի թագավորությունը¹²³, որի կազմի մեջ էին Շաքի-Կամբեճանն ու

1069 թ. Ավետարանը (10434, Մատենադարան), որտեղ բյուզանդական գեղարվեստական ոճի առկայությունից բացի Մաշտոցի անունը նշված է հունարեն ձևով: Տե՛ս **Матенадаран**, 1991, 61; **Акопян З.**, 2008, 204–205.

119 Իվերոն վանքի հիմնադիրներն են հայ-քաղկեդոնական վանականներ Հովհաննես-Թոռնիկն ու Հովհաննես Աթոսացին (տե՛ս **Adontz N.**, 1965, 309; **Դանիելյան Է.**, 1977, 64–72): Աթոսի՝ որպես վանական կենտրոնի կայացումը մեծապես պայմանավորված էր Բյուզանդիայի հայազգի կայսրերի՝ Բարսեղ Մեծի, Նիկիփորոս Փոկասի (հիմնադրեց Աթոսի առաջին վանքը՝ Սբ. Աթանաս Մեծի Լավրան) և Հովհաննես Չմշկիկի հետ: Պատահական չէ, որ հենց Աթոսի և Հունաստանի տարածքում գտնվող մի շարք վանքերի ճարտարապետության մեջ X դ. վերջում և XI դ. առաջին կեսին ի հայտ են գալիս եռախորան ու քառախորան, ինչպես նաև տրոնպային անցումներով ութանկյուն (օկտագոն) տիպի եկեղեցիներ, որոնք Կ. Մանգոն կապում է այսրկովկասյան ճարտարապետության ազդեցության հետ՝ Կոստանդնուպոլսի միջնորդությամբ: Տե՛ս **Mango C.**, 1976, 351–365.

120 Պետրիծոնի կամ Բաչկովոյի վանքը հիմնել է հայ-քաղկեդոնական, Տայքի ազնվական և բյուզանդական բանակի գորավար Գրիգոր Բակուրիանը, որը վանքի կանոնադրությունը գրել է երեք լեզվով՝ հունարեն, վրացերեն, հայերեն: Տե՛ս **Март Н. Я.**, 1995, 20–21; **Մուրադյան Պ.**, 1968; **Հարությունովա Վ.**, 1968; **Арутюнова-Фиданян В. А.**, 1978, 22–23; **Она же**: 1988, 88–101.

121 **Talbot A.-M.**, 1990, 119–129.

122 IX դ. 30-ական թվականներին Հայոց Արևելից կողմերի, Շաքի-Կամբեճանի ու Հերեթի վրա արաբական խալիֆայության կողմից գերագույն կառավարչի իշխանություն է ստանում Սահլ Սմբատյանը, որ ձերբակալել էր Բաբելին ու հանձնել խալիֆայությանը: 894 թ. նրա թոռ՝ Համամ Բաբեպաշտը Սմբատ I-ից թագ ստանալով, ինչպես նշում են հայկական աղբյուրները, վերականգնում է Աղվանից թագավորությունը: Համամին փոխարինեց որդին՝ Ատրներսեհը, այնուհետև թոռը՝ Իշխանիկը: Իշխանիկի մահից հետո՝ X դ. երկրորդ կեսին Աղվանից թագավորությունը նվաճվեց Վրաց թագավորության կողմից և միացվեց Կախեթ-Ծանառքի թագավորությանը: Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, 2011, 238; **Եղիազարյան Ա.**, 2009, 138–170:

123 Արևելից մեծ իշխանությունն «Աղվանից» են անվանում հայկական աղբյուրները, վրացական աղբյուրները այն կոչում են Հերեթի թագավորություն, իսկ արաբականները՝ Շաքի-Կամբեճանի իշխանություն կամ Շաքիի թագավորություն: Տե՛ս **Եղիազարյան Ա.**, 2011, 194–196:

Հերերը¹²⁴ և որն այդ ժամանակ Հայոց Բագրատունիների տիրության մաս էր կազմում: Հայտնի է, որ Իշխանիկը կառավարում էր իր մոր՝ Դինարի հետ համատեղ: Ահա այս ընթացքում է, որ համաձայն վրաց և հայոց աղբյուրների՝ Հերերում տարածվում է քաղկեդոնականությունը¹²⁵: Ըստ «Քարթլիս ցխով-րեբայի», Հերերում մինչև Դինար թագուհու և նրա որդու՝ Իշխանիկի, կառավարման ժամանակաշրջանը տարածում ուներ միաբնակությունը¹²⁶: Ն. Մառը արդարացիորեն նշում է, որ դավանաբանական ուղղվածության կտրուկ փոփոխությունը Հերերում, երբ դարեր շարունակ այդ տարածքը հանդիսացել է միաբնակության կենտրոն և որտեղ մեծ դեր է խաղացել Հայոց ազգային եկեղեցին, պետք է որ պայմանավորված լիներ երկրում քաղկեդոնականության հաստատման ու ամրապնդման համընդհանուր գործընթացով¹²⁷: Եվ իսկապես, X դ. երկրորդ քառորդին, Իշխանիկի և նրա մոր՝ Դինարի, կառավարման շրջանում հասունանում է «քաղկեդոնականության» հարցը: Աղբյուրներից հայտնի է, որ Ատրներսեհի կին ու Իշխանիկի մայր՝ Դինարը սերում էր Կոլարջքի Բագրատունիներից, Աշոտ կուրապաղատի ծոռն էր ու Վիրքի իշխանաց իշխան Գուրգենի քույրը¹²⁸: Բացի այդ, Իշխանիկի կինը, որը նույնպես կրում էր Դինար անունը, սերում էր նույն այդ ընտանիքից ու հանդիսանում Գուրգենի աղջիկը¹²⁹: Այս երկու իշխանուհիները քաղկեդոնականներ էին և, վստահաբար, մեծ ներդրում են ունեցել Հերերում քաղկեդոնականության տարածման գործում: Եթե սրան էլ ավելացնենք X դ. ժամանակահատվածում քաղկեդոնական համայնքի վերելքն ու դրա արդյունքում բազմաթիվ վանքերի հիմնադրման գործընթացը տարածաշրջանում (Տայք), ապա պարզ է դառնում, թե ինչու հենց Իշխանիկի կառավարման տարիներին քաղկեդոնականությունը մուտք գործեց Հերեր, ու չնայած Գարեջիի մինչ այդ միաբնակ ուղղվածությանը, մենաստանի արևելյան հատվածում, հիմնական վանական համալիրից որոշ հեռավորության վրա, հիմնվեց տեղի թերևս առաջին երկաթնակ վանքն ու նրա կազմի մեջ մտնող հայ-քաղկեդոնական եկեղեցին:

Ի մի բերելով ուսումնասիրությունը՝ անենք հիմնական եզրակացությունները: Սաբերեբեհի երկաթնակ վանական համալիրի և նրա մաս կազմող հայ-քաղկեդոնական եկեղեցու հիմնադրումը տեղի է ունեցել 10-րդ դ. երկրորդ քառորդին՝ Իշխանիկի ու նրա մայր՝ Դինարի կառավարման տարիներին: Վանքի հիմնադրման համար կային բոլոր նախապայմանները՝ քաղկեդոնական համայնքի ակտիվացումը, Դինարի երկաթնակ լինելը, իսկ շարժառիթը, թերևս, Բյուզանդիայի արևելյան տարածքներից ժամանած

124 Եղիազարյան Ա., 2009, 151–155; Յակոբեան Ա., 2011, 205–215:

125 Матиане Картлиса, 1976, 34; Вахушти Багратиони, 1976, 127; Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի, 1897, 131, 144:

126 Летопись Картли, 1982, 32; Вахушти Багратиони, 1976, 127; Մելիքսեթ-Քեկ Լ., 1934, 98; Աղոնց Ն., 1948, 132–133:

127 Марр Н. Я., 1995, 215.

128 Եղիազարյան Ա., 2009, 158; Եղիազարյան Ա., 2011, 188–189; Յակոբեան Ա., 2011, 216:

129 Այս տեսակետը առաջ է քաշել Ա. Եղիազարյանը՝ աղբյուրագիտական քննության արդյունքում: Հեղինակը այստեղ տեսնում է նաև որոշակի մտածված քաղաքական քայլ, այն է, իրենց իշխանական տան կանանց կնության տալով Աղվանից թագավորներին՝ ձգտում էին տիրել այդ հողերին և տարածել վրացադավանությունը: Տե՛ս Եղիազարյան Ա., 2011, 189:

(կամ հրավիրված?) հայ-քաղկեդոնական վանականները, որոնք հիմնեցին վանքի առաջին, այսպես կոչված № 7, եկեղեցին ու նկարազարդեցին այն: Նկարիչ-վարպետը, որ կատարել № 7 եկեղեցու որմնանկարները, մեկն էր այստեղ ժամանած հայ-քաղկեդոնական վանական հայրերից: Հավանական է թվում, որ № 7 եկեղեցու աշխատանքներին մասնակցել է Գարեջիի վրաց վանականներից մեկը, որին վստահվել էր խորանում պատկերված Քրիստոսի ձեռքի Ավետարանի վրացերեն բնագիրը և որը նույն այդ պատին թողել է իր ստորագրությունը: Սաբերեբեի № 7 հայ-քաղկեդոնական եկեղեցու հիմնադրումն ու նկարազարդումը շարժառիթ է հանդիսացել վանքի մյուս՝ արդեն վրացական եկեղեցիների ստեղծման ու նկարազարդման համար՝ իրագործված տեղական ուժերով և դա արդեն X դ. երկրորդ կեսն էր, երբ Իշխանիկի մահից հետո Հերեթն ու Կամբեձանը միացվել էին Կախեթի թագավորությանը:

Այն, որ № 7 եկեղեցու պատկերաշարը հիմք է ծառայել Սաբերեբեի մյուս եկեղեցիների նկարազարդման համար, վկայում են № 5 և № 6 եկեղեցիների որմնանկարների պատկերագրական ընդհանրությունը № 7 հայ-քաղկեդոնական որմնանկարների հետ, այդ թվում նաև խորանում պատկերված Քրիստոսի ձեռքի Ավետարանի բնագիրը, որ ներկայացնում է Հովհաննեսի Ավետարանի սկիզբը: Այս իմաստով Սաբերեբեի եկեղեցիները չունեն իրենց նմանօրինակը և առանձին խումբ են կազմում տարածաշրջանում:

Պատկերագրական տեսանկյունից բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում № 7 եկեղեցում Սբ. Եկեղեցու կամ Կաթողիկե Եկեղեցու խորհրդանշական պատկերը, որն, ինչպես փորձեցինք ցույց տալ, առանձնահատուկ նշանակություն ունի հայ-քաղկեդոնականների համար: Այն ի հայտ է գալիս քաղկեդոնական մշակույթի վերելքի շրջաններում՝ VII և X-XI դդ.: Այդ կերպարի առկայությունը հաստատում էր հայ-քաղկեդոնականների՝ Տիեզերական Եկեղեցուն պատկանելու գաղափարը:

Սաբերեբեի № 7 եկեղեցու որմնանկարների մակագրությունների տառաչափը և դրանց մասշտաբային հարաբերությունը պատկերներին և ընդհանուր հորինվածքին, ինչպես նաև հնագրագիտական առանձնահատկությունները հաստատում են, որ մակագրությունները ժամանակակից են որմնանկարներին և արվել են մեկ վարպետի ձեռքով¹³⁰: Բոլորովին հեռու լինելով հայ-քաղկեդոնականների խնդիրներից, № 7 եկեղեցու «Խաչելության» տեսարանին անդրադարձած Տ. Վելմանսը հանգում է այն եզրակացության, որ այստեղ աշխատել են հայ վարպետներ, քանի որ որմնանկարներն ուղղեցող մակագրությունները հիմնականում հայերեն են, և մինևույն ժամանակ հեղինակը իր զարմանքն է հայտնում, թե ինչո՞ւ արդյոք դրանք վրացերեն չեն¹³¹: Այսինքն Տ. Վելմանսի կողմից արդեն նկատվել էր որոշակի անհամաձայնություն, որի բացատրությունը նա դժվարանում էր տալ:

Սաբերեբեի № 7 եկեղեցու որմնանկարների դեպքում խիստ կարևոր է մակագրությունների եռալեզու լինելու հանգամանքը, որը հայ-քաղկեդոնական հուշարձանների առանձնահատուկ գծերից է: Հատկանշական է, որ № 7

130 Նեոճեղձոյ Գ., 1985, 143.

131 Velmans T., 1995, 314.

եկեղեցու որմնանկարներում վրացերենը ներկայացված է խորանում՝ Քրիստոսի ձեռքի բաց Ավետարանի վրա, որը արտահայտում է եկեղեցու դավանաբանական ուղղվածությունը։ Հետո գալիս են հունարեն մակագրությունները, որոնք նույնպես շատ չեն։ Եվ, վերջապես, որմնանկարների մակագրությունների գերակշռող մեծամասնությունը հայերեն է, որտեղ վերջիններս աչքի են ընկնում և՛ կրկնակի քանակով, և՛ ծավալով, քանզի ներկայացնում են ավետարանական բնագրից վերցված ընդարձակ հատվածներ¹³² և այս հանգամանքի հետ չի կարելի հաշվի չնստել։ Այս ֆոնի վրա Զ. Սիսիրտլաձեի առաջ քաշած այն դրույթը, որ Սաբերեբեի վանքը ամբողջությամբ վրացական էր ու նրա վանականների կազմում կարող էին լինել դավանակից հայեր ու հույներ¹³³, բոլորովին համոզիչ չի հնչում։ Այս տեսակետը միակողմանի է և չի բացատրում, թե ինչու, օրինակ, Սաբերեբեի №№ 5, 6 և 8 եկեղեցիներում չկա գեթ մեկ հունարեն կամ հայերեն արձանագրություն, եթե իրականում վանքը բազմէթնիկ էր։ Դա նշանակում է, որ Սաբերեբեի № 7 եկեղեցին այնուամենայնիվ տարբերվում էր մյուսներից իր ավանդույթներով ու ազգային պատկանելությամբ։ Եթե միջև անգամ հայերեն գրերը կազմեին մակագրությունների քիչ մասը, այդ դեպքում նույնպես մենք կխոսեինք Սաբերեբեի կազմում հայ-քաղկեդոնական եկեղեցու առկայության մասին, քանզի միայն այս մշակույթի շրջանակներում են կիրառվել բազմալեզու արձանագրությունները։ Այն, որ Սաբերեբեի երկաբնակ հաստատությունում հայ-քաղկեդոնականներն ունեին իրենց առանձին եկեղեցին, չնայած որ պատկանում էին միևնույն վանքին, հիշեցնում է Սբ. Սաբայի վանքում համաձայն Նիկոն Սևսարեցու կանոնադրության (XI դ. վերջ) հայ-քաղկեդոնականների կարգավիճակը, ուր վերջիններս ունեին իրենց առանձին եկեղեցին և ժամերգությունները կատարում էին մայրենի լեզվով¹³⁴։

Այսպիսով, Սաբերեբեի վանքը և նրա կազմի մեջ մտնող հայ-քաղկեդոնական եկեղեցին հանդիսանում են հայ-բյուզանդական քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների ակտիվացման, ինչպես նաև քաղկեդոնական համայնքի հերթական մշակութային վերելքի արդյունքում ստեղծված հոգևոր կենտրոն, որը նշանակալից դեր է ունեցել տարածաշրջանում և լավագույնս բացահայտում է տարածաշրջանի ու դարաշրջանի պատմամշակութային նկարագիրը¹³⁵։

132 Չնայած այս ակնհայտ փաստին, որը նկատել է նաև Տ. Վելմանսը, Զ. Սիսիրտլաձեն թվարկելով մակագրությունների լեզուները՝ հայերենը դնում է երրորդ տեղում։ Տե՛ս Նեոճլաձե Գ., 1985, 143–144.

133 Նեոճլաձե Գ., 1985, 143.

134 Март Н. Я., 1995, 243; Арутюнова-Фиданян В. А., 1994, 67.

135 Շնորհակալություն եմ հայտնում Հովհաննես Դազարյանին վրացերենից թարգմանության, ինչպես նաև առանձին լուսանկարների տրամադրման համար։

ZARUHI A. HAKOBYAN
PhD in Arts, Assistant
Yerevan State University,
Chair of History and Theory of Armenian Art
zaruhy@yandex.ru

DAVID–GAREJI. THE MURALS OF THE MONASTERY OF SABEREEBY WITH ARMENIAN LEGENDS, (10th CENTURY)

SUMMARY

The monastery complex David–Gareji, also comprising the Monastery of Sabereeby, was established in the first half of the 6th century by David and his disciples who had settled in the historical province of Hereti, in Caucasian Albania, following the persecutions of the Monophysites. David–Gareji was one of the major centers of the Medieval Georgian culture, being simultaneously connected with the Armenian culture, since up until the 19th century it had been visited by the Armenian clergy and pilgrims, leaving their legends. There were Armenian settlements in the vicinity of David–Gareji, as attested by the preserved Armenian toponyms, while David himself, according to his life story, was an Armenian speaker. Meanwhile, an outskirt of Sabereeby was named “nasomkhari” meaning “Armenian-populated” in Georgian. The Armenian traces have also been attested by the Armenian Church of Sabereeby and its murals. The murals have been described by G. Gabrindashvili, T. Sheviakova, P. Muradian, T. Welmans and Z. Skhirtladze.

The Armenian Church of Sabereeby, Church № 7, is Armenian Chalcedonic, since the legends on its murals are done in three languages: Armenian, Georgian and Greek. Depicted in the apse is the Ascension of Christ, while in the Northern nave there is a Crucifix. The largest Georgian legend in the apse is on the open codex held by Christ, thus explaining the denomination of the Church. The most popular scene is the Crucifixion. It bears only Armenian and Greek legends, where the Armenian ones are the most extended and numerous, being taken from the Gospel. Several parts of the Crucifixion composition have been conveyed to the interior surface of the Northern wall arch carrying images of St. Mary and St. John. The principle of placing the leading characters and Christ presented in colobium conforms to the early iconographic tradition. In the center of the Crucifixion,

close to Christ, is the Holy Church – a crowned female figure, carrying a legend in Armenian. This figure is typical for the Armenian–Chalcedonic tradition, since being Sons of Universal Church, the Chalcedonians strove for the unification of Eastern Church, as symbolized by the Holy Church. The earliest cases of this image existed in the Armenian art of the 7th century, during the first peak of the Chalcedonic culture, as well as in the 10th century in Tayk, another major center of the Chalcedonic art.

The eastern nature of the painting, its stylistic and iconographic features as well as the traits echoing the art of Cappadocia of the 9–10th centuries suggest the idea that the Armenians' came to Sabereby from Cappadocia. With regard to the facts of history, as well as to some peculiarities of the murals, it can be suggested that the Monastery of Sabereby and Church № 7 were created about the mid–10th century during the rule of Ishkhanik from the Aranshahiks, the rulers of the Armenian part of Caucasian Albania. It is well known that Ishkhanik's mother was Dinar, descended from the early Armenian Bagratides, renowned Chalcedonians. It was during the period of the joint rule by Ishkhanik and his mother that Chalcedonism became widely spread, as pointed out by the sources, giving rise to the first Chalcedonian community of monks. This process was going on against the background of increasing Byzantine influence and another boost of the Armeno–Chalcedonian culture.

His attempt to explain the trilingual legends on the Churches № 7, Z. Skhirtladze suggested that there may have been Greeks and Orthodox Armenians treading the ground in Sabereby. The hypothesis that the Monastery Sabereby was multi-ethnic cannot explain why the trilingual legends are found only in the Church № 7. Besides, the premise of Skhirtladze on the Georgian nationality of the artist ornamenting the Church № 7, could hardly be true, for most legends written in Armenian, in numbers exceeding the Georgian and Greek ones by several times, which could have hardly been prepared by a Georgian.

It is worth of noting that the murals of the other three churches of Sabereby display a certain iconographic similarity with the frescoes of the Church №7 save for the image of the Holy Church, being though stylistically simplified. We assume that the first ornamented was the Armeno–Chalcedonian Church with the murals having become prior art for other churches in Sabereby, ornamented by local Georgian artisans. It took place in the second half of the 10th century, when Hereti together with Khakheti was already under Georgian administration. Thus, the Monastery Sabereby and its first church were built around the mid–10th century by the Armenian Chalcedonians who likely came from Cappadocia. It was the first Orthodox monastery within the David–Gareji complex, the latter being monophy-site till the 10th century. The joint activities of the Armenian Chalcedonians and the Georgians within a single monastery can be explained by the common confession of Orthodox, while retaining certain traditional differences. The Armenian Chalcedonians having preserved their ethnic identity, used to make up their own individual community with its unique cultural traditions.

ЗРУИ А. АКОПЯН
Кандидат искусствоведения
ЕГУ, ассистент кафедры армянского искусства
zaruhy@yandex.ru

ДАВИД–ГАРЕДЖИ. ФРЕСКИ С АРМЯНСКИМИ НАДПИСЯМИ В МОНАСТЫРЕ САБЕРЕЕБИ (X В.)

РЕЗЮМЕ

Монастырский комплекс Давид–Гареджи, куда входит и монастырь Саберееби, был основан в первой половине VI в. Давидом и его учениками, бежавшими вследствие гонений на монофизитов и осевшими в исторической провинции Эрети. Давид–Гареджи является одним из важнейших центров средневековой грузинской культуры, в то же время он был связан с армянской культурой, так как вплоть до XIX в. его посещали армянские духовные лица и паломники, оставившие там надписи. В окрестностях Давида–Гареджи были армянские поселения, о чем свидетельствуют сохранившиеся армянские топонимы, а сам Давид, согласно его житию, говорил по–армянски. Местность близ Саберееби называлась “Насомхари”, что в переводе с грузинского означает место, населенное армянами. Об армянском следе свидетельствует также армянская церковь Саберееби и ее росписи. О памятнике писали Г. Гаприндашвили, Т. Шевякова, П. Мурадян, Т. Вельманс и З. Схиртладзе.

На фресках армяно–халкидонитской церкви Саберееби (церковь № 7) сохранились надписи на трех языках – армянском, грузинском и греческом. Здесь в апсиде изображено Вознесение Христа, а в северном рукаве – Распятие. Грузинские надписи есть в апсиде, в частности, самая большая – текст на раскрытом кодексе в руках у Христа, что объясняется конфессиональной принадлежностью церкви. Сцена Распятия является самой известной. Она имеет только армянские и греческие надписи, причем на армянском даны самые пространственные и многочисленные, взятые из Евангелия. Некоторые части композиции Распятия перенесены на внутреннюю поверхность арки северной стены, где, в частности, изображены Богоматерь и Иоанн. Такой принцип расположения главных персонажей, а также Христос, облаченный в колобий, соответствует ранней иконографической традиции. В центре композиции Распятия, непосредственно рядом с Христом, изображена св. Церковь – женская фигура увенчанная венцом, с соответствующей армянской

надписью. Этот образ типичен для армяно-халкидонитской традиции, так как халкидониты, будучи сыновьями Вселенской Церкви, стремились к единению Восточной Церкви, символом которой была св. Церковь. Самые ранние примеры данного образа известны в армянском искусстве VII в., в период первого расцвета халкидонитской культуры, а также X в., в Тайке, еще одном важнейшем центре халкидонитского искусства.

Восточный характер живописи, ее стилистические и иконографические особенности, а также переключки с искусством Каппадокии IX–X вв. позволяют предположить, что художники прибыли в Саберееби из Каппадокии. Учитывая исторические факты, а также ряд особенностей фресок, можно утверждать, что монастырь Саберееби, и церковь № 7, были созданы около середины X в. в период правления Ишханика из династии Араншахиков, правителей армянской части Кавказской Албании. Известно, что матерью Ишханика была Динар, наследница младшей линии Багратидов, известных халкидонитов. Именно в период совместного правления Ишханика и его матери халкидонитство в Гареджи переживает подъем, как указывают источники, и возникает первая халкидонитская обитель. Этот процесс происходит на фоне усиления византийского влияния и второго расцвета армяно-халкидонитской культуры.

Пытаясь объяснить трехязычные надписи церкви № 7, З. Схиртладзе выдвигает предположение о том, что в Саберееби могли подвизаться греки и православные армяне. Теория о многоэтничности монастыря Саберееби не объясняет почему трехязычные надписи имеются только в церкви № 7. Нельзя не учитывать того, что большинство росписей имеет именно армянские надписи, число которых превосходит грузинские и греческие в несколько раз.

Представляет интерес и то, что росписи остальных трех церквей Саберееби выявляют определенное иконографическое сходство с фресками 7-ой церкви, за исключением образа св. Церкви, но стилистически более упрощены. Мы полагаем, что первой была расписана армяно-халкидонитская церковь, росписи которой позже послужили прототипом для других церквей Саберееби, расписанных уже местными мастерами. Это происходило уже во второй половине X в., когда Эрети была присоединена к Кахети и там установилось грузинское правление. Таким образом, монастырь Саберееби и его первая церковь были расписаны к середине X в. армянами-халкидонитами, прибывшими, возможно, из Каппадокии. Это была первая православная обитель в комплексе Давид-Гареджи, так как монастырь, согласно историческим данным, был монофизитским вплоть до X в. Совместная деятельность армян-халкидонитов и грузин в пределах одного монастыря объясняется общностью вероисповедания – православием, но в то же время налицо определенная разница в традициях. Армяне-халкидониты, сохранившие этническое самосознание, формировали свою отдельную общину с присущими только ей культурными традициями.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ադոնց Ն., – Բագրատունեաց փառքը. Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1948:

Առաքելյան Բ., – Հայկական պատկերաքանդակները IV–VII դդ., Երևան, 1949:

Գիրք թղթոց. – Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901:

Գրիգորյան Գ., – Հայաստանի վաղ միջնադարյան քառանիստ կոթողները, Երևան, 2012:

Դանիելյան Է., – Թոռնիկյանների քաղաքական դերը X դ. հայ-բյուզանդական հարաբերություններում // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1977, №10, էջ 64–72):

Եղիազարյան Ա., – Աղուանից թագաւորութեան պատմութեան որոշ խնդիրների շուրջ // Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 2009 (1-12), էջ 138–170:

Եղիազարյան Ա., – Հայ Բագրատունիների տերությունը (885–908 թթ.), Երևան, 2011:

Երեմյան Ս. Տ., – Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

Հակոբյան Զ., – Օձունի կոթողի պատկերների մեկնաբանման հարցի շուրջ // Էջմիածին, Ա, 2005:

Հարությունովա Վ., – Գրիգոր Պակուրյանը (Բակուրյանը) և Պետրիծոնում վանք հիմնելու նրա նպատակները // Սառը և հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968;

Մանուչարյան Ա., – Քննություն Հայաստանի IV–XI դդ. շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ., – Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 1, Երևան, 1934:

Մելիքսեթ-Բեկ Լ., – Դավիթ «Անհաղթի» Վրաստանում լինելու հարցի շուրջը, – «Պատմա-բանասիրական պրպտումներ», Ս. Էջմիածին, 2010:

Մնացականյան Ա., – Աղվանից աշխարհի գրականության հարցի շուրջ, Երևան, 1966:

Մնացականյան Ս., – Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982:

Մնացականյան Ս. Խ., – Աղթամար, Երևան, 1985:

Մուրադյան Պ., – Գրիգոր Բակուրյանի «Սահմանք»-ի հունարեն և վրացերեն խմբագրությունների գնահատման հարցի շուրջ // ՊԲՀ, 1968, № 1:

Յակոբեան Ա., – Բուն Աղուանքի և Հայոց Արևելից կողմանց թագաւորութիւնները Թ-Ժ դարերում // Հանդէս ամսօրեայ, Վիեննա, 2011, (1-12):

Յակոբեան Զ., – Անտիկ աւանդոյթների վերապրումները Սլքէ թագուիու աւետարանի մանրանկարներում // Բազմավէյ (ՃԿԷ), 2009, էջ 349–374:

Ստեփանոս Ասողիկ Տարոնացի, – Պատմութիւն տիեզերական, Ս-Պետերբուրգ, 1885:

Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի, – Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից // «Արարատ», 1897, մարտ:

Տեր-Ներսեսյան Ս., – Հայ արվեստը միջնադարում, Երևան, 1975:

Акопян З., – Группа армянских иллюстрированных рукописей XI века и проблема византийского художественного влияния // Византийский Временник, 2008, № 67.

Акопян З. А., – Особенности иконографии армяно-халкидонитских памятников (X–XIII вв.) // Историко-филологический журнал, 2009, 2–3, 179–180).

- Амиранашвили Ш. Я.**, – История грузинской монументальной живописи. Т. 1. Тбилиси, 1957.
- Амиранашвили Ш.**, – Грузинская миниатюра. М., 1966.
- Арутюнова-Фиданян В. А.**, – Типик Григория Пакуриана. Ереван, 1978.
- Арутюнова-Фиданян В. А.**, – Армяне-халкидониты на восточных границах византийской империи (XI в.). Ереван, 1980.
- Арутюнова-Фиданян В. А.**, – К вопросу о двух редакциях типика Пакуриана // Кавказ и Византия. Вып. 6. Ереван, 1988. С. 88–101.
- Арутюнова-Фиданян В. А.**, – Армяно-византийская контактная зона (X–XI вв.). Результаты взаимодействия культур. М., 1994.
- Арутюнова-Фиданян В. А.**, – Православные армяне в контексте борьбы за унию церквей на христианском Востоке // Традиции и наследие христианского Востока. Материалы конференции. М., 1996. С. 23–62..
- Арутюнова-Фиданян В. А.**, – Повествование о делах армянских. VII в. Источник и время. М., 2004.
- Вахушти Багратиони**, – История царства Грузинского (перевод Н. Накашидзе). Тбилиси, 1976.
- Вольская А.**, – Росписи средневековых трапезных Грузии. Тбилиси, 1974. С. 193.
- Вольская А.**, – Особенности росписи восьмой церкви пещерного монастыря Саберееби (Давид-Гареджа) // Искусствознание, Тбилиси, 2005. №6. С. 109–112.
- Дурново Л. А.**, – Очерки изобразительного искусства средневековой Армении. М., 1979.
- Каждан А. П.**, – Армяне в составе господствующего класса византийской империи в XI–XII вв. Ереван, 1975.
- Казарян А. Ю.**, – Образы «Майр Екелеци» (Матери-Церкви) в армянской архитектуре // Древнерусское искусство. Идея и образ. Опыт изучения византийского и древнерусского искусства. М., 2009.
- Казарян А. Ю.**, – Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV–VII веков. М., 2007.
- Казарян В.**, – Черты эллинистических традиций в армянской миниатюре // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. М., 1978.
- Каковкин А. Я.**, – Персонификация Святой Церкви в коптском искусстве // Троицкие чтения 1997. Сборник научных исследований, Материалы конференции. Большие Вяземы, 1998.
- Карсавин А. П.**, – Святые отцы и учителя Церкви (Раскрытие православия в их творениях). М., 1994.
- Лафонтэн-Дозонь Ж.**, – **Лафонтэн-Дозонь Ж.** Росписи церкви, называемой Чемлекчи Килисе, и проблема присутствия армян в Каппадокии // Византия, южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура. Сборник статей в честь В. Н. Лазарева. М., 1973.
- Летопись Картли**, – **Летопись Картли** (перевод, введение и примечания Г. В. Цулая). Тбилиси, 1982.
- Лидов А.**, – О художественной культуре армян-халкидонитов (к постановке проблемы) // IV Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства. Ереван, 1987.
- Лидов А. М.**, – Искусство армян-халкидонитов // Историко-филологический журнал, 1990. № 1 (128).
- Манукян С.**, – О тенденции архаизации в армянской живописи X в. // Научные

сообщения. М., 1978. Вып. X. С. 38–46.

Матенадаран, – Армянская рукописная книга VI–XIV веков (составители и авторы текстов В. Казарян и С. Манукян). Т. 1. М., 1991.

Матиане Картлиса, – **Матиане Картлиса** (перевод, введение и примечания М. Лордкипанидзе). Тбилиси, 1976.

Мурадян П. М., – Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя // Кавказ и Византия. Вып. 3. 1982.

Святой Герман Константинопольский, – Сказание о Церкви и рассмотрение таинств. М., 1995.

Степаненко В. П., – К интерпретации триумфальной сцены в церкви Большой голубятни в Чавушин около Гёрёме // Традиции и наследство Христианского Востока. Материалы международной конференции. М., 1996.

Страбон, – География (перев., коммент. Г. А. Стратановского). М., 1964.

Чубинашвили Г. Н., – Пещерные монастыри Давид-Гареджи. Очерки по истории искусства Грузии. Тбилиси, 1948.

Марр Н. Я., – Аркау, монгольское название христиан в связи с вопросом об армянах-халкидонитах (ВВ, 1906. Т. XII, № 1–2).

Марр Н. Я., – Кавказский культурный мир и Армения. Ереван, 1995.

Меликсет-Беков Л. М., – Гареджийская тетралинга эпохи монголов 1352 г. // Эпиграфика Востока, т. 8, М.–Л., 1953. С. 56–62.

Мурадян П. М., – Армянская эпиграфика Грузии. Картли и Кахети. Ереван, 1985.

Мухелишвили Д. Л., – Из истории географии Восточной Грузии (Шаки и Гогарана). Тбилиси, 1982.

Покровский Н. В., – Евангелие в памятниках иконографии (переизд.). М., 2001.

Садовская Ю., – Роспись церкви Пресвятой Богородицы (Эгри Таш) IX–X веков в долине Ихлара. К вопросу о восточнохристианской традиции в живописи Каппадокии. Автореферат канд. дисс. СПб., 2003.

Такайшвили Е., – Археологическая экспедиция 1917-ого года в южные провинции Грузии. Тбилиси, 1952.

Хрушкова Л. Г., – Скульптура раннесредневековой Абхазии: V–X века. Тбилиси, 1980.

Хускивадзе Л. З., – Средневековые перегородчатые эмали из собрания Государственного музея искусств Грузии. Тбилиси, 1984.

Шевякова Т. С., – Монументальная живопись раннего средневековья Грузии. Тбилиси, 1983.

Щепкина М. В., – Миниатюры Хлудовской Псалтыри. М., 1977.

Юзбашян К. Н., – Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. М., 1988.

გაფრინდაშვილი გ., – ძველი ქართული კულტურის კვლევის სპელეისტიკური პრობლემები დ. გარეჯის უდაბნო. – «სპელეისტიკური კვლევა-ძიებანი», მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბ., 1977.

კეკელიძე კ., – ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I. ძველი მწერლობა, თბ., 1960.

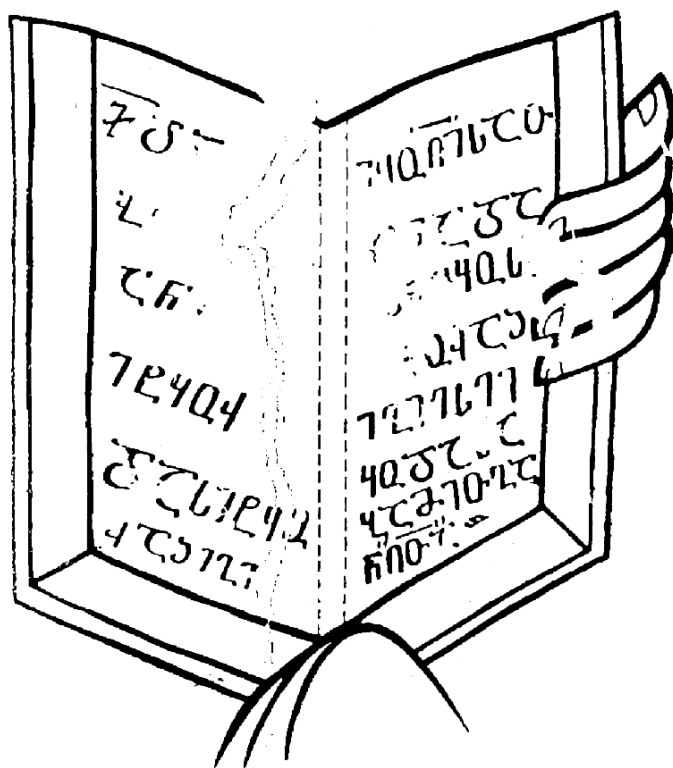
კეკელიძე კ., – საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ // ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან. ტ. I, თბ., 1956.

მელიქსეთ-ბეგი ლ., – გარეჯის «მრავალმთის» სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიგლოტური წარწერა ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიგურული // «აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე», V-VI, თბ., 1940. გვ. 153–175.

- სხირტლაძე ზ., – საბერძნეთის ფრესკული წარწერები. თბილისი, 1985.
- ძველი, – ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები. წიგნი I, თბ., 1964.
- Adontz N.**, – Etudes arméno-byzantines. Lisbonne, 1965.
- Arutjunova-Fidanian V. A.**, – The ethno-confessional self-awareness of Armenian Chalcedonians // Revue des études arméniennes. Paris. Vol. XXI. 1988–1989. P. 345–363.
- Asheimaston-Potamianou M.**, – Byzantine Wall-Paintings. Athens, 1994.
- Charanis P.**, – The Armenians in the Byzantine Empire. London, 1972.
- Cledat J.**, – Le monastère et la nécropole de Baouît // Mémoires de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire, XII, 1904.
- Dedeyan G.**, – Mleh le Grand, stratège de Lykandos // Revue des Etudes Arméniennes. 1981. XV.
- Der-Nersessian S.**, – La peinture Arménienne au VII siècle et les miniatures de l'Evangile d'Etchmiadzin // Etudes Byzantines et Arméniennes. Vol. 1. Louvain 1973.
- Grabar A.**, – Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique. T. II. Paris, 1946.
- Leroy J.**, – Les manuscrits syriaques à peintures. Paris, 1964.
- Lexikon**, – Lexikon der christlichen Ikonographie, Bd. I, Freiburg, 1968.
- Lexikon**, – Lexikon der christlichen Ikonographie, Bd. 2, Freiburg, 1970.
- Mango C.**, – Les monuments de l'architecture du XIe siècle et leur signification historique et sociale // Travaux et Mémoires. Paris, 1976. Vol. 6. P. 351–365.
- Jerphanion G.**, – Une nouvelle province de l'art Byzantine. Les églises rupestres de Cappadoce. Vol. 2. Paris, 1942.
- Palanque Ch.**, – Rapport sur les recherches effectuées à Baouît en 1903 // Bulletin de l'Institut Français d'Archeologie Orientale. Le Caire, 1906. T. V.
- Schiller G.**, – Iconography of Christian Art. Vol. 2. London, 1972.
- Skhirtladze Z.**, – The Mother of all the Churches. Remarks on the Iconographic Programme of the Apse Decoration of Dort Kilise // Cahiers archéologiques. T. 43, 1995.
- Skhirtladze Z.**, – Newly Discovered Early Painting in the Gareja Desert // Eastern Approaches to Byzantium (edited by A. Eastmond). Ashgate, 2001.
- Talbot A.-M.**, – The Byzantine Family and the Monastery // Dumbarton Oaks Papers, 1990. Vol. 44. P. 119–129.
- Thierry N. et M.**, – Nouvelles églises rupestres de Cappadoce Région de Hasan Dagi. Paris, 1963.
- Thierry N. et M.**, – Peinture du X siècle en Géorgie Méridionale et leur rapports avec la peinture Byzantine D'Asie Mineure // Cahiers Archéologiques. 1975. Vol. 24.
- Thierry N.**, – La Vierge de tendresse à l'époque macédonienne // Зорпак 10. Белград, 1979.
- Thierry N.**, – La Cappadoce de L'antiquité au Moyen Age. Brepols, 2002.
- Thérél M.-L.**, – Les symboles de l'«Ecclesia» dans la création iconographique de l'art chrétien du IIIe au VIe siècle. Rome, 1973. P. 13–26.
- Velmans T.**, – Une variante originale de la Crucifixion de type palestinien // Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann. Princeton, 1995. P. 309–315.
- Weitzmann K.**, – “Loca Sancta” and the Representational Arts of Palestine // Dumbarton Oaks Papers. Vol. 28. 1974. P. 31–55.

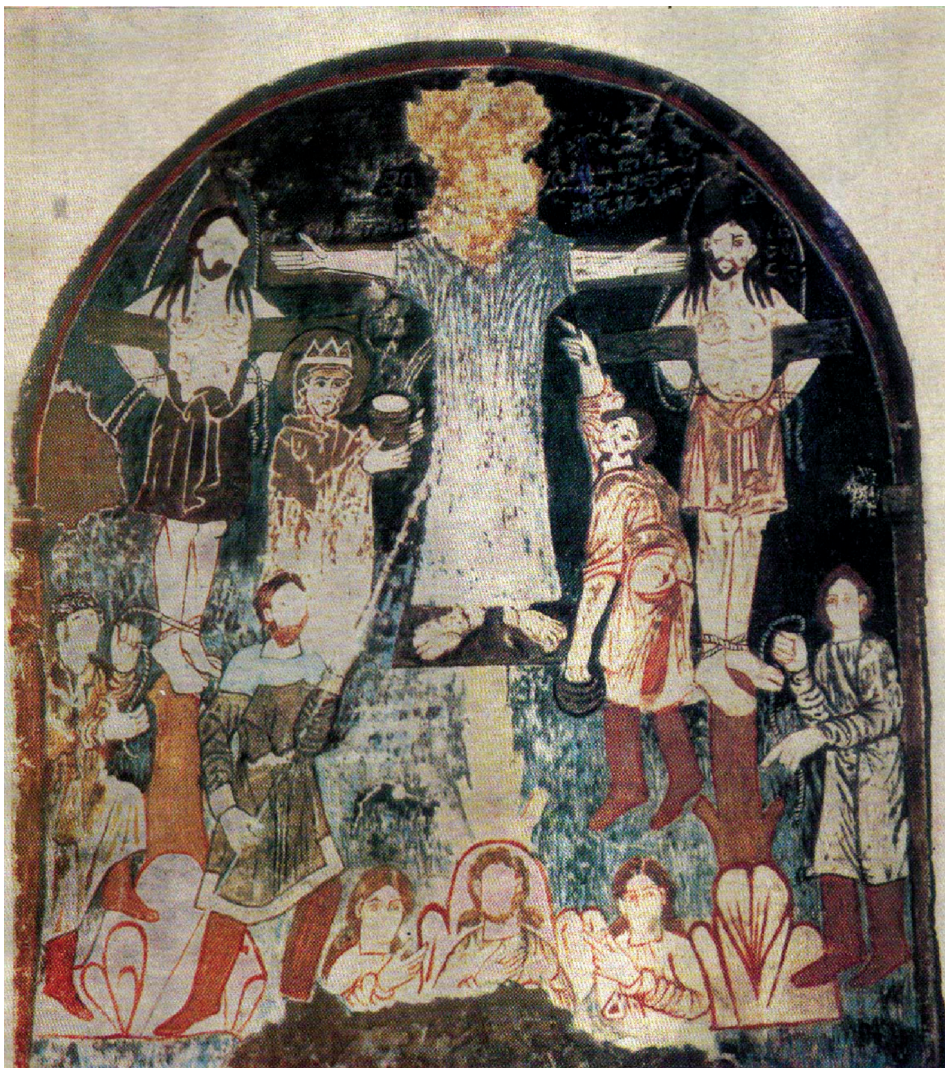
Սաբերենթի վանքի ընդհանուր տեսքը (լուս. Հ. Ղազարյանի)

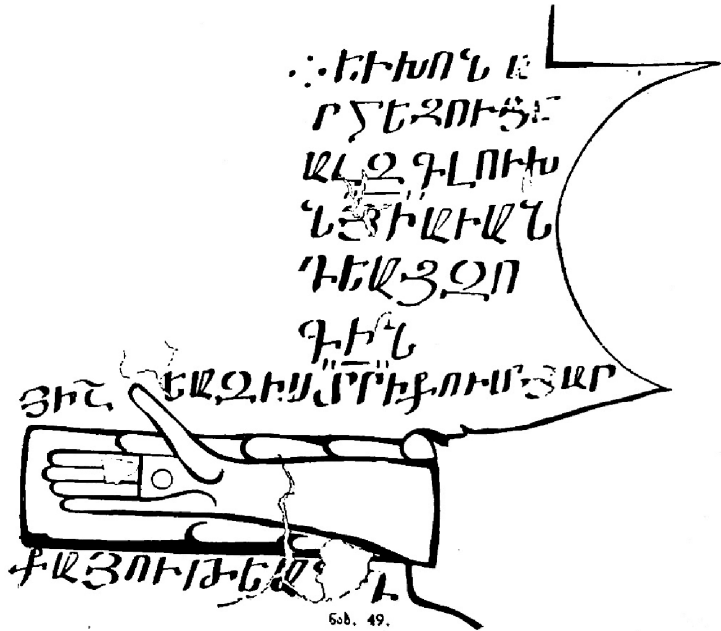
Քրիստոսի ձեռքի բաց Ավետարանը: Հատված № 7 եկեղեցու խորանի «Համբարձման» տեսարանից (գծանկարը՝ ըստ Զ. Մխիթրյանի)

№ 7 եկեղեցու հյուսիսային թևը՝ «Խաչելության» տեսարանով
(լուս. Հ. Ղազարյանի)

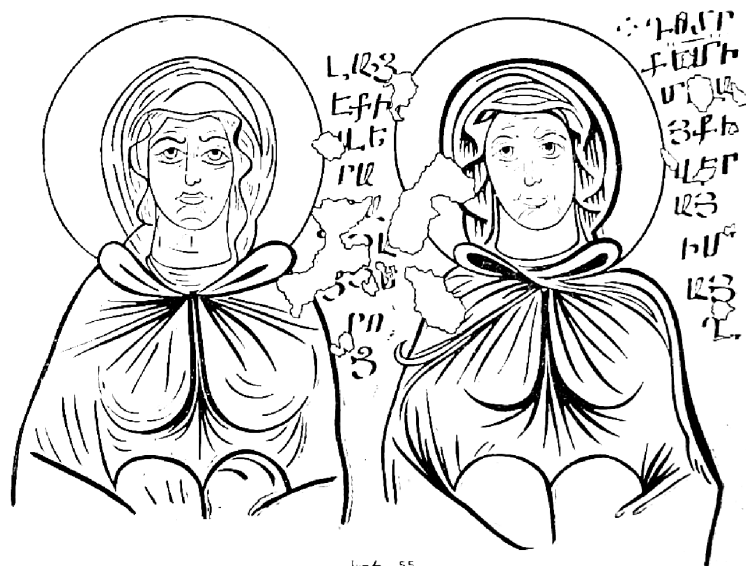
№ 7 եկեղեցու հյուսիսային թևը՝ «Խաչելության» տեսարանով
(ըստ Շեվյակովայի)

Քրիստոսի աջ կողմի հայերեն արձանագրությունները: Հատված № 7 եկեղեցու «Խաչելության» տեսարանից (գծանկարը՝ ըստ Զ. Սխիրտլաճեի)

Արեգակի մարմնավորումը: Հատված № 7 եկեղեցու «Խաչելության» տեսարանից (ըստ Շեվյակովայի)

Նյդհ. 55

Կաթողիկե Եկեղեցի: Հատված
№ 7 եկեղեցու «Խաչելության»
տեսարանից (գծանկարը՝
ըստ Զ. Սխիրտլաձեի)

ՆՈՐԱՅՐ Բ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
Դոցենտ, ԵՊՀ,
nornor@mail.ru

XVII–XVIII ԴԴ. ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XVII–XVIII դարերը նոր փուլ են հայոց լեզվի պատմության և մեր գրավոր մշակույթի համար: Այս շրջանում ստեղծվում են գրեթե բոլոր ժանրերի բազմաթիվ ինքնուրույն և թարգմանական ստեղծագործություններ, որոնք հարուստ նյութ են պարունակում ժամանակաշրջանի հայերեն գրավոր մշակույթի լեզվական ընդհանուր պատկերն ամբողջացնելու համար:

Այս շրջանը հայոց լեզվի շրջանաբաժանման հոլովությամբ համապատասխանում է **վաղ աշխարհաբարին**¹ միջին հայերենից նորմավորված նոր աշխարհաբարին անցնելու ենթաշրջանին: Այդ շրջանում իրար կողք-կողքի գոյակցում են գրաբարով, նոր ձևավորվող աշխարհաբարով ու ժամանակի բարբառներով գրված երկերը: XVII դարի վերջը – XVIII դ. սկիզբը շաղկապում են մի կողմից միջին հայերենը, մյուս կողմից՝ նոր-նոր ձևավորվող ու աստիճանաբար նորմավորվող գրական աշխարհաբարի տարածքային տարբերակները (Կ. Պոլսում, Վենետիկում և Զմյուռնիայում, Թիֆլիսում, պարսկահայ և հնդկահայ գաղթօջախներում և այլուր)²: «Ի տարբերություն նախորդ ենթաշրջանի (միջին հայերենի – Ն. Պ.)՝ այս ենթաշրջանում կան որոշակի միասնականացնող միտումներ, որոնք էլ հիմք են տալիս ընդհանուր լեզվի կազմավորման և նրա կողմից գրաբարի՝ որպես գրական լեզվի, ֆունկցիաները սահմանափակելու համար»²:

Հայերենի զարգացման շղթայում միջանկյալ և այս փուլում անցումային դիրք գրավող աշխարհաբարում առկա են բնագրերի երեք կարգի տարատեսակներ՝ հին գրական հայերեն կամ գրաբար, գրաբար-աշխարհաբար միախառն բնութագրեր (քաղաքացիական հայերեն), բարբառներ: Ըստ այդմ՝ իրենց լեզվական որակով դրանք կարելի է բաժանել մի քանի հիմնա-

1 Վաղ աշխարհաբարին և նրա դրսևորումներին նվիրված են մի շարք ուսումնասիրություններ, տե՛ս օրինակ՝ Գ. Զահուկյան, Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը XVIII–XIX դդ., 1954 (անտիպ): Գալստյան Ս., 1963: Շահբազյան Գ. Տ., 1963: Իշխանյան Ռ., 1979: Մկրտչյան Է., 1979, թ. 3:

2 Զահուկյան Գ., 1969, 50:

կան խմբերի³:

1. Գրաբար բնագրեր: Ուշ միջնադարում գրաբարը պահպանում է եկեղեցու և գիտության լեզու լինելու իր գործառնությունը, և շարունակում են ստեղծվել գրաբարով բազմաթիվ երկեր: Այս շրջանի գրաբարը որոշակիորեն տարբերվում է դասական շրջանից, այն մեծամասամբ չունի դասական հայերենի հատկանիշները հատկապես հետևյալ առանցքային կետերում. հին շրջանի համեմատ տեղի են ունեցել իմաստային տեղաշարժեր՝ պայմանավորված խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ⁴, ձևաբանության մեջ նկատվում է հոլովական և խոնարհման նախկին շեղումների կայունացում, շարահյուսության մեջ ի հայտ են գալիս համաձայնության և շարադասության՝ նոր մտածողությանը հարիր կաղապարներ, բավականին շատ են նորակազմությունները: Նշված նոր իրողությունները պայմանավորում են XVII–XVIII դդ. գրաբարի նոր որակը, որը որոշակիորեն տարբերվում է թե՛ դասական շրջանի գրաբարից, թե՛ իր ժամանակի խոսակցական լեզվից:

Հիմնականում գրաբարով են գրված դիվանական փաստաթղթերը («Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետոյ ի Ս. Ղազար», «Դիւան Սուրբ Յակոբայ»), պատմագրական երկերը (Ա. Դարիժեցի, Ստ. Ռօշթա և այլն), նամակներն ու պաշտոնական գրությունները, կոնդակները: Ներկայացնենք մեկ-երկու նմուշ նման գրվածքներից. «Բազում անուղղայ և անպատշաճ անկարգութեամբ ելից զտունս Հայոց, զոր աստանօր կամիմ ի գլուխս բաժանելով բացայայտել սակաւօք» (Դիւան Ս. Յակոբայ), «Յաւուրս սորա դարձեալ ելին բազում պարոնայք և ռամիկք ի թափումն սուրբ աշխարհին, բայց ազգնյունաց դաւով բազում չարիս անցուցին ընդ նոսա ի ճանապարհին» (Մինաս Համդեցի, Ազգաբանութիւն հայոց) և այլն:

Նոր որակի գրաբար է լատինաբան հայերենը: Այն դրսևորվում է դասական գրաբարից տարբերվող հնչյունական, ձևաբանական, հատկապես՝ բառապաշարային նոր իրողություններով, որոնց հանրագումարը հանգեցնում է հայերենի մի նոր «տարատեսակի»: «Լատինաբան հատկանիշներն ըստ էության այլ բան չեն, քան հեռացում «հայկաբան» հայերենից և մոտեցում լատիներենին»⁵: Անառարկելի է այդ որակի լեզվով ստեղծված գիտական, քերականական, աստվածաբանական, բառարանագրական, պատմագրական ու այլ երկերի սովոր ծավալը և դրանց բերած մեծ նպաստը հայերենի պատմությանը:

2. Գրաբար-աշխարհաբար միախառն բնագրեր (քաղաքացիական հայերեն): Այս խմբում տարբերակվում են երկու ենթախմբեր: ա) Աշխարհաբար տարրերով հարուստ («ռամկախառն») գրաբար, ուր քերականական հիմքը գրաբարն է, օրինակ՝ Յովհաննէս Կամենացի «Պատմութիւն պատերազմին Խոթինու», Սիմեոն Լեհացի «Ուղեգրութիւն», Զաքարեայ Մարկաւազ «Պատմագրութիւն», Յակոբ Կարնեցի «Տեղագիր Վերին Հայոց», Բունիաթ Սեբաստացի «Բժշկարան» և այլն: բ) Գրաբարախառն աշխարհաբար, ուր

3 Այս շրջանի հայերեն գրավոր աղբյուրների համառոտ բնութագրման առիթ ունեցել ենք, տես **Պողոսյան Ն.**, 2013, 147–149:

4 Իմաստավորության նոր դրսևորումների մասին տես **Պողոսյան Ն.**, 2012, թ. 2, 227–239:

5 **Համբարձումյան Վ.**, 2010, 144:

հենքը չնորմավորված աշխարհաբարն է, բայց հեղինակներն գործածում են նաև գրաբարյան ձևեր, ինչպես՝ Յովհաննէս Թութունջի «Ուղեգրություն», Օգոստինոս Բաջենց «Ժամանակագրություն», Ավետիք Տիգրանակերտցի «Տէֆթէր գիրք» և այլն:

Լինելով միջին հայերենից աշխարհաբարի անցման փուլում ստեղծված երկեր՝ XVII–XVIII դդ. հայերեն բնագրերն աչքի են ընկնում հատկապես վաղաշխարհաբարյան ձևերի բազմազանությամբ: Հաճախ միևնույն երկում, անգամ միևնույն էջին կամ նախադասության մեջ կարելի է հանդիպել գրաբարը, միջին հայերենը և այս կամ այն բարբառը ներկայացնող լեզվական իրողություններ: Օրինակ Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի 1670 թ. կտակից. «Որքան վերայ հայիմք, տարի քան գտարի ըստ հաճոյիցն Աստուծոյ գործ նուագում է»:

Հակոբ Կարնեցու «Ժամանակագրության» մեջ հետևյալ հատվածը նոր գրական լեզվի սաղմնավորման նմուշ կարելի է համարել. «Ի թվակա-նութեանս մերում ՌԾԵ (1606) սով սաստիկ է եղեալ, որ մարդ գմարդ, շուն և կատու կերեալ են»: Հետագա էջերին հեղինակը նույնպես միախառն գործածում է լեզվական նոր ձևեր, ինչպես՝ «Տէր Գէորգն և Տէր Անանիան քահանայ են եղեալ: ...Զմիմեանց երկիրն ասպատակեն և թալանեն և գողանան եղեր հանապազ»:

Հիմնականում գրաբար-աշխարհաբար միախառն հատկանիշներ են կրում նաև հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները, օրինակ XVII դդ.՝ «Յիշեսցիք գտէր Սարգիս Հիզանցին, զվարպետաց վարպետն, որ շատ աշխատանք քաշեր է հետ իմ հօրն ի կարդացնելն, ի գիր և ի ծաղիկ ուսուցանելն», «Ամառնային ժամն չէաք կարել նստիլ, թէ զթանաքն եփէի նայ՝ գրիչ չէի գտնուլ, և թէ գրիչն գտնէի՝ նստոյ տեղ չկայր»:

XVII դ. հետևյալ հիշատակագրությունը շատ բանով հիշեցնում է ավելի ուշ շրջանի գրական լեզուն. «Սուրբ Էջմիածնայ գիւղի անունն Վարդգէս է, Վաղարշ Արշակունին մեծացրել է և իւր անունն դրել: ՌՃՁ մարտի Ը, Մաղաքիա վարդապետ աթոռակալ»⁶: Այս նմուշներով հաստատվում է, որ Արարատյան բարբառի հիմքի վրա XIX դ. կեսերից նորմավորվող գրական արևելահայերենի նախնական տարբերակն իրականում գործածվել ու գրվել է շատ ավելի վաղ:

Ներկայացրած գրաբար-աշխարհաբար միախառն բնագրերը լեզվական առումով տարբեր բնութագիր են ստացել տարբեր լեզվաբանների կողմից: Դեռևս XVIII դ. Պաղտասար Դպիրը այն համարում է «**քաղաքացիական հայերեն**, որ չէ ամենևին կանոնաւոր և ամենևին անկանոն, այլ խառն յերկոցունց՝ ի կանոնաւորէ և յանկանոնէ, և զայս ի գործ ածեն քաղաքական մարդիկ (քաղաքաբնակ – Ն. Պ.) և սակաւ ինչ տեղեակք գրոց: Նաև քերթողք ի յատենախօսութեան և ի զրուցատրութեան զքաղաքականն ածան ի գործ, զի դիւրաւ իմասցին լսողքն և զի այնպէս վայել է խօսակցության»⁷:

Սրա մեկ այլ դրսևորումն է «**միջբարբառային խոսակցական հայերենը**» կամ միասնական նորացող գրական հայերենը, որով միմյանց հետ

6 Տե՛ս Պողոսյան Ն., 2012:

7 Պաղտասար Դպիր, 1736, 468:

հաղորդակցվել են տարբեր բարբառակիր հայերը:

Միասնական նորացող գրական հայերեն, «միասնական այն իմաստով, որ չունի արևմտահայերեն-արևելահայերեն բաժանումը, միավորում է նրանց առանձնահատուկ տարրերը»⁸: Ռ. Իշխանյանի բնութագրելով՝ «միասնական նոր գրական հայերենի» մեջ համատեղվում են արևելյան և արևմտյան բարբառները տարբերող տարրերը:

Գուսանական հայերեն, որով ստեղծագործում էին և իրենց երգերն ու բանաստեղծություններն էին գրում տարբեր վայրերից ու գավառներից սերող հայ գուսաններն ու աշուղները:

Նշված բոլոր բնութագրերը մեկ հիմնական կետում համընկնում են. լեզվական նոր որակը հասկանալի էր իր ժամանակի հայության բոլոր հատվածներին:

3. Բարբառային բնագրեր: Դրանք որոշ առումով կարելի է դիտարկել որպես այս կամ այն բարբառի արտահայտություններ, ինչպես՝ Զաքարիա Ազուլեցու «Օրագրութիւն», Զուար Ճիլերճի Օղլի քահանայի «Ճանապարհագրութիւն և ուխտ յերուսաղէմ», Եղիա Կարնեցու գրվածքներն ու նամականին, ռուսական արքունիքին ուղղված արցախահայերի նամակները (հրատ. Կ. Եգյան), Տրանսիլվանիայի հայերի գրագրությունները (հրատ. Գովրիկյան) և այլն:

Թվարկված բնագրերի դեպքում խոսքը ոչ թե բարբառային տարրեր պարունակող, այլ այնպիսի տեքստերի մասին է, որոնք գրվել են ուղղակի իր ժամանակի բարբառով և հնարավոր է տեղայնացնել՝ մատնացույց անելով կոնկրետ բարբառի հնչյունական, ձևաբանական կամ այլ հատկանիշի առկայությունը: Այդ իմաստով ևս XVII-XVIII դդ. հատկանշական են, քանի որ գուտ բարբառային առաջին տեքստերը պահպանվել և մեզ են հասել այս շրջանից, դրանից առաջ բարբառային տեքստ այսօրվա պատկերացմամբ չենք հանդիպում:

Այդպիսի նմուշներից է Զուար քահանայի ուղեգրությունից. «Կայ մէջ տեղն փոքր պօլմէ դուռ մի, և ունի մահտուսէն ղափուճի, որ նորա մանսուպ է, և կայ օտայ մի միշտ միսաֆիրն անդ նստին: Կայ աջ կողմն փոքր պարմախլըխ մի, որ լաթ վլանալու ղազաններն անդ է, ով ուզէ՝ կ'առնէ կ'երթայ պաղչան լաթերն կու լուան»: Եղիա Կարնեցու նամակներից. «Մին էլ թէ ալիշվէրիշի էհուալն հարցանես, մինչի էս թարեղս Գանձա զարպաֆին լիտրն տասներկու հազար դիան է, հիմա յիչաւ մին թուման, ամմա շամախու համիշա խապար գու գա, թէ տասնեօթ հազար է»:

Բարբառային այս բնագրերը հսկայական նյութ են մատուցում հայերենի պատմական բարբառագիտությանը:

Մեկ ընդհանուր ժողովրդախոսակցական հայերեն չլինելու պայմաններում նոր գրական հայերենն այս շրջանում հանդես է գալիս լեզվական տարբերակներով: Նախնական դիտարկումն իսկ ցույց է տալիս, որ ուրվագծվում էին միջին հայերենին հաջորդող նոր հայերենի նորմավորման սաղմերը, ընդ որում՝ **տարբեր կենտրոններում**, որ մի քանիսն էին: Նախ՝ տնտեսական ու մշակութային ակտիվության տեսակետից առանձնանում էր

8 Իշխանյան Ռ., 1978, 20:

Ջուղան, ապա և՛ Նոր Ջուղան: Այստեղի հայերը սերում էին զանազան գավառներից, քաղաքներից, և ուրեմն այդքան խոսածք ու բարբառ էլ խաչվում էին իրար. «Էին սոքա յագգէն հայոց ժողովածու ժողովուրդք, որք յիւրաքանչիւր աշխարհաց վտարանդի եղեալ էին և եկեալք յԱտրպատականի աշխարհի բնակեալք. որք էին ի յԱմթայ, ի Գազկու, ի Բաղիշոյ, ի Մշոյ, և ի Բերկրոյ, յԱրձիշոյ, ի Վանայ, յԱրծկոյ, յԵզնկոյ, ի Դերջանայ, ի Բաբերդոյ, յԱրգրումայ, ի Սպերոյ, ի Բասենոյ, ի Կաղզումանայ, ի Շիրակումանայ, յԱրաբատեան մասնաւոր գաւառացն յամենեցունց, յԱլաշկերտոյ, ի Մակուայ, ի Խոյայ, ի Սալմաստայ, յՈրմեայ, և այլ ևս իւրաքանչիւր աշխարհաց»⁹: Ահա նման միջավայրում հղկվում ու մշակվում էր Ջուղայի միջբարբառային հայերենը, որ առևտրային ճանապարհով սփռվելով ողջ հայության մեջ՝ զգալի ազդեցություն ունեցավ հետագայի գրական արևելահայերենի մշակման վրա: Ջուղայում, ապա և Նոր Ջուղայում, Թբիլիսիում և անշուշտ Արարատյան դաշտի բնակավայրերում մշակվեց արևելահայերենը, որը գրական նորմավորման հասավ XIX դ. երկրորդ կեսից սկսած: Արևելահայ իրականության գրական կենտրոնն այս ժամանակաշրջանում նախ և առաջ Արարատյան աշխարհն էր և Իրանի հայկական բնակավայրերը: Հիշատակելի են Կոստանդ Վարդապետ «Հաշուեմատեան», Կոստանդ Ջուղայեցի «Աշխարհաժողով», Խաչատուր Ջուղայեցի «Պատմութիւն Պարսից», նաև՝ Սիմեոն Ջուղայեցու, Ոսկան Երևանցու (ծագումով Սպահանից էր) և այլոց աշխատությունները:

Արևմտահայ իրականության լեզվական կենտրոնն էր նախ և առաջ Կ. Պոլիսը: XVII–XVIII դդ. այստեղ արգասավոր էին գրական արտադրության տեսակետից: Այստեղ են ստեղծվել Ազարիա Սասնեցու և Գրիգոր Կեսարացու և շատ այլոց երկերը: Հովհաննես Կոլոտի հանձնարարությամբ Ղուկաս Խարբերդցին իտալերենից և լատիներենից հայերենի է թարգմանել բազմաթիվ երկեր, այդ թվում՝ «Գիրք մտածական աղօթից», «Անալոճիա» և այլն: Արգասավոր թարգմանիչներից է նաև Հակոբ Դպիրը (XVIII դ.), որը լատիներենից ու ֆրանսերենից թարգմանել է «Գիրք խրատական», «Հունական ժամանակագրություն», Նյուտոնի «Փիլիսոփայությունը» և այլ երկեր: Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին հեղինակել է կենդաբանական առաջին հայերեն երկը՝ «Պատմութիւն անասնոց և գազանաց, չորքոտանեաց, սողնոց և թիւնաւորաց, թռչնոց և մարդկան, ծովային ձկանց...» աշխատությունը: Բազմաթիվ երկեր է հեղինակել Երեմիա Չելեպի Քյումուրձյանը՝ «Օրագրութիւն», «Տարեգրական պատմութիւն», «Պատմութիւն համառօտ Դձ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն», «Պատմութիւն Ստամպոլոյ» և այլն: Հայ աստվածաբանական մտքի բարձր նշաձող հաստատած հեղինակներից է Հակոբ Նալյանն իր մի շարք աշխատություններով՝ «Վէմ հաւատոյ», «Մեկնութիւն Նարեկի», «Գանձարան ծանուցմանց»¹⁰: XVIII դ. Կ. Պոլսի գրական կենտրոնական դեմքն էր Պաղտասար Դպիրը, որի բանաստեղծություններից բացի ուշագրավ են «Գրքուկս շահաւէտ, ունի յինքեան բանս», «Կրթութիւն քրիստոնէական պաշտօնի» աշխատությունները, երկհատոր քերականութիւնը և այլն:

⁹ Առաքել Դարիժեցի, 1990, 352:

¹⁰ Նալյան Հակոբ, 2013:

XVIII դ. երկրորդ քառորդից ասպարեզ իջած Մխիթարյանների երկերում արդեն նկատվում է նորմավորված արևմտահայերենի գործածություն:

Արևմտահայ գրական-լեզվական հայտնի կենտրոններից է նաև լեհահայ միջավայրը: Ամիջական կապ ունենալով արևմտահայ այլ կենտրոնների հետ՝ լեհահայ գաղութում նշված ժամանակաշրջանում գրվել, թարգմանվել, ստեղծվել են բազմաթիվ երկեր: Սիմեոն Լեհացուն (1584–1635) են պատկանում «Տարեգրութիւն»-ը, «Վիպասանութիւն Նիկողական»-ը, իսկ «Ուղեգրութիւնը» այս ժանրի գլուխգործոցն է միջնադարի հայ գրականության մեջ: Լեհահայ միջավայրում ստեղծագործած ներկայացուցիչներից են Տեր-Յակոբ Բաղտասարյանը, որի օրագրությունը «գրված է միջին հայերենով, խառը գրաբարով և որը նվիրված է 1704 թ. Լեհաստան կատարած շվեդացիների ներխուժման նկարագրությանը»¹¹: Լեհահայ բանաստեղծներից են Մինաս Թոխաթեցին, Բարսամուս Բոգդանովիչը (Պարսամ Տրապիզոնցին)՝ իր «Վասն Ակռայի» ստեղծագործությամբ, Հակոբ և Ղազար Թոխաթեցիները: Հակոբ Թոխաթեցու գրչին են պատկանում «Ողբ ի վերայ Եդոկիա քաղաքին, որ այժմ ասի Թոխաթ», «Գովք Յակոբ Այվաթեցի», «Տաղ վասն կենաց մարդկան», «Յակոբ Թոխաթեցույ ասացեալ տաղ գղջման խոստովանօրէն», «Նորին Յակոբի ողբ աղօթական», «Խրատք ի կարգ շարական քաղելու» ստեղծագործությունները, վերջինս նաև չափածոյի է վերածել Սաղմոսարանի բոլոր 150 գլուխները և Նարեկի մի քանի գլուխներ: Լեհահայ միջավայրում հայերենի են թարգմանվել մի շարք գրվածքներ, այդ թվում՝ «Յոթն իմաստասիրաց պատմութիւն» (1641 թ.), «Ապոթեզմատա» (1633), «Հայելի վարուց» ժողովածուն (1651, թագմանել է Ստ. Լեհացին) և այլն:

Արևմտահայ լեզվական կենտրոնների շարքում պետք է հիշատակել նաև Երուսաղեմը, Հունգարիան, Տրանսիլվանիան և Ղրիմը: Վերջինում բուռն զարգացում ապրեց հատկապես բանաստեղծական արվեստը: Կաֆա, Սուրխաթ, Սուրոժ, Օրբազար (Արմյանսկի բազար) և այլ քաղաքների հայկական միջավայրում հանդես եկան գրողներ և տաղասացներ Վրթանես Կաֆայեցին (XVI դ.), Վարդան Կաֆայեցին (1615–1712), Ստեփանոս Թոխաթեցին (XVII դ.), Մարտիրոս Ղրիմեցին և շատ ուրիշներ: Վարդան Կաֆայեցին կազմել է տոմարագիտական չափածո ձեռնարկ՝ տոմարական բոլոր հաշվարկներով: Հակոբ Ղրիմեցուց հայտնի է «Լուծմունք մարդակազմութեան» բժշկագիտական աշխատությունը: Ուշագրավ են Խաչատուր Կաֆայեցու «Տարեգրութիւնը», Դավիթ Գրիչի ընդարձակ հիշատակարանը, որը դրիմահայերի պատմությունն է ներկայացնում:

Հայերենագիտության մեջ անխախտ սկզբունք է վերը նշված կենտրոնների համար գործածել «արևելահայ» և «արևմտահայ» ընդհանրական անվանումները: Դա անշուշտ պայմանավորված է հետազայում երկձյուղ նոր գրական հայերենի ի հայտ գալու հանգամանքով: Սակայն պետք է ասել, որ մեր մատնանշած լեզվական կենտրոններից յուրաքանչյուրի (Նոր Զուղայի, Վենետիկի, Ղրիմի, նաև՝ Զմյուռնիայի, Վասպուրականի և այլն) ունեցած դերը և բերած նպաստը նոր գրական հայերենի մշակման հարցում դեռևս պարզաբանման կարիք ունեն: Մանավանդ որ այս կամ այն գավառից

¹¹ Բարսեղյան Բ., 1992:

սերող հեղինակի, թարգմանչի, գրիչի, հիշատակագրի լեզվի վրա տվյալ բնակավայրի խոսվածքը բնական ազդեցություն է գործում, որն էլ արտացոլվում է ստեղծված երկերում:

Վաղ աշխարհաբարի բնագրերը հարուստ են ձևաբանական ու բառապաշարային նոր իրողություններով: Մեր կողմից հրատարակության պատրաստվող «Վաղ աշխարհաբարի նորահայտ բառերի բառարան» աշխատության մեջ մենք ամփոփել ենք միայն նորակազմ, իմաստափոխված և նոր փոխառյալ չորս հազարի հասնող բառեր: Այն պարունակում է ա) հեղինակային նորակազմություններ, որոնք հանդիպում են թե՛ գեղարվեստական գրականության մեջ, թե՛ այլ ժանրերի երկերում (գայլասարաս, գետյարուց, եկազան, կերարկ «մատուցող», լուսակառ, խելունակ, խրատապատժել, ծոմարձակ, կարկաչոտություն «դատարկախոսություն», նոյնագոր), բ) հին հայերենի համեմատ հնչյունափոխված (երեգ «երեք», զարգարդար «ծառզարդար», գէթոն «գեյթոն», խոյակապ «հոյակապ»), գ) իմաստափոխված (ծող «դրոշ», երկաթ «նավի խարիսխ», աղմունկ «վեճ»), դ) փոխառյալ բառեր, որոնց մի մասն իր ժամանակին համագործածական է եղել, այնքան, որ շատերը «ներխուժել են» անգամ գրաբար բնագրերի մեջ (բուրկրաթօռ, գաբլիցիա, գրափ, էսկալէ, ըսլուկա, լիման):

Բառաշարքում կարելի է հանդիպել լատիներեն, իտալերեն, լեհերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, հունարեն, հունգարերեն, պարսկերեն, արաբերեն, թուրքերեն, վրացերեն լեզուներից կատարված բազմաթիվ փոխառությունների:

Ժանրային առումով XVII-XVIII դարերում ստեղծված հայերեն երկերը խիստ լայն ընդգրկում ունեն՝ պատմագրություն, ուղեգրություն, գեղարվեստական գրականություն, բանաստեղծություն, իմաստասիրական, աստվածաբանական ու դավանաբանական ստեղծագործություններ, քերականական և բառարանագրական երկեր, հիշատակարաններ ու հիշատակագրություններ, կոնդակներ, նամակներ, վանական գրանցամատյաններ (քյոթուկներ), քաղաքային ու դատական գրագրություններ և այլն: Չկա մի ժանր, որից այս շրջափուլում պահպանված չլինեն մի շարք արժեքավոր երկեր: Պահպանվել է նաև դիվանական հարուստ ժառանգություն՝ կաթողիկոսական, պատրիարքական գրագրություններ (Էջմիածին, Կ. Պոլիս, Նոր Զուղա, Երուսաղեմ, Վենետիկ և այլն), որոնց մի մասն այսօր տպագրված է և որոնք հավասարապես արժեքավոր են հայերենի պատմական ուսումնասիրության համար:

Այս շրջանի երկերը հավասարապես կարևոր են հայագիտության և գիտության պատմության բոլոր ճյուղերի լեզվի ուսումնասիրության համար: Աղբյուրներից հսկայական ու դեռևս չուսումնասիրված նյութեր ու փաստեր կարելի է քաղել անխտիր բոլոր գիտաճյուղերի համար, այդ թվում՝ ուշ միջնադարում ձգգրիտ գիտությունների, աստղագիտության, բժշկագիտության, տոմարագիտության, փիլիսոփայության, երաժշտության և այլնի վերաբերյալ:

* * *

XVII–XVIII դդ. ստեղծված երկերի մի նշանակալի մասը տպագրվել է այլևայլ առիթներով, մի մասը՝ անգամ իր ժամանակին: **Անտիպ են մնում** հատկապես դիվանական բազմաթիվ փաստաթղթեր, այդ թվում՝ Նոր Զուղայի, Երուսաղեմի, Լվովի, Ամստերդամի պետական արխիվներում: Նշված քաղաքներում և այլ վայրերում XVII–XVIII դդ. տնտեսական ու մշակութային ծաղկում են ապրել հայ գաղթավայրերը, ուստի բնական է հարուստ գրավոր ժառանգության առկայությունը: 2000–2002 թթ. Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանում աշխատելու տարիներին տողերիս հեղինակը առիթ ունեցել է առնչվելու Պատրիարքարանում պահպանվող մեծաքանակ արխիվային փաստաթղթերի հետ: Դրանց մի չնչին մասը մեր ջանքերով թվայնացվել է, որոնք XVII–XVIII դդ. գրված հրամանագրերը, դատական որոշումները, մուրհակները ամփոփող թղթե ձեռագրեր էին: Դրանց մեջ անթիվ նոր տվյալներ կարելի է գտնել նշված դարերում Երուսաղեմի հայ միաբնության, քաղաքի բազմազգ և բազմակրոն համայնքի, մայրաքաղաք Կ.Պոլսի ու սուլթանների հետ ունեցած առնչությունների, Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի հայ հոգևոր կառույցների փոխհարաբերությունների ու շատ այլ հարցերի մասին և վերականգնել պատմական պատկերը:

Առանձին և տարողունակ թեմա է հայ **հնատիպ գրքի** լեզվի քննությունը:¹² 1512 թ-ից մինչև 1700 թթ. տպագրվել են 184 անուն գրքեր, որոնք բովանդակում են վերը թվարկված բոլոր ժանրերը, լեզվական բոլոր շերտերը, այդ թվում՝ երեք աշխարհաբարյան գրքեր («Արիեստ համարողութեան», «Պարզաբանութիւն Սաղմոսացն Դաւթի», «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոց և դրամից բոլոր աշխարհի»): Սրանց մեջ քիչ չեն նաև լատինաբան հայերենը ներկայացնող երկերն ու թարգմանությունները, որոնցից հիշատակելի է Հովհաննես Պոնայի «Ձեռքածութիւն յերկինս» թարգմանական երկը, որին կցված է Վարդան Հունանյանի՝ ամբողջությամբ լատինաբան հայերենը ներկայացնող բառարանը: Դրանք ժանրային առումով և լեզվական կաղապարով հիմնականում նման են ձեռագիր հիշատակարաններին: Պարունակում են թե՛ վաղ աշխարհաբարը ուսումնասիրելու և թե՛ պատմական ու ազգագրական փաստեր:

* * *

Վերը ասվածը բավարար է պնդելու համար, որ XVII–XVIII դդ. հայ իրականության մեջ մտավոր ու նաև տնտեսական վերազարթոնք են թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ գաղթավայրերում՝ Լեհաստան, Դրին, Նոր Զուղա, Հոլանդիա, Իտալիա: Լեզվական ոլորտներից զատ դրա ապացույցներից է, օրինակ եկեղեցաշինությունը, իսկ ամեն եկեղեցի ու վանք իր հետ բերում էր գրչության ու հոգևոր ուսմունքների կազմակերպում ու զարգացում: Առաքել Դավրիժեցու պատմության մեջ պահպանված հետևյալ մի հատվածը փաստում է եկեղեցաշինության մեծ թափը. «Կան և այլ ևս բազում վանօրայք

12 Տե՛ս Պողոսյան Ն., 2012:

նորոգեալ, և բազում եկեղեցիք ի հիմանց նոր շինեալք՝ ի քաղաքն Տփլիս, և ի գաւառնսն Լոռոյ, և յաշխարհն Արարատու, ի գաւառն Սիսակայ, և յաշխարհն Ղափանայ, ի քաղաքն Նախչուան, և ի գեղօրայս նորա, որպէս չքնաղ և մեծաշուք և վայելուչ եկեղեցին Աստապատու, և քաղաքին Նախչուանու, և Ճահկայ գեղին, և Շահկերտու գեղին և Գաղ գեղին, որք շինեցան յաւուրս տեառն Յակովբայ կաթողիկոսին, և Շոռօթու եկեղեցին, և Ագուլեաց վանքն ի տեղի չորս եկեղեցին, և Թարվիզու քաղաքի եկեղեցին, և Դարաշամբայ եկեղեցին, և Ցղնոյ եկեղեցին, սոքա և այլք յոլովք՝ զորս ոչ յիշեմ, ոմանք յաւուրս Մովսէս կաթողիկոսին շինեցան, և ոմանք յաւուրս Փիլիպպոսի կաթողիկոսի»¹³:

Եվ վստահաբար հայ գրավոր մշակույթի այս շրջանը, ինչպես ժամանակին բնութագրվել է Հրաչիկ Միրզոյանի կողմից, պետք է անվանել հայկական «երկրորդ վերածնունդ»:

¹³ Առաքել Դարիժեցի, 1990, 286:

НОРАЙР Б. ПОГОСЯН
*Кандидат филологических наук,
доцент, ЕГУ
nornor@mail.ru*

НЕКОТОРЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ АРМЯНСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ XVII– XVIII ВВ.

РЕЗЮМЕ

XVII–XVIII вв. знаменуют собой новый этап развития армянского языка и литературы. Литература этого времени продолжает развивать многие традиционные жанры армянской письменности – историографию, тексты религиозного характера, светскую деловую переписку, художественные произведения и т. д. При этом в языковом отношении эти тексты неоднозначны, в них сосуществуют древнармянский язык – грабар, все более активно развивающийся разговорный (светский) язык – ашхарабар и диалектная лексика. Хотя элементы живой речи встречались в текстах и прежде, в исследуемый период смешение грабара и ашхарабара протекает уже очень активно, и это явление определенно отражает процесс формирования нового армянского языка.

NORAYR B. POGHOSYAN
PHD, Yerevan State University
nornor@mail.ru

SOME LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF ARMENIAN WRITTEN SOURCES OF THE 17th – 18th CENTURIES

SUMMARY

The 17–18th centuries can be marked as a new phase in the history of Armenian language and writing culture. In this period almost all genres of writing and translating art were developed. Moreover, the works created in this period are characterized by their non monotonicity from the linguistic point of view. Side by side they coexist with old Armenian, new emerging ashkarhabar and works written in dialects. Simultaneously, we have a mixture of 1. Old Armenian, 2. New emerging ashkarhabar, 3. works written in dialects.

Based on some evidence the author tries to represent here three kinds of linguistic features. A number of works are presented that were written in Old Armenian grabar, ashkarhabar or in dialects. In the 17–18th centuries there were a few centres of Armenian writing culture, such as Constantinople, Nor Jugha, Poland, Crimea, etc, where we notice the linguistic influence of those places on works.

In terms of genre Armenian works created in the 17–18th centuries were widely included in historiography, tour, fiction, poems, philosophical and grammatical works, records, letters, monastic registers, municipal and judicial communication, etc. Some of them have been published, but there are still many unpublished works. There is also a number of works that are considered lost. There are various sources of information about them, but the original manuscripts have not yet been found. The discovery and publication of that works has great importance for Armenian Studies.

In this article the author concludes that the period of the 17–18th centuries was the time when Armenian writing culture should be called Armenian “Second Renaissance”.

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

- Առաքել Դարիժեցի**, – Գիրք պատմությանց, Երևան, 1990:
- Բարսեղյան Բ.**, – Լեհահայության մշակութային կյանքը և գրականությունը XIV–XIX դարերում, Երևան, 1992:
- Գալստյան Ս.**, – Ակնարկներ աշխարհաբարի պատմության, Եր., 1963:
- Իշխանյան Ռ.**, – Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, Եր., 1978:
- Իշխանյան Ռ.**, – Նոր գրական հայերենը 17–18-րդ դարերում, Եր., 1979:
- Համբարձումյան Վ.**, – Լատինաբան հայերենի պատմություն, Եր., 2010:
- Մկրտչյան Է.**, – Աշխարհաբար տերմինի մասին, ԲԵՀ, 1979, թ. 3:
- Նալյան Հ.**, – Հոգևոր գրույցներ, Էջմիածին, 2013:
- Շահբազյան Գ. Տ.**, – Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, Եր., 1963:
- Ջահուկյան Գ.**, – Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը XVIII–XIX դարերում, 1954 (անտիպ):
- Ջահուկյան Գ.**, – Հայոց լեզվի կազմավորումը և կառուցվածքը, Եր., 1969:
- Պողոսյան Ն.**, – Վաղ աշխարհաբարի իմաստափոխության դասակարգման նոր փորձ, ՊԲՀ, 2012, թ. 2, էջ 227–239:
- Պողոսյան Ն.**, – Հայ հնատիպ գրքերի ձեռագիր հիշատակագրություններ (1512–1712 թթ.), Երևան, 2012:
- Պողոսյան Ն.**, – 16–17-րդ դարերի հայերեն գրավոր աղբյուրների բնութագիրը, «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերները» միջազգային երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումներ, Եր., 2013, էջ 147–149:
- Պաղտասար Դպիր**, – Պարզաբանութիւն քերականութեան կարճառօտ և դիրիմաց, Կ. Պոլիս, 1736:
- Սիմեոն Դպիր**, – Սիմեոն դպրի Լեհացոյ Ուղեգրութիւն, հրատ. Հ. Ներսէս Ակինեան, Վիեննա, 1936:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ Ս. ՄԱՆԱՍՅԱՆ
*Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆ.,
ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ
manasyan-a22@mail.ru*

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՕՐԱԿԱՐԳՈՒՄ

1970 թ. մարդահամարի տվյալներով Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունում (ԱդրբՍՀ) ապրում էր շուրջ կես միլիոն հայ¹: Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզում (ԼՂԻՄ) ապրում էր ԱդրբՍՀ հայության մեկ քառորդը: Կուր գետի ձախափնյակում (ԱդրբՍՀ հյուսիսային շրջաններում և Ապշերոնում) բնակվում էր հանրապետության հայ բնակչության կեսից ավելին: Կուրի ձախափնյակում և մերձկասպյան տարածքներում հայերը բնակվել են հնուց ի վեր: 1921 թ. Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանից բռնությամբ եթե չօտարվեր հոգուտ ԱդրբՍՀ-ի, ապա միևնույն է՝ հայերը պիտի մնային Խորհրդային Ադրբեջանի հիմնադիր ու հիմնական ժողովուրդներից մեկը՝ հանրապետությունում իրենց հազարամյա բնակչության տարածքներով, նրա տնտեսական ու մշակութային պատմության տերերից մեկի կարգավիճակով: Ժողովրդագրական այդ փաստերը խիստ կարևոր են ինչպես պատմական անցյալում, այնպես էլ քսաներորդ դարում Արևելյան Անդրկովկասում տեղի ունեցած էթնոքաղաքական գործընթացների բնույթը հասկանալու համար:

Որպես խորհրդային պետականության ձև ԼՂԻՄ-ը ընդգրկել է ԱդրբՍՀ սահմաններում ներառված հայկական տարածքների միայն մի փոքր մասը, որից հետո հանրապետության հայ բնակչությունը հայտնվել է տարբեր կարգավիճակներում: Ինքնավար մարզի հայությունը ինքնավար մարզի՝ խորհրդային տիպի այդ պետականության կրողն էր և ներկայացված էր ԽՍՀՄ բարձրագույն օրենսդիր իշխանություններում: ԽՍՀՄ ԳԽ Ազգությունների Սովետում նրան հատկացված էր համապատասխան քվոտա՝ պատգամավորական հինգ տեղ: Արևելյան Անդրկովկասի հայությունը ԱդրբՍՀՄ հիմնադրման քաղաքական գործընթացներում դիտվում էր միասնաբար՝ որպես ազգային գործոն, որպես ինքնուրույն այդ հանրապետության հիմնադիր ժողովուրդ:

Բայց հետագայում մեր ազգի ստվար այդ հատվածը ԱդրբՍՀ ներսում

1 http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_70.php?reg=13

գտնվում էր տարբեր «իրավաքաղաքական միջավայրերում»: Ղարաբաղյան շարժման ծավալումից իսկ պետք է հաշվի առնվեր այդ իրողությունը: Կար արցախահայություն և կար Քոից անդին ապրող ադրբեջանահայություն: Արցախահայության մի մասը ևս իր տարածքներով գտնվում էր մարզի սահմաններից դուրս՝ նրա հարակից շրջաններում:

Պաշտոնապես ընդունված փաստաթղթում՝ 1988 թ. փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի արտահերթ XX նստաշրջանի հայտնի որոշման մեջ, արձանագրված է. «Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդին ու Հայկական ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդին խորն ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»²:

Ինչպես պարզորոշ երևում է որոշման տեքստից, ԼՂԻՄ ժողպատգամավորների մարզային խորհուրդը դնում է մարզը (և միայն մարզը) ՀԽՍՀ-ին վերաենթարկելու հարցը: Ստեփանակերտում հրաշալի գիտեին, որ մարզից դուրս 2,5-3 անգամ ավելի շատ հայ է ապրում, քան մարզում: Միայն Բաքվում՝ գրեթե քառորդ միլիոն հայ: Գիտեին, որ ազգային հալածանքների ու հետապնդումների տեսակետից նրանց վիճակը չի տարբերվում մարզի հայ բնակչության վիճակից: Գիտեին, որ խորհրդային տարիներին Նախիջևանը ըստ էության հայաթափվել է: Գիտեին, որ ողջ հանրապետության տարածքում այլազգիների և հատկապես հայերի նկատմամբ վարվում է ռասիզմի բնույթ ընդունած ազգային խտրականության ու բռնի ձուլման քաղաքականություն, որի հետևանքով հանրապետության էթնիկական քարտեզից անհետացել էր բնիկ ժողովուրդների մեծ մասը:

Այդ բոլորը քաջ հայտնի էր մարզխորհրդի պատգամավորներին և հենց այդ փաստերն էին դարձել մարզխորհրդի՝ խորհրդային հասարակության համար աննախադեպ այդ ակցիայի շարժառիթները: Եվ չնայած դրան, մարզխորհուրդը սահմանափակվեց միայն մարզի վերաենթարկման հարցով և շրջանցվեցին նրա սահմաններից դուրս ապրող հայության հիմնախնդիրները:

1988-ի փետրվարի 20-ին նման մոտեցումը գուցե և արդարացում ունեցել է: Բայց միայն փետրվարի 20-ին, երբ դժվար էր կռահել, թե մեկ շաբաթ անց տեղի կունենան Սումգայիթյան իրադարձությունները, իսկ խորհրդային հզոր տերությանը ընդամենը երեք տարի է մնացել ապրելու, երբ թվում էր, թե մարզը Հայկական ԽՍՀ-ի կազմի մեջ մտցնելու քաղաքակիրթ ձևով արված հարցադրումը չէր կարող արյունալի կոտորածների պատճառ դառնալ: Դա անհավանական էր թվում նույնիսկ այն բանից հետո, երբ Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմից Ստեփանակերտ գործուղված Ասադովը կուսակցության մարզային կոմիտեի նիստերում փետրվարի 13-ն, 14-ին սպառնում էր, թե Մարզի հարևան շրջաններից ավելի քան 100 հազար

2 Խորհրդային Ղարաբաղ, 21 փետրվարի 1988 թ.:

աղբբեջանցիներ պատրաստ են խուժել Ստեփանակերտ և իրենց ձևով լուծել ծագած հարցը: «Իսկ, ինչ է, սովետական իշխանություն չկա՞»,– այսպիսի հարցով կարող էր Ասադովի սպառնալիքին պատասխանել մարզի (ու ոչ միայն մարզի) հայերի մեծ մասը 1988-ի փետրվարի 20-ին: Դա այն հարցն էր, որ Բորովիկի «Դիրքորոշում» («Позиция») հեռուստահաղորդման ժամանակ ակամայից տվել էր Սումգայիթի քեռի Վազգենը, ինչպես նրան ներկայացրել էին հաղորդման հեղինակները:

Անշուշտ կար մեկ այլ փաստարկ մարզից դուրս բնակվող հայության հարցը շրջանցելու և պաշտոնապես չհիշատակելու համար: Փաստարկ, որ հնարավոր է «քաղաքական մեր ենթագիտակցության խորքերից» այդ հարցում պայմանավորել է մեր վարքը: Արդեն շատ բան կորցրած հայերը փորձում էին փրկել գոնե ինքնավար մարզը: Այսպես, թե այնպես, Մարզը ԽՍՀՄ ազգային պետական կառույցի սուբյեկտ, ինքնուրույն վարչաքաղաքական միավոր էր, որ ներկայացված էր ԽՍՀՄ բարձրագույն օրենսդիր իշխանություններում, և թվում էր, թե խնդրի լուծումը ավելի կբարդանա, եթե ընդունված որոշման մեջ խոսք գնա նրա սահմաններից դուրս գտնվող հայկական շրջանների ու հայության մասին: «Գոնե այսքանը փրկենք»,– այսպիսին է եղել չբարձրաձայնված այն մտայնությունը, որը արցախցիների տարավ դեպի փետրվարյան որոշումը:

Վերջապես կար նաև մեկ այլ հանգամանք, որը բոլորովին այլ կարգի բացատրություն է տալիս աղբբեջանահայության հարցերը Շարժման նախապատրաստության և ծավալման առաջին փուլերում շրջանցելու փաստին: Պատմությանը անտեղյակ մեր նոր սերունդը կամ գոնե նրա մի մասը խորհրդային գաղափարախոսության ու աղբբեջանական քարոզչության ակտիվ ներգործության տակ համոզված էր, թե բարձրացվող հարցը վերաբերում է միայն Մարզին, թե գոյություն ունի բացառապես Մարզի վերամիավորման հարց, թե, վերջապես, օրինաչափ ու օրինական չէ խոսել նրա սահմաններից դուրս գտնվող Հայաստանից բռնակցված հայահոծ այլ շրջանների ու նաև այլ տեղերում ապրող հայության մասին: Հանրապետության հայության՝ որպես հայ ժողովրդի մի մեծ հատվածի, հիմնախնդիրների փոխկապվածության, այդ հատվածի միասնության ըմբռնումն ու ապրումը ակնհայտորեն թուլացել էր: Հետին թվով դա բացատրելի է: Խորհրդային տասնամյակներին Ադրբեջանի հայությունը, այնուամենայնիվ, իր մեծամասնության մեջ, ավելի, քան աղբբեջանցի թուրքը, հավատ է ընծայել խորհրդային գաղափարախոսությանը, ինտերնացիոնալիզմի ու «ժողովուրդների լենինյան բարեկամության» կարգախոսներին: Բաքվի հայության գերակշիռ մեծամասնության խոսակցական լեզուն 80-ականներին արդեն ռուսերենն էր, իսկ 25 տոկոսը, ինչպես վկայում են 1979 թ. մարդահամարի արդյունքները, իր մայրենի լեզուն համարել է ռուսերենը: Գաղափարապես այնքան էին սովետականացել, որ նույնիսկ համոզված էին, թե Բաքվում արդեն իսկ ձևավորվել է յուրօրինակ մի ենթամշակույթ, որը ազգային դեմք չունի, ինչը դրսևորվել է «Ես բաքվեցի եմ» բանաձևումի տեսքով: Իրադարձությունների կտրուկ շրջադարձին անպատրաստ, վաղուց արդեն համայնքային կյանքի ճաշակը կորցրած և ազգային կյանքի մի այլ ձև չգտած Բաքվի գրեթե քա-

որդ միլիոնանոց հայությունը չկարողացավ ինքնապաշտպանության որևէ լուրջ քայլի դիմել: Այնինչ նույն Բաքվի հայությունը 1905 թվականին ցույց է տվել ինքնապաշտպանության փայլուն օրինակներ: Այն ծանր փորձությունները, որ Շարժման ու հետագայում նաև զինված առճակատման տարիներին հերոսաբար դիմագրավեց Բաքվի հայությունից թվով մեկուկես անգամ քիչ ԼՂ ինքնավար մարզի հայությունը, ցույց է տալիս, թե ինչ նշանակություն ունի ազգային ոգին ու միասնականությունը պատմության նման շրջադարձերին:

Այսպիսով, մարզխորհրդի՝ 1988 թ. փետրվարի 20-ի հայտնի որոշման մեջ ոչ մի ակնարկ չկար ԼՂԻՄ սահմաններից դուրս ապրող հայության մասին: Եվ այդ լռության մեջ մեր կողմից նշված երեք բացատրությունները կային գուցե և միաժամանակ: Բայց դա փետրվարի 20-ին: Արտահերթ նստաշրջանին հետևած իրադարձությունները հարուստ նյութ տրամադրեցին շարժման առաջնորդներին՝ նորովի ընթերցելու իրադրությունը և փոխելու Շարժման կարգախոսները՝ ԼՂԻՄ սահմաններից դուրս հայտնված հայության հարցերում:

Նստաշրջանի հաջորդ իսկ օրը ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոն ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցած դեպքերի մասին» փաստաթուղթը, որում ժողպատգամավորների մարզային խորհրդի որոշումը որակված էր որպես «ազգայնական տարրերի սադրանք»: Կենտրոնի դիրքորոշումը ձևակերպված էր հստակ՝ այն հակասում է Հայկական ու Ադրբեջանական հանրապետությունների աշխատավորության շահերին և վնաս է հասցնում ազգամիջյան հարաբերություններին: Խորհրդային Միության հեռագրական գործակալության (ՏԱՍՍ) մատուցմամբ այն տպագրվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի օրգան «Պրավդա» թերթի փետրվարի 24-ի համարում: Կենտրոնի բացասական արձագանքը ԼՂԻՄ հասավ նույն օրը: Փետրվարի 22-ին Ստեփանակերտում Մարզի ակտիվին ծանոթացնում էին ԽՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի որոշման հետ: Նույն օրը Աղդամից «քրեական տիպերով համալրված» ամբոխը փորձեց արշավել դեպի Ստեփանակերտ: Նրանց «երթը» խափանվեց Ասկերանի տակ: Ստեփանակերտցիների համար չպարզված հանգամանքներում այդ «երթի» մասնակից երկու աղդամցի երիտասարդներ սպանվեցին: Հաջորդ օրը կուսակցության մարզկոմի նորընտիր քարտուղար Հ. Ա. Պողոսյանը Ստեփանակերտում աշխատող աղդամցիներից (սպանվածներից մեկի բարեկամից) իմացավ, որ սպանողը ամբոխում հայտնված հատուկ ծառայությունների աշխատակից էր, որին ոչ ոք մինչ այդ չէր տեսել և որին դեպքից հետո այդտեղից օգնել է շտապ հեռանալ աղդամցի միլիցիոնները:

Նույն այդ օրը Ղափանի ադրբեջանցիները տեղացիների համար անակնկալ ձևով (քաղաքում ազգամիջյան հողի վրա ոչ մի դեպք չէր եղել) իրենց ինչքը մեքենաներին բարձած լքեցին խաղաղ Ղափանը: Երկու օր հետո նրանք Սումգայիթում սադրիչ ելույթներ էին ունենում և իրենց նկատմամբ հայերի կողմից իբր գործած բռնությաննների մասին ստահող պատմություններով բորբոքում ամբոխի կրքերը: Մարզային իշխանությունները ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի տեղակալ Կատուսևին տեղեկացրին, որ Ասկերանի տակ երկու ադրբեջանցիների սպանության հետ հայերը ոչ մի

կապ չունեն և որ կան այդ փաստը հաստատող աղբյուրների վկաներ: Կուսակցության մարզկոմի նորանշանակ քարտուղար Հ. Ա. Պողոսյանը խնդրեց Կատուսին անդրադառնալ դրան, եթե առաջիկա օրերին նա ունենա դեպքերի մասին հեռուստատեսություն: Կատուսը խոստացավ, բայց երեք օր հետո հայկական և աղբյուրների հեռուստատեսությամբ ունեցած ելույթում խոսելով Ասկերանի տակ տեղի ունեցած միջադեպի մասին միտքը ձևակերպեց այնպես, որպեսզի ունկնդիրը ենթադրի, թե իբր դա հենց հայերի գործն է: Դրան հետևեց սուսկայության ոճիրը: Որոշ ժամանակ անց պետության և կուսակցության միահեծան ղեկավարը՝ Միխայիլ Գորբաչովը, պիտի արդարանար, որ խորհրդային զորքերը իբր ընդամենը երկու ժամով են ուշացել դեպքերից, չնայած քաղաք մտնելուց հետո էլ այդ զորքերը չեն ապահովել հայ անմեղ ու անպաշտպան մարդկանց ջարդարար ամբոխից: Բաքվում կենտրոնական իշխանությունների ակտիվ պասիվությունը հասկացան որպես ամենաթողության պաշտոնական թույլտվություն: Ամբոխն ստացավ ազատ ինքնարտահայտման հնարավորություն: Ամռանը «ինտերնացիոնալիզմի մայրաքաղաք» Բաքվում միլիոնանոց ցույցերը պահանջում էին ազատ արձակել «սուսկայության հերոսներին»: Մոսկվան անսքող ցինիզմով Սուսկայիքը հաղթող ճանաչեց երիտասարդության կոմունիստական դաստիարակության 1988 թ. համամիութենական մրցույթում: Դա ըստ էության նոր ոճրագործություններ կատարելու յուրօրինակ քաջալերանք էր:

ԱԴԻԲԵԶԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԵՎ ԲԱՔՎԻ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

1988 թ. փետրվարից մինչև ամառ տեղի ունեցած իրադարձությունների համառոտ նկարագրությունն անգամ ակնհայտորեն ցույց է տալիս, որ Բաքուն նախապատրաստված էր դեպքերին, գիտակցելով, որ Ստեփանակերտում բարձրացվող հարցը սոսկ ԼՂԻՄ ու Ադրբեյջանի հարաբերության հարց չէ: Բաքուն քաջ գիտակցում էր, որ Ղարաբաղյան հարցը պատմական համայնապատկերի մեջ հայ-թուրքական հարաբերությունների դրվագներից մեկն է: Բաքվի թուրքը, որը Կենտրոնի մատուցմամբ երեսունական թվականներին իր ձեռքն էր վերցրել քաղաքական իշխանությունը *ոչ ազգային* հռչակված Ադրբեյջանում (հետագայում փոխարինվեց *ինքնիշխանություն* Ադրբեյջան արտահայտությամբ) հստակ գիտակցում էր, որ առաջիկա իրադարձություններում իր գլխավոր ընդդիմախոսն ու հակառակորդը լինելու է ոչ թե հայկական ինքնավարության, այլ հանրապետության հայությունը: Այստեղ վերահաս հակամարտությունը հասկանում էին որպես հանրապետության երկու ժողովուրդների՝ հայերի ու աղբյուրների (կամ՝ աղբյուրների «դարձած» թուրքերի) կոնֆլիկտ: Հայությունը այլ կերպ էր ընկալում հարցը: Նա նպատակահարմար չէր գտնվում հիշատակել դարասկզբին հոգուտ Խորհրդային Աղբյուրների ու Թուրքիայի Հայաստանի հողերի կողոպուտի մասին, փորձելով իր պահանջը տեղավորել պաշտոնական գաղափարախոսության շրջանակներում: Իսկ Բաքվի թուրքը ոչ թե Մարզի, այլ ողջ հանրապետության հայությանն էր դիտում որպես իր պատմական

ախոյան: Սոււմգայիթյան ոճիրից շատ չանցած քաղաքական ասպարեզում հայտնված «Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատի» առաջնորդների և իշխանությունների վարքը ցույց տվեց, որ Արևելյան Անդրկովկասի հայության ցեղասպանության ծրագիրը նախապես կարճաժամանակեղ թապանակներում: Բաքվի իշխանությունները և նրանց թելադրանքով շարքային թուրքը Սոււմգայիթում ցույց տվեցին, թե ինչպես են նրանք հասկանում Ստեփանակերտում բարձրացված հարցը: Նրանք բաց տեքստով հայտնեցին, որ ոչ միայն Արցախի, այլ ողջ հանրապետության հայությունն է հակամարտության կողմ: Շուտով այդ մասին բաց տեքստով բարձրաձայնեց նաև կենտրոնը:

1988-ի մարտի 24-ին ընդունված ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մասին ԽՄԿԿ կենտկոմի և Մինիստրների Խորհրդի որոշումը³ միայն անվանապես էր վերաբերում ինքնավար մարզին: Ծագած խնդիրը այն կապում էր հանրապետության ողջ հայության հետ և նախատեսում այնպիսի միջոցառումներ, որոնք չէին առաջադրվում մարզային իշխանությունների կողմից և վերաբերում էին հատկապես ԼՂԻՄ սահմաններից դուրս ապրող հայությանը: Որոշմամբ մասնավորապես նախատեսվում էր ապահովել հայկական հեռուստահաղորդումների ընդունումը հանրապետության հայահոծ շրջանների համար: Նախատեսվում էր վերաբացել հայկական թատրոնը հանրապետության մայրաքաղաք Բաքվում, որտեղ, ինչպես նշվեց, ապրում էր շուրջ քառորդ միլիոն հայություն: Կենտրոնում ընդունված այդ որոշման վրա նկատելի էր 20-ական թվականների այն տեսլականը, երբ Խորհրդային Ադրբեջանը հիմնվում էր որպես հայերի ու մուսուլմանների, արտագաղթյին, ինտերնացիոնալ, նոր տիպի խորհրդային հանրապետություն: Նույն գիծը Կենտրոնը առաջ տարավ 1988 թ. հուլիսի 18-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության նիստում, երբ քննարկվում էր ԼՂԻՄ-ի և նրա շուրջ ստեղծված իրադրության հարցը: Երկխոսության մեջ մտնելով գրող ու հրապարակախոս Վարդգես Պետրոսյանի հետ, որի ելույթում նույնպես խնդրի լուծման միակ ելք էր դիտվում ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորումը, Գորբաչովը նկատում է. «Ասենք այնպիսի որոշում կայացրինք, ինչպիսին Դուք եք առաջարկում: Ես պայմանականորեն եմ ասում: Սակայն 400 հազար հայ է մնում Ադրբեջանում, որից 207 հազարը՝ Բաքվում... Ինչպե՞ս վարվել նրանց հետ»⁴: Մ. Գորբաչովը, ինչպես ակնհայտորեն երևում է, խփում էր նույն կետին: Նա ինքնավար մարզի հիմնախնդիրը քարկապում էր նրա սահմաններից դուրս ապրող հայության խնդիրների հետ:

Քսանականների այդ հովերը Բաքվում վերջին անգամ զգացվեցին Ադրբեջանի ԳԽ նախագահության հունիսի 13-ի որոշման մեջ: Որոշումը անընդունելի էր դիտում մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանի՝ Ինքնավար մարզը ՀԽՍՀ-ին վերամիավորելու խնդրանքն այն հիմնավորումով, թե իբր այն հակասում է հանրապետության ադրբեջանական ու հայ բնակչության

3 «Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 24 марта 1988 г. “О мерах по ускорению социально-экономического развития Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР в 1988–1995 годах”». Газета “Известия”, 25 апреля 1988 г.

4 Заседание Президиума Верховного Совета СССР от 18 июля 1988 г. Газета “Бакинский рабочий”, 20 июля 1988 г.

շահերին: Խոսվում է հանրապետության երկու հիմնական ժողովուրդների մասին ճիշտ այնպես, ինչպես այդ կասվեր 20-ական թվականներին, երբ «ձևավորում էին» Խորհրդային Ադրբեջանը: Բայց այն տարբերությամբ, որ *մուսուլմանների* փոխարեն 90-ականներին ասվում է՝ *ադրբեջանցիներ*:

Իհարկե, կարելի է պնդել, թե ԱդրԽՍՀ ԳԽ նախագահության և ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության հուլիսի 18-ի նիստերում հատուկ դիտավորությամբ էին մարզխորհրդի փետրվարի 20-ի նիստի որոշումը կապում մարզի սահմաններից դուրս ապրող հայության հետ: Այդ արվում էր հարցը խճողելու, բարդացնելու և ձախողելու համար: Սակայն Բաքվի ու Մոսկվայի կողմից արված նման հարցադրումը հրաշալի առիթ էր ընձեռնում հնչեղություն տալու այն փաստին, որ ԱդրԽՍՀ-ն 20-ականներին հիմնվել է որպես հայերի ու մուսուլմանների միասնական, ինտերնացիոնալ հանրապետություն, որ հանրապետությունը որքան ադրբեջանցիներին է, այնքան էլ հայերին է, որ հայերը այդ ինտերնացիոնալ, ոչ ազգային հանրապետության հիմնադիր ազգերից են: Այդ մասին ոչինչ չասվեց ոչ միայն *սումգայիթյան եղեռնից* հետո, այլև ԽՄԿԿ կենտկոմի և նախարարների խորհրդի մարտի 24-ի որոշումից հետո, որը առիթ էր հարցը նորովի ձևակերպելու և ադրբեջանահայության պահանջատիրության խնդիրը շրջանառության մեջ դնելու համար: Դա չարվեց նաև վերը հիշատակված ԱդրԽՍՀ ԳԽ նախագահության հունիսի 13-ի որոշումից և ԽՍՀՄ ԳՀ նախագահության հուլիսի 18-ի նիստից հետո:

Սումգայիթյան ոճրագործությունից անմիջապես հետո Ստեփանակերտում տեղի ունեցած բողոքի միտինգները չհանգեցրին հարցի նորովի իմաստավորմանը: Մեր քաղաքական մտածողությունը մարզի հայության խնդիրը ոչ միայն չկապեց, այլև տարանջատեց նրանից դուրս ապրող հայության խնդրից, հակառակ այն բանի, որ ինքնավար մարզը, որպես խորհրդային տիպի ազգային պետականություն, 20-ականներին ստեղծվել էր ողջ հանրապետության հայության պետական պաշտպանվածության ապահովման համար: Մոսկվայում դա հիշում էին և անընդհատ ակնարկում այդ մասին: Բաքվում այդ գիտեին, սակայն նաև գիտակցում էին, թե որքան վտանգավոր է շրջանառության մեջ պահել և դրանով իսկ քաղաքական գործադրման հնարավորություն տալ այն սկզբունքներին, որոնց հիմքի վրա 20-ականներին ստեղծվել է Խորհրդային Ադրբեջանը: Դա կնշանակեր վերահաստատել այն, որ ԱդրԽՍՀ-ն ստեղծվել է որպես հայերի ու մուսուլմանների «միասնական պետական միություն», ինչպես դա արձանագրվել է ԼՂԻՄ կազմավորման մասին դեկրետում (1923 թ. հուլիս): Դա կնշանակեր վերահաստատել, որ ԱդրԽՍՀ հայությունը խորհրդային այդ հանրապետության հիմնադիր և պետականակիր ազգերից մեկն է: Բաքուն չէր ցանկանա տոն տալ այն հարցադրումներին, որոնցում ծանաչվում և ընդգծվում է ադրբեջանահայության կարգավիճակը ԱդրԽՍՀ ազգային-պետական կառուցվածքում: ԼՂԻՄ-ը ԱդրԽՍՀ կազմից ՀԽՍՀ կազմ մտցնելու վերաբերյալ մարզխորհրդի 1988-ի փետրվարի 20-ի խնդրանքի վերաբերյալ ԱդրԽՍՀ ԳԽ Նախագահության որոշման մեջ տեղ գտած «ԱդրԽՍՀ ԳԽ Նախագահությունը այն անընդունելի է համարում, քանի որ նրա իրագործումը հակասում

է հանրապետության ադրբեջանցի և հայ ազգաբնակչության շահերին» բանաձևումը, ամենայն հավանականությամբ արվել է անգգուշությամբ՝ 20-ական թվականներին հանրապետության ձևավորման ու մինչ այդ իրենց ուժը պահպանած գաղափարների ու սկզբունքների ոգով: Մյուս կողմից չի բացառվում, որ դա արվում էր խնդիրը բարդացնելու նպատակով: Եվ այնուամենայնիվ դա ակնհայտ սայթաքում էր Բաքվում քաղաքական լծակներն իրենց ձեռքը վերցրած, իրենց ադրբեջանցի անվանած և ադրբեջանահայության հաշվեհարդարի ծրագրերը որոճող թուրքերի կողմից: Ահա թե ինչու կատարած սխալը ուղղվեց ընդամենը երեք օր հետո ԱդրիՄՇ ԳԻՎ կողմից ընդունված որոշման մեջ: Այդ փաստաթղթում ԼՂԻՄ մարզխորհրդի խնդրանքը անընդունելի դիտելու պատճառաբանությունը խմբագրված էր: Խնդրանքը մերժվեց, քանի որ, ինչպես ասված էր որոշման մեջ, «այն հակասում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հայ, ադրբեջանցի, ռուս և այլ ազգության պատկանող բնակչության շահերին»: Մեկ օրվա տարբերությամբ ընդունված այս փաստաթղթերում պարզորոշ երևում է ադրբեջանահայությունը հիմնախնդրի կերպարից դուրս մղելու, հարցը քաղաքական ու աշխարհագրական տեսանկյուններից միայն ինքնավար մարզին հանգեցնելու և դրանով իսկ այն «փոքրացնելու», նեղացնելու Բաքվի ձգտումը:

Մարզից դուրս ապրող գրեթե շուրջ 400 հազար հայության մասին Մոսկվան խոսում էր հարցը բարդացնելու և նրան լուծում չտալու միտումով: Այն փաստը, որ մարզի սահմաններից դուրս ապրում էր գրեթե կես միլիոն հայություն, Գորբաչովը օգտագործում էր որպես փաստարկ՝ բարձրացված հարցին լուծում չտալու համար: Սակայն նույն այդ փաստարկը կարելի էր շրջել մեր օգտին, օրակարգային դարձնելով այն հարցերը, որ ԱդրիՄՇ-ն ժամանակին հիմնվել է որպես հայերի ու մուսուլմանների նոր տիպի սոցիալիստական ինտերնացիոնալ հանրապետություն, որ այդտեղ խորհրդային տարիներին տարվել է իսլամը դավանող ժողովուրդների բռնի ձուլման պետական քաղաքականություն, որ Մարզը մտահոգ է իր սահմաններից դուրս ապրող հայերի ճակատագրով և որ Նախիջևանի հայաթափումը և սումգայիթյան եղեռնը լիիրավ հիմքեր են տալիս նման մտահոգության համար: Այս մտքերը պետք է հնչեին 1988-ի հուլիսի 18-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ ԳԻՎ Նախագահության նիստում: Պետք է երևար, որ Մարզը հիմնվել է որպես ԱդրիՄՇ ազգային պետական կառուցվածքի սուբյեկտ ադրբեջանահայության պետական պաշտպանության երաշխավոր, պաշտպան է կանգնում հանրապետության ողջ հայության շահերին: 1988-ին նման հարցադրում չարվեց, իսկ Բաքուն հարցը փոխադրեց հայ-ադրբեջանական և Հայաստան-Ադրբեջան հակամարտության բորբոքման ոլորտ: 1988-ի մեր հարցադրումները և դրանցում ադրբեջանահայության շահերի ու կարիքների անտեսումը իրադարձություններին մեր անպատրաստ լինելու, ինչպես նաև մշակված հայեցակարգի բացակայության վկայություններն էին:

Սակայն կյանքը այնքան հզոր գտնվեց, որ շուտով մեզ ստիպեց «դուրս գալ» ինքնավարության սահմաններից և խոսել հարակից հայկական ու այդ ժամանակ դեռևս հայաբնակ Շահումյանի շրջանի մասին: 1989-ի հուլիսի 26-ին Շահումյանի շրջսովետի նիստը ընդունեց որոշում ԼՂԻՄ-ի հետ միա-

վորման մասին: Բայց նույնիսկ այդ քայլը մեզ չհուշեց «բացել» ադրբեջանահայության իրավասությունների թեման: 1991-ի սեպտեմբերին դրան հաջորդեց ԼՂԻՄ և Շահումյանի շրջանի բոլոր մակարդակների խորհուրդների համատեղ նիստում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը: Մտածողության ինտերցիան այս անգամ էլ «մեզ թողեց» միայն Շահումյանի շրջանում և դրդեց բավարարվել դրանով:

ԷԹՆՈՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Ադրբեջանը, երբ հուլիսի 13-ին ընդունած որոշման առանցքային ձևակերպումը (ԱդրԽՍՀ ԳԽ Նախագահությունը ժողպատգամավորների մարզային խորհրդի որոշումը «անընդունելի է համարում, քանի որ նրա իրագործումը հակասում է հանրապետության ադրբեջանցի և հայ ազգաբնակչության շահերին»)՝ հուլիսի 17-ին փոխարինվեց «ԱդրԽՍՀ ԳԽ Նախագահությունը այն անընդունելի է համարում, քանի որ այն հակասում է Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի հայ, ադրբեջանցի, ռուս և այլ ազգության պատկանող բնակչության շահերին» ձևակերպումով⁵: Քաղաքական հաշվարկը թափանցիկ ու հեշտ ընթերցանելի է: Նա փոքրացնում էր հակամարտության աշխարհագրական ու միաժամանակ քաղաքական սահմանները: Այն բանից հետո, երբ հաջողվեց ադրբեջանահայության խնդիրների անտեսումով հակամարտող կողմին «տեղադրել» նախկին ԼՂԻՄ սահմաններում, նա շարունակեց նույն գիծը և շուտով շրջանառության մեջ դրեց մեկ այլ բանաձև, ըստ որի հակամարտության իրական կողմերը Լեռնային Ղարաբաղի հայկական և ադրբեջանական համայնքներն են: Սրանք կոնֆլիկտը տարածականորեն սահմանափակելու, աշխարհագրորեն «հայերի տեղը նեղացնելու» և մարզի նկատմամբ ադրբեջանական համայնքի հավակնությունները հիմնավորելու քայլեր էին:

Արևելյան Անդրկովկասում հայի տեղն ու դերը աշխարհագրորեն ու քաղաքականապես նվազեցնելուն ուղղված այս քաղաքականությունը պարզ երևում է մամուլում և փաստաթղթերում տեղ գտած հակամարտությանը վերաբերող ձևակերպումներում: Քսաներորդ դարի սկզբին Ղարաբաղյան կամ առավել ևս Լեռնային Ղարաբաղի խնդիր ընդհանրապես չկար: 1905–1907 թթ. ցարական հատուկ ծառայությունների կողմից հրահրված հայ-թաթարական ընդհարումները ծավալվել էին ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասով մեկ: 1917–1920 թթ., երբ արդեն ցարական Ռուսաստանը լքում էր պատմության թատերաբեմը, դրանք վերաբորբորվեցին: Այս անգամ այդ հակամարտությունը ողջ Արևելյան Անդրկովկասի ազգային-պետական կառուցվածքի շուրջն ընթացող էթնոքաղաքական հակամարտություն էր: Ուժերի իրական հարաբերակցության մասին էր խոսում այն փաստը, որ 1917 թ. նոյեմբերից մինչև 1918 թ. սեպտեմբերը Բաքուն և գրեթե ողջ նահանգը գտնվում էր տեղի հայ ազգաբնակչության պաշտպանությունը վայելող Բաքվի կոմունայի

⁵ Газета “Бакинский рабочий”, 14 июля 1988 г.

⁶ Газета “Бакинский рабочий”, 18 июля 1988 г.

իշխանության ներքո: Իրականում 1917 թ. նոյեմբերից մինչև 1918 թ. սեպտեմբերը Բաքվում իշխանությունը գտնվում էր հայերի ձեռքին: Հայտնի չէ, թե ինչ պետություն կձևավորվեր Արևելյան Անդրկովկասում, եթե Նուրի փաշայի կողմից գլխավորվող թուրքական զորքերը չգրավեին Բաքուն և իշխանությունը չտային տեղի թուրքերին՝ կովկասյան թաթարներին: Բաքվում իշխանությունը հայտնվեց թուրքերի ձեռքում, երբ հրկիզված ու ոչնչացված էին Արևելյան Անդրկովկասի բազմաթիվ հայաբնակ բնակավայրեր: Միայն դրանից հետո թուրքը մեջտեղ հանեց «ղարաբաղյան հարցը»:

«Խնդիր կա միայն Ղարաբաղում, իսկ Արևելյան Անդրկովկասի՝ Ղարաբաղից դուրս գտնվող շրջաններում հայերի ու թուրքերի (կովկասյան թաթարների) միջև հարց այլևս չկա» – այսպես պիտի ընթերցվեր «ղարաբաղյան հարցը» շրջանառության մեջ դնելը: Նույն այդ միտքը թուրքը հասկանում էր հետևյալ կերպ՝ «Արևելյան Անդրկովկասում հարց չկա, քանի որ այն գրավել ենք: Ղարաբաղյան հարց կա, քանի դեռ այն չենք գրավել»: Բայց Արևելյան Անդրկովկասի խորհրդայնացումը ի հայտ բերեց, որ նույնիսկ տասնյակ ու տասնյակ բնակավայրերի բնաջնջումից հետո հայերը մնում են երկրամասի ազգային դեմքը բնութագրող բնիկ էթնիկ խմբերից մեկը: Երկրամասն այնքան բազմազգ էր, որ ոչ մեկի մտքով չէր անցնում տեղում ազգային թուրք-թաթարական (կովկասյան թաթարների) պետություն ստեղծելու մասին: Այստեղից էլ՝ սկզբնապես ոչ ազգային, ինտերնացիոնալ ԱդրթՄՀ ստեղծելու գաղափարի օրինաչափ ու բնական լինելը 1920–ական թթ.: Բայց Խորհրդային Ադրբեջանը «հայերի աշխարհագրությունը» սահմանափակելու քաղաքականությունը երբեք իր ազգային օրակարգից չհանեց: Արդեն իսկ խորհրդային իշխանության առաջին տարիներին ինտերնացիոնալիզմի դիմակ հագած կովկասյան թաթարները շուտով Ղարաբաղյան խնդիրը նեղացրին, հանգեցնելով այն Լեռնային Ղարաբաղի խնդրին:

1988–ին Մոսկվան Ղարաբաղյան խնդիրը ձևակերպեց «իրադարձություններ Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ» բանաձևով: Բաքուն ընդամենը մեկ անգամ կուլ տվեց խայծը: Խոսքը 1988–ի հուլիսի 13–ի ԱդրթՄՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության վերը հիշատակված որոշման մասին է: Դա «վրիպում» էր, որ ուղղվեց հաջորդ օրերին, ԱդրթՄՀ Գերագույն Խորհրդի նստաշրջանում: Խմբագրված որոշմամբ նախնական ձևով դրվեց խնդիրը մարզի հայկական ու ադրբեջանական համայնքների վեճին հանգեցնելու գաղափարը: Դա հարցը աշխարհագրական ու քաղաքական իմաստներով նեղացնելու, «հայերի բաժինը» փոքրացնելու, հայկական գործոնը երկրամասից դուրս մղելու քաղաքական ուղեգիծն էր գործողության մեջ: Այսօր Բաքվի կողմից աշխարհին լայնորեն հրամցվող այն կեղծ դրույթը, թե Ղարաբաղյան հակամարտությունը նախկին ԼՂԻՄ–ի հայերի ու ադրբեջանցիների՝ որպես այդ մարզի նկատմամբ հավասար իրավունքներ ունեցող երկու համայնքների միջև ծագած հակամարտություն է, նույնպես միջանկյալ մի բան է դիտվում: Վերջնական նպատակը, որին միտված են Բաքվի դիվանագիտական ու քաղաքական քայլերը այլևս չի քողարկվում: Եվ դա «դրսում ու ներսում» հանրային գիտակցության մեջ այն մտքի սերմանումն է, թե իբր Լեռնային Ղարաբաղը պատմականորեն ադրբեջանցի–

ներին պատկանող տարածք է և իբր ադրբեջանցիները մեծահոգաբար հյուրընկալել են տարբեր տեղերից այդտեղ ապաստանած հալածական հայերին:

Քսաներորդ դարի ընթացքում թուրքի կողմից Արևելյան Անդրկովկասից հայկական գործոնը դուրս մղելու, վեճի առարկան աշխարհագրորեն նեղացնելու պատմության համառոտագրությունը կունենա հետևյալ տեսքը:

1917 թ. նոյեմբեր – 1918 թ. սեպտեմբեր: Կովկասյան թաթարների ու հայերի վեճի առարկան ողջ Արևելյան Անդրկովկասն է: Հայերի առավելությունը քաղաքական դաշտում ակնհայտ էր: Նրանք իշխող դիրքեր ունեին Բաքվի կոմունայում, որ վերահսկում էր Բաքվի նահանգի մեծ մասը:

1918 թ. սեպտեմբեր – 1920 թ. ապրիլ: Թուրքական կանոնավոր զորքերի օգնությամբ Բաքվում քաղաքական իշխանությանը տիրացած թուրք-թաթարները հավակնություններ են ներկայացնում իրենց կողմից չվերահսկվող հսկայական տարածքների նկատմամբ (Բաքվից մինչև Բաթում), այդ թվում Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ, որը գտնվում էր հայկական լեզուի իշխանությունների կառավարման ներքո: Ամբողջ Արևելյան Անդրկովկասի շուրջ տեղի թուրք-թաթարների ու հայերի միջև վեճը շրջանառության մեջ դրվեց «Ղարաբաղյան հարցի» տեսքով: Ողջ Արևելյան Անդրկովկասի՝ որպես հայերի ու մուսուլմանների միջև (իրականում՝ հայերի ու կովկասյան թաթարների միջև) վեճի առարկան նեղացվեց և թուրքական արշավանքի ու հայկական կոտորածների հետևանքով դարձավ «ղարաբաղյան հարց»: Տարածաշրջանի հայկական մյուս տարածքների հետ թուրքերը իրենց խնդիրը լուծած էին համարում:

1920 թ. ապրիլ: Արևելյան Անդրկովկասում հաստատվում է Խորհրդային իշխանություն: Հիմնվում է Ադրբեջանական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը որպես ոչ ազգային (կամ ինչպես այն տարիներին էր ասվում՝ արտազգային կամ ինտերնացիոնալ) Խորհրդային հանրապետություն: Խորհրդային Ադրբեջանը, որտեղ իշխանությունը հայտնվել էր թուրք ազգայնականների ձեռքում, հավակնություններ է ներկայացնում իրեն Խորհրդային Հայաստանի մաս հռչակած Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ: Այս անգամ «ղարաբաղյան հարցը» շրջանառության մեջ է մտնում որպես վեճ Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ: Կովբյուրոն իր չընդունված, բայց գործադրած որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղը մտցնում է ԱդրբՍՀ սահմանները՝ նրան մարզային լայն ինքնավարություն տրամադրելու պայմանով⁷: Բաքուն ի խախտումն Կովբյուրոյի որոշման, որով նախատեսվում էր մարզային լայն ինքնավարություն տալ ողջ Լեռնային Ղարաբաղին⁸, մարզը հիմնում է նրա

7 Из протокола заседания пленума Кавбюро ЦК РКП (б) от 5 июля 1921 г. “Вестник архивов Армении”, 1989, N 2, док. N 13, стр. 77–78.

8 Օտարելով Լեռնային Ղարաբաղ–Արցախը Խորհրդային Հայաստանից, Կովբյուրոն ամենայն հավանականությամբ Ստալինի ձեռքով գրված, իրականում չընդունված (քանի որ այդ որոշումը ոչ քննարկվել է, ոչ էլ քվեարկվել), բայց գործադրված որոշմամբ նախատեսում էր «թողնել Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում, տալով նրան (այսինքն՝ Լեռնային Ղարաբաղին – Ա. Մ.) լայն մարզային ինքնավարություն»: 1923-ին, չստանալով Կովբյուրոյի «որոշումը» հանրաքվեով վավերացնելու արցախցիների համաձայնությունը, Բաքուն հատուկ դեկրետով հիմնում է ՀԼԻՄ/ՎՕԽԿ–ը երկրամասի ընդամենը մեկ քառորդի վրա, այս անգամ դիմելու «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մաս» ձևակերպմանը, հակառակ այն բանի, որ

մի մասի վրա: Ինքնավար մարզը հիմնելու մասին դեկրետում քաղաքական խնդիրը «աշխարհագրորեն նեղացնելու» այդ հաջորդ քայլը ստացավ հետևյալ ձևակերպումը՝ «Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասից կազմել Ինքնավար մարզ»: Փաստաթղթերը ընդունված են ռուսերեն և դրանք հրաշալի են արտացոլում Կովբյուրոյի որոշման խախտումը: Կովբյուրոն որոշել էր հիմնել Автономную область Нагорного Карабаха (АОHK), ինչը նշանակում է, որ ողջ Լեռնային Ղարաբաղին պետք է տրվեր լայն մարզային ինքնավարություն: ԼՂԻՄ-ը իրականում հիմնվեց Լեռնային Ղարաբաղի մի մասի (մոտ մեկ քառորդի) վրա: Ինքնավարության ԼՂԻՄ/АОHK անվանումը արտացոլում է մարզը ողջ Լեռնային Ղարաբաղի վրա հիմնելու Կովբյուրոյի որոշումը: Մարզի առաջին այդ АОHK անվանումը, այնուամենայնիվ, պահպանվեց մինչև 1936 թ. և փոխվեց ստալինյան Սահմանադրության ընդունման կապակցությամբ: ԼՂԻՄ/АОHK-ը դարձավ ԼՂԻՄ/ՀԿԱՕ, անվանման մեջ իսկ արտացոլելով մարզին տրվելիք հողերի թալանը:

Մարտելով այդ բոլորը, 1988-ից հետո Բաքուն որոշեց նորից նեղացնել հարցը: Այլևս կարելի էր մոռացության տալ հենց Բաքվում ընդունված դեկրետի այն ձևակերպումը, ըստ որի մարզը հիմնվում է Լեռնային Ղարաբաղի հայկական մասում: Մարզից դուրս թողնված շրջաններից հայերն արդեն զանգվածային ջարդերով ու կոտորածներով դուրս էին մղված և արդեն կարելի էր հավակնել բուն ԼՂԻՄ-ի տարածքին: Այդ նպատակով արդեն իսկ 1990-ականներին լայն շրջանառության մեջ դրվեց խնդրի մի կերպար, որով հակամարտությունը ներկայացվում է որպես մարզի (արդեն՝ նախկին մարզի) երկու համայնքների (հայերի ու ադրբեջանցիների) վեճ:

Ողջ Արևելյան Անդրկովկասի շուրջ հայերի ու ադրբեջանցիների միջև էթնոքաղաքական վեճը այսօր ներկայացվում է որպես նախկին ԼՂԻՄ-ի հայ և ադրբեջանական համայնքների վեճ, ինչն անընդունելի է արմատապես: Նորավարտ քսաներորդ դարում և մեր օրերում Բաքուն միշտ աշխատել և այսօր էլ աշխատում է նեղացնել կամ նեղացրած ներկայացնել հայերի հետ տեղի թուրքերի էթնոքաղաքական հակամարտության աշխարհագրությունը՝ օգտվելով խորհրդային շրջանում հայ բնակչությանը պատմական իր հայրենի բնակավայրերից արտաքսման փաստից:

ԱՐԲԵՋԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ՄԻՆՍԿԻ ԽՄԲԻ 1998 Թ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒՄ

Ադրբեջանահայության թեման վերաբաժնելու հաջորդ առիթը տրամադրեց Մինսկի խմբի համանախագահությունը, երբ 1998-ին կողմերին ներկայացրեց **ընդհանուր պնդության** մասին առաջարկը: Բաքուն իսկույն մերժեց այն, քանի որ առաջարկի մեջ կար 20-ականների իրավաքաղաքական իրողություններին վերադառնալու թափանցիկ ակնարկ: ՀՀ և ԼՂՀ իշխանությունները պատրաստակամություն հայտնեցին առաջարկն ընդունել որպես հետագա բանակցությունների հիմք: Եվ միայն այդքանը: Այնինչ առիթը բացառիկ էր Բաքվի վճռական մերժման դրդապատճառները Մինսկի

մարզի սահմաններից դուրս թողնված բոլոր տարածքներն էլ հայկական էին:

խմբին ներկայացնելու համար: **Պահն էր հնչեղություն տալու այն փաստերին, որ Ադրբեջան-20-ականներին հիմնվել է հենց որպես մուսուլմանների ու հայերի ընդհանուր պետություն, որ Արևելյան Անդրկովկասի հայությունը, լինելով այդ հանրապետության հիմնադիր ժողովուրդներից մեկը, երկրամասի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային պատմության կերտողներից է:** Ամենահարմար պահն էր հնչեցնելու, որ Խորհրդային Ադրբեջանում ցեղասպանվել է այդ հանրապետության հիմնադիր, պետականակիր ժողովուրդներից մեկը, որ նա չի ստացել որևէ քաղաքական, նյութական կամ նույնիսկ բարոյական փոխհատուցում և որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը մեր ժողովրդի այդ հատվածի ապագայի համար կրում է պատմական պատասխանատվություն: Սահմանափակվեցինք ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի՝ *ընդհանուր պետության* մասին արված առաջարկը Բաքվի կողմից մերժելու փաստը ներկայացնելով որպես մեր դիվանագիտական հաջողություն և բանակցային գործընթացում հայկական կողմերի կառուցողական դիրքորոշման մասին վկայություն: Չբարձրաձայնվեցին Ադրբեջանի կողմից ԵԱՀԿ առաջարկի մերժման քաղաքական ու իրավական իրական շարժառիթները:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի կողմից *ընդհանուր պետության* մասին առաջարկից հետո բանակցային սեղանին նոր ամփոփ առաջարկ չի դրվել: Եվ հարկ է այդ առաջարկը դարձնել ադրբեջանահայության թեմային անդրադառնալու, ադրբեջանահայության հարցը բարձրացնելու, նրանով բանակցային գործընթացի շուրջը ձևավորված տեղեկատվական միջավայրը մեր օգտին շրջելու միջոց:

Այդ առումով կարևոր է ադրբեջանահայության մի շարք հայրենակցական միությունների ԼՂՀ իշխանություններին իրենց շահերը բանակցություններում, միջազգային ֆորումներում պաշտպանելու խնդրանքն ու պահանջը:

ԶԱՎԱՐՏՎԱԾ ՇՐՋԱԴԱՐՁ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱԶՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Թուֆենկյան բարեգործական հիմնադրամի և «Որակի համընդհանուր դեկլարման աջակցություն» հասարակական կազմակերպության աջակցությամբ 2005-ին Երևանում կազմակերպվեց «Ադրբեջանահայություն: Կորսված հայրենիք: Համարժեք փոխհատուցում» կոնֆերանսը: Կոնֆերանսի նյութերը նույն վերտառությամբ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն լեզուներով լույս տեսան 2006 թ.: Մինչ այդ Սախարովի անվան հիմնադրամը փաստաթղթային համապատասխան հիմնավորումներով փախստականության հարցերով զբաղվող ՄԱԿ-ի հանձնաժողով էր ներկայացրել Հայաստանի Հանրապետությունում հանգրվանած այն փախստականների ցուցակը, որոնք ոչ մի փախստուցում չէին ստացել: 2004-ին նույնպիսի ակցիա էր կազմակերպել Արման Մելիքյանը: Բայց ոչ առաջին և ոչ երկրորդ դեպքում հարցում հետևողականություն չի ցուցաբերվել, և բացառված չէ, որ այդ փաստաթղթերը ՄԱԿ-ի ժնկյան գրասենյակի դարակներում ինչ որ ժամանակ մնալուց հետո դառնան իրենց հրատապությունը կորցրած արխիվային

փաստաթղթեր: 2009-ի օգոստոսին նման մի ակտ իրագործվեց ԱՄՆ-ում: ԱՄՆ կոնգրեսին ներկայացվեց տեղեկանք 1988–1994 թթ. Ադրբեյջան-ից գանգվածային բռնությունների զոհ հայության մասին:

Ադրբեյջանահայության նկատմամբ իրագործված ոճրագործության քաղաքական ու իրավական գնահատումը և իր կորուստների համար նրան փոխհատուցում տալու խնդիրը, անշուշտ, մեկ գիտաժողովի կամ մեկ տեղեկանքով լուծելու խնդիր չէ: «Խնդրի բեռը» և ադրբեյջանահայության ճակատագրի համար պատմական պատասխանատվությունը հարկ է, որ առաջին հերթին իր վրա վերցնի Ստեփանակերտը, քանի որ քաղաքական, տարածքային ու նյութական փախհատուցման հարցը անմիջական առնչություններ ունի հենց ԼՂՀ կայացման, նրա անկախության ճանաչման խնդրի հետ:

Հայաստանի Հանրապետությունում հանգրվանած ադրբեյջանահայ փախստականների հարցում ՀՀ պաշտոնական քաղաքականությունը գործադիր իշխանության մակարդակով իրագործվում է Փախստականների կոմիտեի (այժմ՝ Միգրացիայի պետական ծառայություն) կողմից, որը վերջին տարիներին ջանադրաբար առաջ տարավ հասարակության մեջ նրանց ինտեգրման, նրանց, այսպես կոչված, նատուրալիզացիայի քաղաքականությունը, ինչպես դա անվանվում է դրամաշնորհների միջոցով ներդրվող օտարալեզու ծրագրերում: Անկասկած Հայաստանի Հանրապետությունում ադրբեյջանահայերը պետք է «իրենց զգան ինչպես տանը»: Սակայն այդ ինտեգրումը չպետք է արվի նրանց պահանջատիրական իրավունքները օրակարգից հանելու հաշվին: Եթե այդ պահանջատիրության մոռացությունը Հայաստանի Հանրապետությունում ուղեկցվում է ադրբեյջանահայերի ինտեգրմամբ, ապա դրսում՝ Ռուսաստանում, Եվրոպական երկրներում, Միացյալ Նահանգներում դա կազմալուծում ու բարոյալքում է նրանց, արագացնում է ուժացման գործընթացը:

Այն, թե կոնկրետ ինչ կազմակերպական տեխնոլոգիաներ կարելի է գործողության մեջ դնել ադրբեյջանահայության ինքնակազմակերպման համար, ինքնուրույն քննության խնդիր է: Այն դուրս է սույն աշխատանքի նպատակներից: Մեր խնդիրն էր ցույց տալ, որ՝

- ադրբեյջանահայությունը Արևելյան Անդրկովկասում դեռևս քսաներորդ դարի սկզբին բորբոքված և ըստ էության ողջ դարի ընթացքում տարբեր ձևեր ընդունած հայ-թաթարական (նույնն է թե՛ հայ-թուրքական) հականաբարության կողմերից մեկն է եղել մշտապես;
- ադրբեյջանահայությունը այն հականաբարության հիմնական զոհն է, որ տարածաշրջանի պատմության մեջ մտավ «Դարաբաղյան հականաբարություն» անվանմամբ;
- մեր ժողովրդի այդ հատվածը չի ստացել ոչ բարոյական, ոչ նյութական և ոչ էլ քաղաքական որևէ փոխհատուցում;
- մենք մոռացության ենք տալիս մեր ժողովրդի այդ հատվածի կորուստներն ու զրկանքները և նրա օրինական պահանջներն այն դեպքում, երբ Բաքուն անընդհատ միջազգային հանրության առջև բարձրացնում է իր կեղծ փախստականության հարցը, երբ Մինսկի

խմբի առաջարկություններում նախատեսվում է ադրբեջանցի «փախստականների» (իրականում Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի ու հետագայում նաև ԼՂՀ շրջափակմանն ու նրա դեմ սանձազերծած պատերազմի մասնակիցների) վերադարձը «գրավյալ տարածքներ», և ոչ մի խոսք չի ասվում զանգվածային ջարդերով իրենց բնակության հազարամյա վայրերից դուրս մղված ադրբեջանահայության մասին:

Արդարացված չէ ադրբեջանահայությանը դուրս թողել Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման միջազգային քաղաքական գործընթացներից, երբ նա կարող էր դառնալ հակամարտության կարգավորման վճռորոշ գործոններից մեկը, իսկ նրա արծարծումը կարող է նշանակություն ունենալ նաև ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դրա հետևանքների հաղթահարման խնդրում:

ԱՊՐԲԵԶԱՆԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող հետազոտություններում նշվում է, որ քսաներորդ դարի սկզբին հայկական կոտորածներ են եղել ոչ միայն բուն Օսմանյան կայսրության սահմաններում, այլև Անդրկովկասում և հատկապես նրա արևելյան շրջաններում: Ուսումնասիրողները փաստում են, որ հայկական ջարդեր են եղել և 1905–1907 թթ. հայ-թաթարական բախումների ընթացքում, և 1918 թ. դեպի Անդրկովկաս թուրքական ռազմական ինտերվենցիայի ժամանակ: Ինչ վերաբերում է 1905–1907 թթ., իրադարձություններին, ապա գրեթե բոլոր մասնագետները համամիտ են այն բանում, որ ցարական Ռուսաստանի գաղտնի ծառայությունները հատուկ դերակատարություն են ունեցել այդ ընդհարումների կազմակերպման գործում: Ընդ որում, նշվում է դրանց համակրանքը տեղի թուրքերի՝ այսպես կոչված կովկասյան թաթարների նկատմամբ: Փաստն ունի գրեթե ակնհայտ բացատրություն: Արդյունաբերական Բաքվում և տարածաշրջանի մյուս քաղաքներում առավելապես հայերն էին հեղափոխական գաղափարների կրողները: Եվրոպայում կրթություն ստացած, սոցիալական արդարության գաղափարներով տոգորված հայ ուսանողներն էին Ռուսաստան ու Անդրկովկաս բերում գաղափարներ, որոնք ուղղված էին միապետության և ընդհանրապես տիրող քաղաքական ու տնտեսական կարգերի դեմ: Անդրկովկասում թափ առնող բանվորական շարժումներում հայերն էին կազմում նրա առավել գիտակից ու ակտիվ մասը: Դեռևս քաղաքային բնակչության մեջ քաղաքական կշիռ չունեցող և առավելապես քոչվորական տնտեսությամբ զբաղվող թուրք-թաթարների մեջ ցարական իշխանությունները վտանգ չէին տեսնում: Վտանգը ըստ նրանց գալիս էր քաղաքականապես հասուն ու ակտիվ հայկական բանվորական (և ոչ միայն բանվորական) զանգվածներից, որոնց նա որոշել էր «դաս տալ»: 1905–1907 թթ. հայերը այնուամենայնիվ պատրաստ գտնվեցին և կարողացան դուրս գալ այդ փորձությունից:

Բոլորովին այլ բնույթ ունեին 1918-ի դեպքերը: Ռուսաստանը դուրս էր մնացել տարածաշրջանից: Թուրքիան առիթը հարմար էր գտնում Կովկասն «իր թևի տակ առնելու» համար: Պատերազմով և ռուսական հեղափոխությամբ պայմանավորված խառնակ իրավիճակը նրան թույլ էր տալիս անպատիժ մտնել Անդրկովկաս: Բայց թուրքական ներխուժումը Անդրկովկաս միայն ռազմական գործողության բնույթ չունեց: Նա չէր գալիս միայն տարածքներ գրավելու: Նա տարածաշրջան էր մտնում հայոց ցեղասպանության իր պետական ռազմավարությունը շարունակելու համար, այն էթնիկական տարրը բնաջնջելու համար, որի մեջ տեսնում էր երկրամասը զավթելու իր ծրագրերի գլխավոր արգելքը: Պատահական չէ, որ թուրքերը նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվեցին 1918-ի մայիսին՝ հանրապետության հռչակման առաջին օրերին: Դա նոր պետականությունը օրորոցում խեղդելու փորձ էր: Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի ճակատամարտերում հայկական զորամիավորումներին ու աշխարհագրորին հաջողվեց փրկել նորածին հանրապետությունը: Բայց ուժերն անհավասար էին: Հայկական զորամիավորումներին ու աշխարհագրորին չհաջողվեց գլխովին ջարդել թուրքական կանոնավոր բանակը: Թուրքերը հնարավորություն ստացան շարժվել դեպի Բաքու, դեպի այն քաղաքը, որը հռչակվել էր Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության մայրաքաղաք:

Անդրկովկասի արդյունաբերական գլխավոր այդ քաղաքում և գրեթե ողջ նահանգում իշխանությունը օրինական ձևով անցել էր սովետների ձեռքը: Սովետների իշխանությունը Բաքվում պաշտպանվում էր հայության կողմից: Հայերն էին Կոմունայի գլխավոր ազգային հենարանը: Այն, որ հայերը պաշտպանում էին Բաքվում հաստատված սովետական իշխանությունը չէր բացատրվում սոցիալիզմի գաղափարներին հայերի տածած զանգվածային համակրանքով: Բնավ: Հենց կապիտալիզմի օրոք էր երկրամասի արդյունաբերական տնտեսության զգալի մասը և հատկապես նավթարդյունաբերական համալիրը հայտնվել հայերի ձեռքում: **1918-ին հայությունը Բաքվում ընտրություն չէր կատարում սոցիալիզմի ու կապիտալիզմի միջև: Նա ստիպված էր ընտրություն կատարել ցեղասպան Թուրքիայի ու Ռուսաստանի միջև, որտեղ արդեն կատարվել էր սոցիալիստական հեղափոխություն:**

Դեպի Բաքու առաջխաղացման ամբողջ ճանապարհին թուրքական կանոնավոր բանակը զբաղված էր հայկական գյուղերի հրկիզումով ու խաղաղ բնակչության ջարդերով: Աղդաշում, Արեշում, Վարդաշենում, Կուտկաշենում, Շամախում ու դրանց շրջակա գյուղերի հազարավոր հայեր ու ուղիներ սրի քաշվեցին: Հրկիզվեցին հայկական ու ուղիական տասնյակ գյուղեր: Օգոստոսին արդեն Նուրի փաշան ձեռնարկում էր Բաքվի գրոհը: Հիանալի իմանալով, որ օրինական իշխանությունները երկրամասը հռչակել էին Խորհրդային Ռուսաստանի անկապտելի մաս, թուրքերը քաղաքը հանձնելու վերջնագիր ներկայացրին Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդին: Դրանով իսկ թուրքական կողմն ընդունում էր, որ Բաքվի հիմնական պաշտպանները հայերն են: Սակայն հայերին ուղղված այդ վերջնագիրը ուներ նաև այլ քաղաքական ենթատեքստ: Դրանով թուրքական կողմը նախապատրաստում

էր հայերի ջարդը քաղաք մտնելուց հետո:

Բաքուն ընկավ սեպտեմբերի 15-ին: Քաղաքի անկմանը հաջորդած երեք օրերի ընթացքում թուրք զորքն ու տեղական թաթարական խաժամուժը զբաղված էին հայերի կոտորածով ու նրանց ունեցվածքի թալանով: Այդ սպանդին զոհ գնաց ավելի քան երեսուն հազար հայ: Դա հայոց ցեղասպանության թուրքական քաղաքականության շարունակությունն էր Օսմանյան կայսրության սահմաններից դուրս՝ այս անգամ իրագործված ոչ թե թուրքական խաժամուժի կամ ամբոխի, այլ կանոնավոր բանակի միջոցով: Արևելյան Անդրկովկասում թուրքական կանոնավոր բանակի կողմից Թուրքիայի սահմաններից դուրս իրագործած հայերի կոտորածները անհերքելի, անբեկանելի փաստարկ է այն մասին, որ թուրքերը առաջ են տարել հայերի ցեղասպանության ծրագրավորված քաղաքականություն: Բուն Օսմանյան Կայսրության սահմաններում հայկական զանգվածային ջարդերը և տեղահանումները թուրք քաղաքական գործիչները և նրանց գործը շարունակող թուրք պատմաբաններն ու քաղաքագետները սովորաբար փորձում են արդարացնել այն «փաստարկով», թե իբր անհուսալի տարր հանդիսացող հայերը ներքին վտանգ էին ներկայացնում պատերազմի մեջ մտած կայսրության համար: Արևելյան Անդրկովկասում, կայսրության սահմաններից դուրս թուրքական կանոնավոր բանակի կողմից իրագործված ցեղասպանական ակտերը հերքում են այդ «փաստարկը» հիմնովին: Բաքվի հայերը չէին կարող անհուսալի տարր համարվել և ոչ էլ արտաքին վտանգ ներկայացնել Թուրքիայի համար: Նրանց կոտորել են հենց որպես հայերի:

Արևելյան Անդրկովկասի հայության բնաջնջումը պանթուրքական ծրագրի մաս էր կազմում: Եվրոպայից դուրս մղվող Օսմանյան կայսրությունը հայացքն ուղղել էր դեպի Արևելք: Թուրքական բազմաթիվ քաղաքական գործիչներ այդ միտքը արտահայտել են առանց քողարկումների՝ բաց տեքստով:

Արևմտյան Հայաստանի դեպքում թուրքերը ձեռնամուխ են եղել ոճիրն արդարացնող փաստարկների մշակմանը դեռևս սուլթան Համիդի ժամանակներում: Հայերի անհուսալիության, նրանց ոչ օրինապաշտ քաղաքացիներ լինելու մասին անհեթեթ պնդումները հակառակ իրենց անհամոզչությանը, շարունակում են մնալ թուրքական քարոզչության թղթապանակներում: **Սակայն թուրքերը այդ նույն փաստարկներին չեն կարող դիմել Արևելյան Անդրկովկասում կանոնավոր բանակի կողմից իրագործած հայկական ջարդերի արդարացման համար: Այդ տարածքը իրենց չի պատկանել:** Այդտեղի հայերը իրենց քաղաքացիները չեն եղել և հետևաբար անհուսալի տարր չէին կարող լինել Թուրքիայի համար: Այդ հանգամանքն է, որ 1918 թ. թուրքերի կողմից Արևելյան Անդրկովկասի հայության ջարդերը ցեղասպանության փաստի հիմնավորման մեջ հատուկ փաստարկի նշանակություն է ստանում: Հարկ է, որ հայոց ցեղասպանության մեղադրական փաթեթում դրանց տրվի հատուկ նշանակություն:

АЛЕКСАНДР С. МАНАСЯН
Проф., доктор философских наук,
Член-корреспондент НАН РА
manasyan-a22@mail.ru

ФАКТОР АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПОВЕСТКЕ ДНЯ

РЕЗЮМЕ

Образ возобновившегося в 1988 году этнополитического конфликта в бывшей АзССР НКАО в корне не соответствует его сути во многих отношениях. Руководствуясь принципом “не погружаться в историю”, посредники при этом исходят именно из ставших уже историей реалий 1988 г., не рассматривая, ни факта распада СССР, ни породивших конфликт событий начала XX в. Эта избирательность оставляет за бортом не только исторические, но и признанные международным сообществом правовые и политические факты, в том числе непосредственно относящиеся к конфликту действующие договоры и соглашения. К этому привел подход Запада, решившего признать возникшие на постсоветском пространстве новые суверенные государства в границах бывших советских союзных республик.

Армяне в Восточном Закавказье проживали издревле, задолго до проникновения в регион турок. Известно, что они способствовали продвижению России на юг в надежде на то, что Армения перестанет быть ареной военных действий между двумя региональными державами – Османской империей и Шахской Персией. Россия же в свою очередь обещала на основе армянских карабахских меликств “восстановить независимую армянскую государственность”. Но вскоре империя избрала новый курс в национальной политике Закавказья. Армянская область была упразднена, а исповедовавшие шиизм народы были “собраны” под общей крышей “*мусульмане*”. Вместо первоначально введенного в оборот маркера “*персияне*” появился тандем понятий “*мусульмане – христиане*”. Но вскоре была осознана опрометчивость и такого определения субъектов действия. Местных турок она назвала *кавказскими татарами* и предоставила им всевозможные привилегии, оставив остальные этнические общины в безымянной массе мусульман. В последней четверти

XIX в. численность кавказских татар в общей массе мусульман стала быстро расти за счет переселенцев (названных в России *отходниками*) из Персии, которые проникали в регион в связи с развитием здесь промышленности, остро нуждавшейся в рабочей силе.

В основном тюркоязычных, но разношерстных по этническому происхождению переселенцев имперские делопроизводители относили к *кавказским татарам*, образовав из них этнически безликую статистическую общность. Хотя линия размежевания “армяне – мусульмане” продолжала оставаться ключевым определением, в официальном описании этнополитического портрета Восточного Закавказья постепенно давала о себе знать параллельная, более конфликтогенная линия “армяне – кавказские татары”. Разные с точки зрения языка, культуры, истории, вероисповедания общины армян и кавказских татар оказались политически разнонаправленными факторами региона. Грабежи и погромы для кавказских татар не стали закваской в их этнизации. Они и после 1905–1907 гг. остались лишенной общей этнической идентичности массой. Показательно, что конфликт разразился как именно *армяно-татарский*, факт, отражавший нейтральность других исповедующих ислам народов. Агрессивность проявила именно этнически безликая толпа кавказских татар.

Новый раунд их спора разразился в 1917 г. после большевистской революции в ходе хаоса распада империи. В Баку вслед за Петроградом и Москвой власть перешла к советам. Поддерживаемая ими Бакинская коммуна во главе с видным коммунистом Степаном Шаумяном неоднократно объявляла Закавказье неотъемлемой частью Советской России. Но история распорядилась иначе.

Под самый конец мировой войны, весной 1918 года, Турция при поддержке Германии предприняла вооруженную интервенцию в Закавказье. Она преследовала две главные цели – осуществить геноцид армян за пределами самой Турции и передать власть в Баку местным кавказским татарам. Республика Армения провозгласившая 28 мая независимость в сражениях под Сардарпатом и Баш-Апараном сорвала план турок по ликвидации новорожденной республики. Но турки получили возможность продвигаться на восток, к Баку. После ожесточенных боев 15 сентября 1918 г. город пал, куда на турецких штыках вступило правительство провозглашенной 27 мая Азербайджанской Демократической Республики (АДР). Это был первый докипрский опыт Турции по созданию новых турецких государств за пределами своих границ. Предъявив Бакинскому армянскому совету, ультиматум о сдаче города турки после взятия города учинили резню, уничтожив более 30 тысяч армян.

Учрежденная турецкими регулярными войсками АДР не была принята в Лигу наций и без признанных или фактически установленных границ покинула историю, когда 28 апреля 1920 г. 11-ая красная армия Советской России вошла в Баку и учредила Азербайджанскую Советскую Социалистическую Республику (АзССР).

Даже после тяжелых потерь армянство Восточного Закавказья не перестало быть политически значимым фактором края, чего не могли обойти ни

Москва, ни кавказские большевики, обратившиеся в Центр с предложением образовать АзССР как вненациональную, не национальную, интернациональную, т.е. советскую республику. Известно, что сразу после советизации все документы о новой государственности были приняты и декларированы на трех языках – тюркском, армянском и русском. Факт не национального характера АзССР нашел отражение и в относящихся к Нагорному Карабаху документах. “Исходя из необходимости национального мира между мусульманами и армянами...” – с этой фразой, фиксирующей основополагающий принцип формирования АзСССР и политическую мотивацию отчуждения Нагорного Карабаха от Советской Армении в пользу АзССР, начинается постановление Кавказского бюро российской коммунистической партии (большевиков) от 5 июля 1921 г.. Этот же принцип зафиксирован в Декрете об образовании Автономной области Нагорного Карабаха (АОНК) от 7 июля 1923 г., в котором целью советской власти в АзССР объявлено установление “единого государственного союза” населяющих республику двух основных общин – армян и мусульман. В первые годы советской власти практически во всех политико-правовых документах о национально-государственном устройстве АзССР постоянно фигурировал тандем понятий “мусульмане-армяне”, чем и подтверждался статус армянства АзССР как одного из учредителей интернациональной республики. Языком сношения с Автономной областью Нагорного Карабаха декретом АзЦИК-а от 31 июля 1923 г. “О национализации государственных учреждений в АзССР” был объявлен армянский. В русле “языкового равенства” народов республики декрет обязал государственные учреждения “давать ответы и разъяснения гражданам всех национальностей на том языке, на котором подана бумага”, т.е. на котором они обращаются в госучреждения. Флаг второго автономного образования – Нахичеванской автономной республики – носил название республики на двух языках – на тюркском и армянском.

Атрибуты нации – учредителя АзССР, у армянства Восточного Закавказья сохранились и после того, как был задействован сталинский проект слияния всех исповедующих ислам народов АзССР в новую азербайджанскую нацию. Коренные народы постепенно “исчезали” с этнической карты республики (в действительности они были загнаны в своеобразное национальное подполье) и в конце 1930-х гг. вместо статистической общности *кавказские татары* появилась новая химерная общность – *азербайджанцы*. Вопреки сталинскому замыслу процесс азербайджанизации АзССР обрел акценты ползучей туркизации мусульманского населения. Этнополитический портрет приобрел новую конфигурацию. Если азербайджанизация для коренных народов оборачивалась насильственной ассимиляцией, то для армян она протекала в самых различных формах вытеснения их из республики. Уже к концу 1960-ых гг. они были практически вытеснены из Нахичевана. Армянское население как в автономной области, так и особенно за ее пределами (только в Баку проживало почти четверть миллиона армян) подвергалось дискриминации и притеснениям.

После провозглашения Горбачевым курса перестройки и гласности, надеясь на демократическое решение вопроса, в феврале 1988 г. областной Совет народных депутатов НКАО поднял вопрос о воссоединении области с Советской Арменией. На политическую просьбу Баку ответил сумгаитской резней. Далее последовали погромы и акты массового насилия по всей республике. Усмотрев в демократическом, освободительном Карабахском движении опасность для советской империи, политическое руководство СССР не предприняло ничего для предотвращения геноцида армянского населения Восточного Закавказья. Изгнанные из мест своего исторического проживания армяне Восточного Закавказья до сих пор не получили ни политической, ни материальной, ни моральной компенсации. В 1992 г. Запад, до этого поддерживающий Карабахское движение, закрыл глаза на этот факт, проигнорировав как легитимность образования НКР, так и отказ от правопреемства АзССР Азербайджанской Республикой и признал последнюю в пределах АзССР, фактически спровоцировав карабахскую войну. Подход Запада и стал причиной вытеснения из образа конфликта армянства Восточного Закавказья – одного из учредителей Советского Азербайджана. Еревану и Степанакерту предстоит напряженная работа: представить в Минском процессе урегулирования интересы армянства Восточного Закавказья и защитить их.

ALEXANDER S. MANASYAN
*Prof., Doctor of Philosophy,
Corresponding Member of NAS RA
manasyan-a22@mail.ru*

THE ARMENIAN POPULATION OF AZERBAIJAN AS A FACTOR IN THE POLITICAL AGENDA

SUMMARY

The image of the ethno-political conflict of NKAO revitalized in 1988 within the former AzSSR is radically distinct from its substance in many aspects. Guided by the principle of not meddling with history, the mediators proceeded from the very realities of 1988 that have already become history, disregarding both the decomposition of the USSR or the origin of the conflict in the early 20th century. This selective approach sweeps aside both the historical and the internationally recognized legal and political facts, including the treaties and agreements that are currently in force. This situation has been prompted by the approach of the West having chosen to recognize the new sovereign states popping up on the post-Soviet territories within the boundaries of the former Republics of the Soviet Union. It was this way that was used to cleanse the very image of the conflict from the principal victim of the conflict, the Armenian population of Eastern Transcaucasia. The crux of the matter is as follows:

The Armenians had been residing in Eastern Transcaucasia from the earliest times, long before the Turkish infiltration into the region. It is common knowledge that they had corroborated Russia's advancement towards the South in the hope that Armenia would cease to be a stage of hostilities between the two regional powers, Ottoman Empire and Persia. Russia, in turn, promised to rehabilitate the independent Armenian statehood based upon the Armenians Melikdoms of Karabakh. However, the Empire had opted a new course in the national policies for Transcaucasia based upon the idea of its de-Iranization. The Armenian area was abolished, while the peoples of the Shiitic confession were concentrated under a general umbrella of the Muslims. The initially introduced marker of the Persians was substituted by a dual concept of "the Muslim-Christians". But very soon there came awareness of those definitions being irrational. The local Turks were designated as the Caucasian Tartars and awarded all possible privileges, the rest of the ethnic communities being left in a nameless mass of Muslims. In the

late 19th century the numbers of the Caucasian Tartars within the total mass of Muslims showed a rapid growth on account of the migrants from Persia, who infiltrated into the region by virtue of developing industries acutely wanting labor force.

The Turkish-speaking but ethnically ill-assorted migrants were classified as Caucasian Tartars by the imperial clerks, classifying them into an ethnically faceless statistical commonality. Although the Armenian-Muslim demarcation line remained a key definition in the official description of the ethnopolitical image of Eastern Transcaucasia, there came about a gradually emerging, more conflict-generating line "Armenians – Caucasian Tartars". The linguistically, culturally, historically, religiously differing communities of the Armenians and the Caucasian Tartars came about as politically opposing regional factors. The Caucasian Tartars have easily become object of manipulation for the authorities, who had provoked the Tartar-Armenian clashes in 1905 – 1907, so as to punish the Armenians for their anti-revolutionary anti-monarchist activities. For the Caucasian Tartars, looting and massacres had not become a promoting factor of their ethnicity. Even after 1905 – 1907 they remained a mass with no common ethnic identity. Interestingly, the conflict that was unleashed was between the Armenians and the Tartars, which is indicative of other Muslim communities remaining neutral. Aggressive behavior was displayed only by the ethnically impersonal mob of the Caucasian Tartars.

The new round of their argument broke out in 1917 following the Bolshevik Revolution in the ensuing chaos of collapsing Empire. The Soviets in Baku seized power in the wake of Petrograd and Moscow. They supported the Baku Commune headed by the renowned Communist Stepan Shahumian having repeatedly declared Transcaucasia an inalienable part of Soviet Russia. However, History ruled otherwise.

Towards the termination of the world war, in Spring 1918, Turkey, supported by Germany, effected an armed intervention into Transcaucasia. The two main purposes pursued were to commit a genocide of the Armenians outside Turkey and to transfer power in Baku to the local Caucasian Tartars. Republic of Armenia, having declared Independence on May 28, by winning the battles at Sardarapat and Bash-Aparan, thwarted the Turkish plans on eliminating the newly-born Republic. Meanwhile, the Turks were enabled to move eastwards, to Baku. After the fierce fighting on September 15, 1918 the city fell, bringing in on the point of bayonets the government of Democratic Republic of Azerbaijan declared on May 27. That was the first pre-Cyprian experience by Turkey on establishing new Turkish states outside its borders. Having delivered an ultimatum to the Armenian Council of Baku, the Turks massacred more than 30 thousand Armenians.

Azerbaijan Democratic Republic established by the Turkish regular army was not admitted to the League of Nations, taking leave of History with no recognized or de facto established boundaries, when on the 28th of April, 1920 the 11th Army of Soviet Russia entered Baku establishing the Azerbaijan Soviet Socialist Republic.

Despite heavy losses, the Armenian population of Eastern Transcaucasia nev-

er ceased to be a politically significant factor of the area which fact could not be circumvented either by Moscow or by the Bolsheviks who submitted a proposition to the Center to shape the Azerbaijan Soviet Socialist Republic as an extranational International Soviet Republic, rather than a national one. It is common knowledge that following Sovetization, all documents on the new statehood were adopted and declared in three languages – Turkish, Armenian, and Russian. The fact of the non-national essence of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic was also indicated in the documents related to Nagorno Karabakh. “Pursuant to the need for national peace between the Muslims and the Armenians...” – That was the initial phrase of the Decree by the Caucasian Bureau of the Russian Communist Party (Bolsheviks) as of June 5, 1921, formulating the fundamental principle of shaping the AzSSR and transferring Nagorno Karabakh from the Soviet Armenia for the benefit of AzSSR. The same principle is registered in the Decree on the establishment of the Autonomous Oblast of Nagorno Karabakh as of June 7, 1923, wherein the purpose of the Soviet authorities in AzSSR was declared to be establishing “an integrated state union” of the two basic communities populating the Republic: the Armenians and the Muslims. In the first years of the Soviet Authority nearly all legal and political documents on the national and public administration of the AzSSR invariably contained the dual concept of the “Muslims-Armenians”, thus corroborating the status of the Armenian population of the AzSSR as one of the incorporators of the International Republic. The language of communication with the Autonomous Oblast of Nagorno Karabakh was announced to be Armenian by the Decree of Azerbaijan Central Executive Board as of July 31, 1923 “On Nationalization of the State Institutions in AzSSR”. Within the framework of the “linguistic equality” of the Republic’s nationalities, the Decree obliged the state institutions to provide responses and explanations to citizens of all nationalities in the same language that the paper had been submitted to the public institution. The flag of the other autonomous formation, the Nakhijevan Autonomous Republic displayed the name of the Republic in two languages, in Turkish and Armenian.

The Armenian population of Eastern Transcaucasia had retained its Republic-founding features even after launching the Stalinist project of merging all Islamic ethnic groups of AzSSR into a new Azerbaijan nation. The indigenous nations were gradually cleansed from the ethnic map of the Republic (in actual fact they had been driven into sort of national underground), and soon the statistical group of Caucasian Tartars was substituted with a new chimeric generality of Azerbaijanies. Contrary to the Stalinist design, the process of Azerbaijanizing the AzSSR assumed the aspect of creeping Turkization of the Muslim population. The ethnopolitical landscape had acquired a new configuration. While for the indigenous nations azerbaijanization had turned out to be forced assimilation, for the Armenians it had proceeded in very different forms of being evicted from the Republic. Already towards the late 60-s they were completely removed from Nakhijevan. Both inside and outside the Autonomous Oblast (there were nearly a quarter million Armenians in Baku alone) the Armenians used to be suppressed and discriminated.

Following the declaration of the course for Perestroika and Glasnost by Gorba-

chov, in February 1988 the regional Soviet of Peoples Deputies of NKAO raised the issue of reunification with the Soviet Armenia, hoping for a democratic solution. The response by Baku to that political request was the massacre of Sumgait, followed by slaughters and massive violence all over the Republic. Having dislearned a hazard for the Soviet Empire in the democratic liberating movement of Karabakh, the political leadership of the USSR had done nothing to prevent the genocide of the Armenian population in Eastern Transcaucasia. The Armenians of Eastern Transcaucasia dislodged from their historic habitations have not received either material or moral compensation up to the present time. In 1992, the West, having hitherto supported the Karabakh movement, turned a blind eye to that fact, disregarding both the legitimacy of NKR origin and the Azerbaijan Republic's refusal to succeed the AzSSR, while granting recognition to the latter within the boundaries of the genocidal AzSSR, thus triggering the Karabakh war. It was the attitude of the West that had become the reason of eliminating the Armenian population of Eastern Transcaucasia – an incorporator of the Soviet Azerbaijan – from the image of the conflict. Standing ahead of both Yerevan and Stepanakert is strenuous work to formulate and to advocate the interests of the Armenian population of Eastern Transcaucasia within the framework of the Minsk Process.

ARAM R. VARDANYAN

Dr. Hist., Dr. Phil.

*Institute of Oriental Studies, National
Academy of Sciences of Republic Armenia*

aramvardanian@yahoo.com

THE EVIDENCE OF COINS ON THE HISTORY OF ANI IN THE 14th-15th CENTURIES*

Abstract. This article deals with political and social-economic history of the Armenian city Ani in the 14th and 15th centuries AD. This was a period when Armenia was a part of the Īlkhānid state, as well as belonged to Turkmen Qarā Qoyūnlū and Āq Qoyūnlū confederations. Basing on both contemporary literary sources and coins some aspects of local administration of Ani are discussed in this study. According to sources the city was ruled by the local family of the Zak'arids who owned Ani till 1360s AD.

An attention is also paid on Ani's special status called *khaṣṣ-injū* that existed in the reign of the Īlkhān Abū Sa'īd. Another important point of this article is a discussion of several social-economical issues related to Ani based on epigraphic inscriptions and various decrees issued by Muslim rulers.

The article includes an up-to-date illustrated catalogue of coins produced in Ani from 1300 AD onwards. It embraces *ca.* 40 types of coins issued in gold, silver and copper. Although during the Jalā'irid domination in Armenia the production of coins at Ani was seriously reduced, Ani nevertheless was one of the most important cities producing coins in the post-Īlkhānid period, especially in the days of the Āq Qoyūnlū administration in Armenia.

HISTORICAL BACKGROUND

The city of Ani, medieval capital of Armenia under Bagratids in 961–1045 AD, was situated on the crossroad connecting the cities of Dvin (arab. Dabīl), Kars and Karin (Arzarum, Arzan al-Rūm), at the north-western corner of the Armenian Highland.¹ The history of Ani goes back to very old times, however, till the 10th century the city definitely remained in the shadow of much bigger cities of antique and medieval Armenia such as Artaxata (Artaxata)

* This article is a part of the project entitled “Literary sources and numismatic evidence on the history of Armenia in the post-Īlkhānid period (1350-1469 AD) (A comparative analysis of oriental sources)” (2013–2015) supported by the State Committee of Science MES RA.

¹ The ruins of Ani are nowadays in the Kars province of the modern Turkish Republic, located by the ravine of the Akhurian River (a branch of the Araxes River) that divides Turkey and Republic of Armenia naturally.

and Dvin. In the beginning Ani was a fortified fortress rather than a city.² This period of Ani's history coincides with the reign of the Bagratid King Ashot III (953–977 AD), who turned Ani into a capital of his Kingdom.³ Succeeding to him Smbat II (977–990 AD) strengthened the city by means of building a new row of walls and other fortifications.⁴ Ani was built as an alternative to another important political, economic and cultural centre of Armenia, Dvin which had been lost for Armenian crone by that time. Thanks to its geographical location Ani had close relationship with neighboring Byzantine Empire ruled by Macedonian (Armenian) dynasty. It is therefore not to be surprised that the fall of Bagratid Kingdom in 1045 AD was just because of Byzantine expansion. The excavations of Ani offered a wide spectrum of material evidence and coins.⁵ Big number of Byzantine copper coins found in excavations proves how strong Empire's influence was on Ani and adjacent areas in the 10th – 13th centuries.⁶ Even the huge emission of copper coins of the neighboring Ildegizid state (1136–ca. 1225 AD) could not find an appropriate economic background to take part in the money circulation of the region.⁷ There is an opinion that in the 10th - 12th centuries the Byzantine anonymous coppers might have had a function of some kind of universal monetary unit which provided the needs of the Near- and Middle Eastern markets with small coins.⁸ Perhaps, one of the mints that produced such coins for the eastern provinces of Byzantium was located in Ani.

It is little to find on Ani in both Muslim and European Medieval works what could be a result of Ani's peripheral significance. On the contrary, it is considerably more evidence on the city to find in Armenian literary sources. In this regard one should remember here the narration of Samuel Anec'i, the author of the late 12th century who originated from Ani.⁹ The odd evidence of Byzantine, Arab and Georgian historians as well as several a few late medieval European and Russian travelers on Ani were gathered in the recent publication by Armenian modern scholars,¹⁰ though it still requires additional revision at least in the section comprising the passages borrowed from the works of Muslim authors. Whatever it is, one must confess that till the end of the 10th century, when the King Smbat II completed the construction of walls around Ani, the city was still a small fortress being definitely second to neighboring cities such as Dvin, Gandzak (Ganja) and Arzarum. Not every author of the 10th century knew Ani altogether. For instance, neither Ibn Hauqal (fl. 977 AD), nor Ibn al-Faqih al-Hamadhānī (second half of the 10th century) left notes on Ani.¹¹ No direct information about

2 **Toramanian**, 1912, 6–7.

3 I think it is not fair to consider Ani as an ancient capital of Georgia (**Le Strange**, 1903, 46). From the chronological point of view Ani was a part of Georgian Kingdom only occasionally, therefore one cannot consider Ani as a pure Georgian city. It is also wrong the ascribing of Ani coins to Georgian numismatics. In this regard, see an appropriate section at www.zeno.ru that is conceptually based on the article **Kapanadze**, 1959, 508–509.

4 **Step'anos Taronec'i**, 1864, 130.

5 **Marr**, 1934.

6 **Depeyrot**, *et al.*, 2000.

7 In the History Museum of Armenia there is big number of Byzantine anonymous copper coins that derive both from coins hoards and excavations throughout Armenia. A significant part of Byzantine anonymous coins comes from the excavations of Ani. Mrs. Hasmik Hovhannisyan, the employee of the Numismatic Department, for over past years has been preparing a corpus of Byzantine anonymous copper coins kept in the museum collection.

8 **Vardanyan**, 2002, 11–13.

9 **Samuel Anec'i**, 1898.

10 **Chobanyan**, 2011.

11 **al-Hamadhānī**, 1996.

the city is found in al-Muqaddasī's work written at the turn of the 10th and 11th centuries.¹² Ani was also unknown to authors who worked in its close neighborhood, i.e. in the lands that lied to the south from Armenian Highland. Thus, Yahya al-Anṭākī, a historian who wrote in the early 11th century Syria, did not remember Ani in his *History*.¹³ Nor Ibn al-Azraq al-Fāriqī, representing the early 12th century perspective of historiography from al-Jazīra, left any record on Ani in his compilation either.¹⁴

Ani appears in Islamic historiography starting from Sajūqid period, particularly in the context of Alp Arslān's campaign westwards in 1064 AD.¹⁵ Evidence on that has both Arabic sources composed in Saljūq period¹⁶ and even those completed in considerably later times.¹⁷ One of such later compilations can be regarded the work of the 17th century Ottoman author Münnaĵim Başı *Jāmi' al-duwāl*.¹⁸ Surely, the 11th century Byzantine sources could not leave this event neglected either.¹⁹ In the post-Bagratid and then Shaddādid periods (1072–1174 AD) the city was turning into a big administrative and architectural center.²⁰ From this period we have coppers representing the Shaddādid branch of Ani, particularly the coins of Manūchihr ibn Shāwūr that were presumably struck at Ani.

Shaddādid AE fals, Ani (?), Manūchihr ibn Shāwūr = Zeno, no. 86795 (2,88 g; 24 mm).

What is important for Saljūqid period historiography is that Ani must be distinguished from Ḥānī (حاني), a small city located in Diyārbakr²¹ which appears several times in the narrations of Ibn al-Azraq al-Fāriqī, Michael the Great (12th century) and Aḥmad ibn Muḥammad al-Nasawī (13th century).²² Otherwise, among the authors who wrote on Ani in Saljūq period one should remember Ibn al-Qalānisī, a 12th century historian, described the events that developed in Syria and Palestine in the Fāṭimid epoch. He left a mention on Ani (written as آنه) in regard of the origin of Saladin's family.²³ Muḥammad al-Īdrīsī, a geographer of the

12 Excluding evidence that Dvin had the Ani Gates (باب أني). However, the author omits Ani from the list of main cities of Armenia (Muqaddasī, 2001, 306).

13 Yahya al-Anṭākī, 1990.

14 Ibn al-Azraq al-Fāriqī, 1959.

15 The aftermath of the most important Saljuq campaigns in to Armenia is discussed in Cahen, 1948, 5–67.

16 al-Ḥusaynī, 1933, 39.

17 Ibn Khaldūn, 2000, 605.

18 Minorsky, 1953, 21.

19 From the western perspective wrote on Ani both John Scylitzes and Michael Attaleiates (Chobanyan, 2011, 11–20). In Attaleiates's *History* we find important information on the period when Ani was ruled by a certain Armenian Pangratios who administered the city on behalf of Byzantine authorities (1045–1064) (Michael Attaleiates, 2012, 145–149). About this official speaks also Scylitzes in his *Synopsis Historiarum*, 1979, 211).

20 There is however an opinion that the Shaddādid period was a regressive time for Ani (Toramanian, 1912, 11).

21 Khunjī mentions Ḥānī among other fortresses of Diyārbakr (Minorsky, 1957, 28). The town of Ḥānī was located to the north from Āmid. According to Yāqūt al-Ḥamawī it was famous for its iron mines (Le Strange, 1903, 110). Ḥamdallāh Qazwīnī mentioned that both Ḥānī and Sīlwān were towns of a medium size located in the province of Jazīra (Qazwīnī, 1919, 103). Also see in al-Qalqashandī, 1914, 326.

22 Ibn al-Azraq al-Fāriqī, 1959, 74, 254, 269, 284; Michel le Syrien, 1899; al-Nasawī, 374–375, 377.

23 Ibn al-Qalānisī, 1908, 316ft. Actually, this was the way how the name of a small city located in al-Jazīra and

12th century who lived and worked under the Normans on Sicily, described Ani as an insignificant town.²⁴ In spring of 1103 AD (Jumādā II AH 496) the Saljūqid prince Muḥammad Tapar undertook a campaign on Ani what was recorded by al-Ḥusaynī.²⁵ The Georgian occupation of the city in 1161 AD was recorded by both Ibn al-Athīr and the Syrian Patriarch Michael in their chronicles.²⁶ Ibn Khaldūn turned to the history of Ani too, telling us some about the founder of Sökmenid (Shāh-i Armāns) dynasty of Akhlāt.²⁷ We certainly have numerous passages on Ani in the voluminous work of Ibn al-Athīr *al-Kāmil fī al-tārīkh*, although they mainly deal with the events of the 11th – 12th centuries.²⁸ Yāqūt al-Ḥamawī, the author of a renowned geographical work *Kitāb muʿjam al-buldān* evidenced that in the first quarter of the 13th century Ani was a city-fortress.²⁹ Among the geographers who may have visited the city in the mid-13th century was a Flemish monk William Rubruck. On his back way from Qaraqorum to Acra in 1255 AD he crossed Armenia by passing through Ani and Arzarum. In his memoirs Rubruck remembered that Ani had a mixed population of Armenians, Georgians and Greeks, while the city had numerous Armenian churches and a few Muslim mosques.³⁰

A crucial point for Ani's history of early Mongol period was the year 1236 AD when Chormagun (Chormaghan) *noyon*, the Mongol governor in the West, appeared near the walls of Ani. He besieged the city, seized and devastated it, while the inhabitants of Ani were either thrown into the Akhuryan River's canyon or taken captive. Chormagun's campaign left a brutal trace in the mind of Armenian historians of not only that but even later epochs.³¹ The damage caused to the city was so big that after that event Ani disappeared from literary sources for several decades. As an indirect prove for Ani's temporary fall serves the lack of any coins struck at Ani. Yet in the early 1240s AD the Mongol governor Bayju (Paichu), who was appointed to Armenia and Adharbayjān to replace the deaf Chormagun,³² organized an emission of silver coins with an image of mounted archer riding on horse and shooting various animals on one side and Mongol inscription *Ulugh mangyl ulūs Bek* on another side.³³ This was one of the earliest emissions of coins in the western *uluses* of Chingizid Empire. Such coins were struck at the mints located in both big cities such as Ganja, Tiflis, Tabrīz and smaller towns like Kīrān, Warthān, Lachīn, Wirāwī, Barzand and Ahar.³⁴ However, we do not know yet such coins from Ani.

Ani could recover from Mongol disaster of 1236 AD only in Īlkānīd period. Though the city's population was still under heavy burden of fiscal obligations imposed by Mongols, Ani could nevertheless recover in the early 14th century. During the reign of Ghāzān Maḥmūd

having nothing to do with Armenian Ani, was written (Le Strange, 1966, 25, 84).

24 al-Idrisī, 1989, 908.

25 al-Ḥusaynī, 1933, 78.

26 Michel le Syrien, 1899, 184.

27 Ibn Khaldūn, V, 150, 203.

28 Ibn al-Athīr, 1979–1982; Chobanyan, 2011, 21–25.

29 Yāqūt al-Ḥamawī, 1977, 59.

30 William Rubruck, 1900, 273–274; Chobanyan, 2011, 52.

31 Galstian, 1962, 34, 44, 71 etc., also in the narrations by Kirakos Gandzakec'i, Vardan Arevelc'i, Inok Magakia and others.

32 Gandzakec'i, 1961, 278–279; Juwaynī, 1958, 507.

33 Vardanyan, 2007, 7–20. The earliest emission of Chingizid coins with a bow on one side and *Shahada* on another one took place in the region still in 630s AH (Seifeddini, 1978, 156–158).

34 Vardanyan, 2007, 7–20; Janjgava, et al., 2013, 10–11.

(1295–1304 AD) Ani enjoyed both social-economic and cultural recovery. The reforms of Ghāzān Maḥmūd should have facilitated the burden of fiscal obligations throughout the empire, though the main taxes were still too heavy for Christian population. For instance, we know that by 1301 Ani paid taxes to Mongol treasury and they were as heavy as never before.³⁵ Nevertheless, Ani's renaissance took place in the beginning of the 14th century. This should have found its reflection in church building that reached a high level in Ani by that time.³⁶ Also since that time onwards an emission of coins in the city began. The name of Ani reappears again in contemporary literary sources. The Persian inscription of Abū Sa'īd (1316–1336 AD) which regulated the city's fiscal relations with central authorities of the Īlkhānate,³⁷ was apparently engraved on the wall of the Manūchihr church in Ani already after the destructive earthquake of 1319 AD.³⁸ One short passage on Ani found in the compilation of Step'anos Orbelian is also dated as early the 14th century. In his narration Step'anos placed Ani in the same row with the cities of Tiflis and Kars.³⁹ According to Ḥamdallāh Qazwīnī's *Nuzhat al-qulūb* composed by 1340 AD, by the end of the Īlkhānid epoch Ani was known thanks to its gold climate, corn (wheat) and fruits. It seems as if Ani was nevertheless bigger than neighboring Kars, described by Qazwīnī yet as a small town.⁴⁰

We have at least three dated inscriptions (1263, 1301 and 1320) and one undated (dated conventionally by 1319 AD and quoted above) survived in Ani.⁴¹ According to this evidence in the 13th century Ani was administered by descendants of the Zak'arid (Mkhargrdzel) feudal family, though in 1267 AD Ani was sold to the contemporary *Sahib Divan* of Armenian sources, i.e. the powerful wazīr Shāms al-Dīn Juwaynī⁴² who owned the city till his death in 1285 AD.⁴³ According to some sources Shāms al-Dīn Juwaynī bequeathed Ani and adjacent areas to Bughā (Bukay) *noyon*.⁴⁴ The latest was however accused by Argūn in conspiracy and executed in 1290 AD,⁴⁵ so that the city returned to Zak'arids still in the last decade of the 13th century. After the earthquake of Ani of 1319 AD Ani and the area around it may have turned into a *khaṣṣ-injū*, some kind of privileged landownership that existed under direct Īlkhānid control but domestically ruled by local Armenian *iṣḫans*.⁴⁶ This was a period when the city was ruled by Zak'arid prince Shahanshah III who is also known for his attempts to prevent

35 Kostaniantz, 1913, 151.

36 Cuneo, *et al.*, 1984.

37 Barthold, 1951, 241-269.

38 Brosset, 1860-1861, 19; Babayan, 1969, 178.

39 Orbelyan, 1910, 426.

40 Qazwīnī, 1919, p. 94.

41 Kostaniantz, 1913, 106; Emin, 1881.

42 Anec'i, 1893, 161.

43 In the Īlkhānid state each vilayat had its own dīvān (register) that was run by Šāhib Dīvāns (Juwaynī, 1958, 487, 519). The Šāhib Divan of Ani was a renowned wazīr at Īlkhānid court, Shāms al-Dīn Juwaynī (d. 1285 AD), the brother of the historian 'Atā Malik Juwaynī. Shāms al-Dīn's estates were estimated as 150 tumans (Orbelyan, 1910, 418). Shāms al-Dīn was married to the daughter of the local iṣḫan Sadun Arc'runi, Xoṣak who then bore Xuandze, the future wife of the Zak'arid Shahinshah II of Ani (Babayan, 1969, 174-175). Shāms al-Dīn may be identical with paron Sahmaddin mentioned under 1288 AD in the later narration of Zak'aria K'anak'erc'i (fl. 1687 AD) as one of the richest persons of Ani in Mongol epoch. It is said that Sahmaddin had numerous markets and stores in Ani while his lands spread as far as Vaspurakan. It was also his merit that Īrawān of Muslim sources (modern Yerevan) turned into an economic centre of Medieval Armenia (K'anak'erc'i, 1969, 257ff).

44 Rashīd al-Dīn, 1940, 116.

45 Step'anos Episkopos, 1962, 41.

46 Orbeli, 1963, 115. I thank Gor Margaryan (Yerevan) for useful discussions on this topic.

the Chupānid Ashraf's advancement to the North.⁴⁷ However, all his attempts were in vain and in 1356 AD the Chupānid Ashraf seized Ani. The Zak'arids may have held on the city till 1360s AD⁴⁸ when Ani's administration either passed to the local Muslim enclave or to Jalā'irid governors appointed thither from Baghdād.

In the late 14th century the Qarā Qoyūnlū Turkmen rulers made Ani their residence. Their possession of Ani was however soon interrupted by Tamerlane's invasion in 1380s AD.⁴⁹ In Georgian sources there is a mention on Ani which is dated by the time of Tamerlane's campaigns westwards. Ani is mentioned there as a city having a chain of fortresses around.⁵⁰ In his *History of Tamerlane and his Successors* by T'ovma Mecopec'i, an Armenian author contemporary to Tamerlane, there is evidence proving that by the moment of Tamerlane's campaign of 1395 AD Ani seems was insignificant fortress, therefore the author decided to leave its name omitted.⁵¹ Also for this period Ani is known thanks to records of the Spanish ambassador Ruy Gonzáles de Clavijo who was sent to the court of Tamerlane in 1403-1406 AD. During his campaign to Samarqand de Clavijo visited Ani and stayed there several days. He also witnessed the raid of the Georgian King George VII (*ca.* 1393–1405/7 AD) against Muslim rulers of Ani and Arzarum,⁵² an indirect proof that in the times of Tamerlane the city was already governed by Muslim rulers. Ani preserved certain importance during the reign of Qarā Yūluq (1403–1435 AD) of Āq Qoyūnlū as well.⁵³ It seems as if the churches of the city were still open for public in that period while we have evidence on a certain bishop Hovhannes acting in Ani in 1426 AD.⁵⁴ However, some around this time begins the period of Ani's gradual decrease and subsequent desolation. From this time we do not have any epigraphic inscriptions deriving from the city either.⁵⁵ Although Ani is still sporadically mentioned by a few 17th century authors, it seems as if the city's final desolation became irreversible during the same century.⁵⁶

In regard with Arabic and Saljūq periods we know little on the history of Ani for the Īlkhānid and post-Īlkhānid periods including the time of Turkmen domination and Tīmūrid campaigns. If we talk about Ani after 1300 AD it is exactly the case when the evidence of coins on the history of the city is considerably richer than information that derives from contemporary literary sources. The pioneer works on the coinage of Ani were published by Ye. Pakhomov and D. Kapanadze in 1927, 1936 and 1946. In their articles both scholars discussed the 14th century copper coins with an image of a sitting man having his hands up or

47 **Kostanians**, 1913, 170; **Babayan**, 1969, 177, 178, 227, 228; **Kirakosyan**, 1997, 318. According to some other sources in the mid-14th century the owner of Ani was Zakare IV (1320-ca.1358 AD), while Shahanshah III was his predecessor (**Toumanoff**, 1976, 292). It is hard to prove this information due to the poorness of contemporary narrative sources, however, it is possible that the word "Shahanshah" was used here for designating not a proper name but honorific title carried by some Zak'arids following the Bagratid tradition of the 10th and then 11th centuries (**Taronec'i**, 1864, 125; **Gandzakec'i**, 1961, 104).

48 These aspects were thoroughly discussed in: **Babayan**, 1969, 174-179.

49 **Ibn 'Arabshāh**, 1936, 57-58.

50 **Melikset-Bek**, 1936, 108.

51 **Mecopec'i**, 1860, 46.

52 **de Clavijo**, 2009, 289-290, 297-299; **Chobanyan**, 2011, 52-54 but with omitting the passage with George VII's raid into Armenia.

53 **Sümer**, 1992, 102.

54 **Kouymjian**, 1997, 28.

55 **Khachatrian**, 1987.

56 **Karnec'i**, 1956, 562.

down.⁵⁷ The main coin groups that characterized the money circulation of Ani in different periods were discussed by Kh. Musheghian in 1989.⁵⁸ On the Īlkhānid coinage of Ani also spoke M. Kirzioğlu.⁵⁹ Among the latest works in the field one should mention the talk of I. Targaç who briefly discussed the history of coinage of Ani in the Mongol epoch as well as introduced a few rare seals from the city.⁶⁰ The most up-to-date list of coins struck at Ani was offered by Th. Sinclair in the book devoted to the history and architecture of Armenian cities of Kars and Ani.⁶¹ The list, however, seems to be not complete, it also lacks both descriptions and illustrations of coins given in the list leading us to unverified information borrowed from literature and other sources.

The catalogue offered below is an up-to-date illustrated catalogue of coins ever produced in Ani representing the main types of coins struck at Ani after 1300 AD. Unfortunately, I could not verify the existence of several coin types quoted in the literature. For instance, I could not ascertain any coins minted in AH 752–758 by the last Īlkhāns Anūshirwān and Ghāzān II (1356–1357 AD), nor had I success in finding coins struck by Jalā'irid Ḥasan (?) quoted by Bartholomaei in his second letter to F. Soret.⁶² The coins of Jānī Bek (1241–1257 AD) and Birdī Bek (1257–1259 AD) of the Golden Horde struck in AH 758 and cited many times in Ye. Pakhomov's article on the 14th – 15th centuries Transcaucasia⁶³ could not be otherwise verified by me either. Due to some reasons I could not check *in situ* the evidence of M. Seifeddini's catalogue on Ani's emissions in AH 704 and 718.⁶⁴ In his 4th letter to F. Soret, Bartholomaei speaks about Ani coin dated AH 707⁶⁵ which I could not trace anywhere else. My efforts to find another specimen dated AH 740 and quoted by S. Tabataba'i did not have success either.⁶⁶ I have also some doubts in regard of any Ani coins struck by Arghūn (1284–1291 AD) in AH 684 and mentioned by J. Kolbas in her book with the reference to Bastan Museum collection.⁶⁷ At least, I could not find any other coins minted at Ani prior to AH 700. I have no intension to assume that all these coins were misattributed by the authors, rather than to suggest that such coins can be extremely rare even in our days. Finally, T. Sinclair, having quoted the collection of Tübingen, listed two undated tankas of Qarā Yūsuf of Qarā Qoyūnlū in his chapter on Ani coins,⁶⁸ however both coins were in fact struck by Qarā Yūsuf's son Iskandar (1420–1438 AD) at Garni.⁶⁹

57 Pakhomov, 1927, 147-164; Pakhomov, 1936, 137-140; Kapanadze, 1946, 73-80.

58 Musheghian, 1989, 113-125.

59 Kirzioğlu, 1982.

60 Targaç, 2008, no. 1.

61 Sinclair, 2011, 202-206.

62 Bartholomaei, 1861, 46. Actually, the founder of Jalā'irid state Tāj al-Dīn Ḥasan-i Büzürg ruled only till AH 757, therefore I am wondering whether Bartholomaei initially attributed that coin correctly.

63 In one hoard of Nakhijawān there were 113 coins with the mint-name bi-Ānī dated AH 758, 7 pieces of the mint-name with the date AH 759 (Pakhomov, 1956, 47-48).

64 Seifeddini, 1968, 59, 131, 145, 147, 198.

65 Bartolomaei de J., 1864, 398, nos. 26-28.

66 Tabataba'i, 1351 (1972).

67 Kolbas, 2006, 247, 249.

68 Tübingen, inv. nos. HE7D3 and HE7D4 (Sinclair, 2011, 204).

69 Private correspondence with Lutz Ilisch in November 2013.

CATALOGUE⁷⁰

GOLD COINAGE

1. Īlkhāns, AU dinar, Ānī, AH 747, Anūshirwān.

Obv.: In diamond: السلطان العادل \ انوشيروان \ خلد ملكه

Around: ضرب آني - في سبع - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In diamond: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the four Orthodox caliphs.

Ref.: Baldwin's Islamic Coin Auction, London, 20, 8 May 2012, lot 736 (5,44 g).⁷¹

SILVER COINAGE

2. Īlkhāns, AR dirham, Ānī, AH 700, Ghāzān Maḥmūd.

Obv.: Uyghur inscription in circle. Between the lines غازان محمود

Rev.: In five-pointed star: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Between the lines ضرب آني

In segments: في سنة سبعمائة

Ref.: Bartholomaei, 1864: 396, no. 16; Alexander Akopyan coll., no. 0636
(2,00 g; 20 mm) = Zeno, no. 30260 (ill.).

3. Īlkhāns, AR dirham, Ānī, AH 701, Ghāzān Maḥmūd.

Obv.: Uyghur inscription in circle. Between the lines غازان محمود

Rev.: In five-pointed star: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Unclear words from both sides.

Between the lines ضرب آني. Around: سنة احد و سبعمائة.

⁷⁰ All images were enlarged with a purpose of facilitating the reading of legends on these, sometimes badly struck or, often, badly preserved, coins. While preparing this catalogue I received help from my colleagues and friends. I would like to thank here Lutz Ilisch (Tübingen), Ruben Vardanyan (HMA, Yerevan), Hasmik Hovhannisyan (HMA, Yerevan), Vesta Curtis (BM, London), Konstantin Kravtsov (State Hermitage, St. Petersburg), Alexander Akopyan (Moscow), Jirair Christianian and Levon Vrtanesyan both from USA. I also thank Neçdet Kabaklarlı (İstanbul) for providing me with some literary sources.

⁷¹ This coin was initially ascribed to the mint of Tabrīz, but thanks to a discussion between Zeno members Levon Vrtanesyan and Alexander Akopyan it was cleared that the coin bore the mint-name Ānī, even if it is partially erased on this particular specimen. As an argument served one silver coin (ANS, no. 1922.216.345, see below) struck by an obverse die used for issuing gold dinars of the same date but on which the mint-name Ānī is visible better.

Ref.: Bartholomaei, 1864: 396, no. 17; *Ak Akçe*, 1992, no. 122 (1,97 g; 22 mm); Zeno, no. 102710 (1,90 g, 22 mm) (ill.); Alexander Akopyan coll., no. 0769 (2,12 g; 22 mm) (the same reverse die as illustrated specimen).

4. Īlkhāns, AR double dirham, Madīnat Ānī, AH 713, Ūljaytū.

Obv.: In octofoil: ضرب في دولة المولى السلطان الاعظم مالك رقاب الامم غياث الدنيا و الدين اولجايتو السلطان محمد خلد الله ملكه

In segments: ضرب مدينة آني سنة ثلاث عشرة و سعمائة

Ref.: Artuk, Artuk, 1974, no. 2238 (3,15 g, 24 mm).

5. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 716, Ūljaytū.

Obv.: In heptafoil: ضرب في دولة المولى السلطان الاعظم مالك رقاب الامم غياث الدنيا و الدين اولجايتو السلطان محمد خلد الله ملكه

In segments is written with mirror effect: ضرب - ؟... - آني - سنة ست - عشرة و - سعمائة

Rev.: In hexafoil: لا اله الا الله محمد رسول الله علي ولي الله. Marginal section filled in with religious inscription.

Ref.: Tübingen, inv. no. GE7A4 (3,37 g; 24 mm).

6. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 720, Abū Sa'īd.⁷²

Obv.: Within a lobated square: ضرب في ايام دولة السلطان الاعظم ابو سعيد خلد الله ملكه

In the right, left and lower segments: نعم - الله - النصر

In outer segments: ضرب - آني في - سنة عشر - [ين و سبع - مائة

Rev.: In centre: لا اله الا الله محمد رسول الله. Below the four Orthodox caliphs. Marginal section filled in with religious inscription.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 5697 (2,76 g; 22 mm).

⁷² Ömer Diler mentions one coin of the same type dated AH 719 quoting the collection of Nicholas Rhodes (Diler, 2006, 445), however, I could not find any other specimen from that type.

7. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 723, Abū Saʿīd.

Obv.: In circle: ضرب \ السلطان ابو سعيد \ بهادر خان خلد ملكه \ آنی

In segments: في سنة ثلاث و عشرين و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Tübingen, inv. no. GG3D5 (3,49 g; 23 mm).

8. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 724, Abū Saʿīd.

Obv.: In circle: ضرب \ السلطان ابو سعيد \ بهادر خان خلد ملكه \ آنی

In segments: في سنة اربعة و عشرين و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Tübingen, inv. no. GG3D6 (3,39 g; 23 mm).

9. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 725, Abū Saʿīd.

Obv.: In circle: ضرب \ السلطان ابو سعيد \ بهادر خان خلد ملكه \ آنی

In segments: في سنة خمسة و عشرين و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-28909 (3,40 g; 23,5 mm) = Markov, 1896, no. 311 (ill.);
History Museum of Armenia, inv. no. 11150 (3,50 g; 25 mm).

10. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 737, Muḥammad Khān.

Obv.: In circle: السلطان الاعظم \ محمد خان \ خلد الله ملكه

Marginal legend: ضرب آنی - سنة سبع - و ثلثين - و سبعمائة

Rev.: Kalima in the centre. The names of four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Christian Rasmussen coll. = Zeno, no. 93880 (2,33 g; 20 mm) (ill.)⁷³; Bartholomaei, 1862: 81, no. 120; ANS, no. 1922.216.346 (1,27 g) (this coin was mistakenly dated AH 750); ANS, nos. 1922.216.342 and 1959.165.254; Jirair Christianian coll. (2,51 g).

11. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 738, Muḥammad Khān.

Obv.: In centre: السلطان العالم \ محمد خان خلد الله \ ملكه و دولته

Marginal legend: ضرب - آني - في سنة - ثمان و - ثلاثين - و سبعمائة

Rev.: Kalima in the centre. The names of four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Seifeddini, 1968: 60, 173, 181 (2,34 g, 1,18 g, 1,25 g); Kirzioğlu, 1982; Ak Akçe, 1992, no. 763 (2,25 g; 19 mm); Jirair Christianian coll., no. JC1215 (2,28 g; 19 mm) (ill.).

12. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 742, Sulaymān Khān. With a countermark on reverse.

Obv.: In octolobe: السلطان العالم \ خلد الله ملكه (؟). Between the lines the name of sultan in Uyghur script. Around: ضرب آني - في اثنين و ار - بعين و سبعمائة

Rev.: In octolobe: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Tübingen, inv. no. GL6A2 (1,39 g; 17 mm).

13. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 743, Sulaymān Khān.

Obv.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب آني في سنة - ثلاث و اربعين و سبعمائة

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Four Orthodox caliphs around it.

⁷³ This is a copper coin struck with dies used for silver coinage.

Ref.: ex. Helios Auction 5 (March 2011), lot 1277 (1,49 g) (ill.); Bartholomaei, 1862: 85, nos. 128–130; Seifeddini, 1968: 150 (1,42 g); Tübingen, inv. no. GL6A3 (1,34 g); ANS, nos. 1922.216.343 and 1959.165.255; BM, inv. nos. 1956.0106.1 and 1972.0810.3; Jirair Christianian coll. (1,40 g; 18 mm); Zeno, nos. 19018–19020, 112777 (1,47 g, 1,50 g, 1,40 g, 1,47 g respectively); Alexander Akopyan coll., nos. 0791 (1,48 g; 17 mm). Seems all struck with the same dies!

14. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 743, Sulaymān Khān.

Obv.: In octolobe: السلطان العادل \ خلد ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur script. Between the lines: ضرب أني

Around: ضرب في - سنة ثلاث و - اربعين - و سبعمائة

Rev.: In octolobe: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Tübingen, inv. no. 92-23-1 (1,46 g; 17 mm) (ill.).

15. Īlkhāns, AR dirham, Ānī, AH 744, Sulaymān Khān.

Obv.: In oval: السلطان العادل \ خلد ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur script. Around: ضرب أني في سنة - اربع و اربعين و سبعمائة

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-29367 (0,67 g; 14 mm) = Markov, 1896, no. 526 (ill.).

16. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 74x, Sulaymān Khān.⁷⁴

Obv.: In circle: السلطان \ العادل سليمان \ خان خلد الله

Around: ضرب بآني - [في سنة ...] - [و اربعين] - و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: *Ak Akçe*, 1992, no. 849 (1,72 g; 16 mm).

17. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 745, Anūshirwān.

Obv.: In hexagon: ضرب \ السلطان العادل \ انوشيروان \ خلد الله ملكه \ آني

In segments: ضرب - في سنة - خمس - و ار - بعين - سبعمائة

Rev.: In the niche: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله \ عليه و سلم

In marginal segment the four Orthodox caliphs with their laqabs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-29389 (1,14 g; 18,0 mm) = Markov, 1896, no. 536; History Museum of Armenia, inv. no. 13978 (1,42 g; 17 mm); Tübingen, inv. no. GM3F5 (1,26 g); Zeno, no. 30180 (1,40 g; 17 mm) (ill.).

18. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 74(5), Anūshirwān.

Obv.: In six-pointed star: السلطان العادل \ نوشيروان \ خلد الله ملكه \ آني

Around: ضرب - في سنة - خمس - و ار - بعين - و - سبعمائة

Rev.: In the niche: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله \ عليه عليه و سلم. In the marginal section the four Orthodox caliphs with their laqabs.

Ref.: World Numismatic Auction, Santa Rosa CA, 2, 2 December 2007, lot. 1325 (1,38 g) (ill.).

19. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 746, Anūshirwān.

Obv.: In centre: السلطان \ خلد الله ملكه. The name of the sultan between the lines.

Around: ضرب آني - في سنة ست - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In form of triangular is written: لا اله الا الله \ محمد رسول الله. Inside the names of the four Orthodox caliphs. Unclear words in the outer segments.

⁷⁴ In *Ak Akçe* the coin was dated as AH 747, however I suspect that the date could be read correctly on this specimen where the marginal inscription is basically illegible. Besides it, in AH 747 the Ilkhanid throne already belonged to Anūshirwān. Also, this is one of the rarest occasions when the mint-name is written on Ilkhanid coin as bi-Ānī.

Ref.: Bartholomaei, 1864: 323, no. 136; Smith, Plunkett, 1968: 293 (1,44 g); History Museum of Armenia, inv. no. 39001 = *Depeyrot et al.*, 2000: 123 (1,38 g); Hermitage, inv. no. OH-B-M-29407 (1,38 g; 18,5 mm) = Markov, 1896, no. 541 (I pair of dies); Rare Coins, Santa Rosa, 11, 16–17 September 2011, lot 706 (1,36 g); Alexander Akopyan coll., nos. 0819 (1,44 g; 16 mm) (ill.) and 0877 (1,25 g; 18 mm) struck with the same pair of dies (II pair of dies). Alexander Akopyan coll., no. 0468 (1,34 g; 16 mm) and Zeno, nos. 55028, 116515 (1,36 g) struck with another pair of dies (III pair of dies). A dirham of the same type but of different dies (IV pair of dies) is in Private coll. (0,70 g; 12 mm) (Yerevan) (ill.).

20. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 747, Anūshirwān.

Obv.: In diamond: السلطان العادل \ انوشیروان \ خلد ملکه

Around: ضرب أني - في سنة سبع - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In diamond: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-29433 (1,45 g; 18,5 mm) = Markov, 1896, no. 552; ANS, no. 1922.216.345 (1,30 g) = Smith, Plunkett, 1968: p. 293 (ill.). The same obverse die was used for striking dinars of the same year (see above). Another specimen of this type (Zeno, no. 116539 (1,40 g; 18 mm)) was seemingly overstruck upon an earlier coin of Anūshirwān dated AH 745.⁷⁵

21. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 748, Anūshirwān.

Obv.: In circle: السلطان العادل \ انوشیروان \ خلد ملکه. Between the lines ضرب أني.

Around: ... - في سنة ثمان - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In the niche: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Below the four Orthodox caliphs. Marginal section filled in with religious inscription.

⁷⁵ I thank Levon Vrtanesyan for useful discussions on this topic.

Ref.: Tübingen, inv. no. 2002-18-51 (1,33 g; 18 mm).

22. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 74x, Anūshirwān.

Obv.: In stylized diamond: السلطان العادل \ انوشيروان \ خلد دولته

In segments: ضرب أني - في سنة - ... و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In diamond: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the four Orthodox caliphs.

Ref.: Zeno, no. 116865 = Levon Vrtanesyan coll. (1,80 g; 18,5 mm).

23. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī, AH 750, Anūshirwān.

Obv.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب أني في سنة - خمسين و سبعمائة

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

In segments the four Orthodox caliphs.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 13395 (1,20 g; 16 mm) (ill.); Seifeddini, 1968: 150 (1,18 g).

24. Jalā'irid, AR dinar, bi-Ānī, AH 777, Ḥusayn.

Obv.: In hexalobe: في دولة \ السلطان الاعظم \ جلال الدين حسين خان \ خلد ملكه

Marginal legend: في سنة سبع و سبعين و سبعمائة

Rev.: In circle: ضرب بآني. Between the lines لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله

Around the names of four Orthodox caliphs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-30010 (1,74 g; 18 mm) = Markov, 1896, no. 78 = Rabino di Borgomale, 1950: 102 (ill.).

25. Jalā'irid, AR dinar, bi-Ānī, AH 779, Ḥusayn.

Obv.: In centre: ضرب بآني. In segments: خلد الله ملكه - جلال الدين حسين - السلطان الاعظم - جلال الدين حسين

In outer segments: سنة تسع سبعين سبعمائة

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of four Orthodox caliphs.

Ref.: Hermitage, inv. no. OH-B-M-30043 (1,59 g; 17 mm) = Markov, 1896, no. 107 = Rabino di Borgomale, 1950: 102 (ill.).

26. Jalā'irid, AR dinar, bi-Ānī, AH 780, Ḥusayn.

Obv.: In centre: خلد الله ملكه. In segments: [حسين] - [جلال الدين] - [الاعظم] - [السلطان]

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Between the lines ضرب بآني. Around the names of four Orthodox caliphs.

Ref.: ANS, no. 1986.126.2 (1,35 g; 18 mm) (ill.); History Museum of Armenia, inv. no. 2309 (1,43 g; 19 mm).

27. Jalā'irid, AR dinar, Ānī, AH 787, Aḥmad.

Obv.: In circle: ضرب \ السلطان الاعظم \ بيك احمد بهادر \ خان خلد الله ملكه \ آني

Marginal legend: في سنة سبع و ثمانين و سبعمائة

Rev.: Within a lobated square: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. The names of the four Orthodox caliphs around it.

Ref.: Zeno, no. 105210 (1,40 g; 18 mm).

28. Qarā Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, Jahānshah.

Obv.: السلطان الاعظم جهان شاه [بهادر خان] خلد الله ملكه. In cartouche: ضرب آني

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد رسول الله

The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 114498 (5,03 g) (ill.); Alexander Akopyan coll., no. 0128 (5,00 g; 12 mm).

29. Āq Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, Ūzūn Ḥasan.

Obv.: السلطان الاعظم حسن بيك بهادر خان خلد الله ملكه و السلطان. In cartouche: ضرب آني

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد رسول الله. Four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 114498 = Jan Linggen coll. (4,90 g) (ill.); Targaç, 2008, A-coin#1; Zeno, nos. 27349, 33278 (4,97 g; 16), 44465 (4,93 g; 15 mm), 44466 (4,85 g; 15 mm).

30. Āq Qoyūnlū, Ūzūn Ḥasan, AR tanka, Ānī, undated, overstruck by Tīmūrid Ḥusayn.

Obv.: السلطان الاعظم ابو نصر حسن بيك بهادر خان خلد الله ملكه. In cartouche: ضرب آني

Rev.: In square: لا اله الا الله \ محمد رسول الله. Countermark به بود

The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 42497 (5,00 g; 16 mm) (ill.); Zeno, no. 20131 (4,86 g; 16,5 mm); Zeno, no. 68839; Zeno, no. 120306 (4,93 g; 16 mm); Zeno, no. 55877 (5,01 g; 16 mm); Alexander Akopyan coll., no. 0127 (5,02 g; 16 mm) struck with the same obverse die as Zeno's specimen, but with countermark on the reverse beginning with *Shahada* (ill.).

31. Āq Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, Ya'qūb.

Obv.: ضرب أني. السلطان الاعظم يعقوب بيك بهادر خان خلد الله ملكه.

Rev.: In square: لا اله الا \ الله محمد \ رسول الله. The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 70057 (4,72 g; 15 mm).

32. Āq Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, Ya'qūb.

Obv.: ضرب أني. السلطان الاعظم ابو نصر يعقوب بيك بهادر خلد الله ملكه.

Rev.: In square: لا اله الا \ الله محمد \ رسول الله. The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 97346 (5,25 g; 17 mm) (ill.); Zeno, no. 90789 (4,88 g; 16 mm).

33. Āq Qoyūnlū, AR tanka, Ānī, undated, uncertain ruler.

Obv.: ضرب أني. السلطان الاعظم ... بيك بهادر خلد الله ملكه.

Rev.: In square: لا اله الا \ الله محمد \ رسول الله. The names of the four Orthodox caliphs in segments.

Ref.: Zeno, no. 2648 (4,55 g; 14 mm).

COPPER COINAGE

34. Īlkhāns, AE fals, Ānī, undated, Ghāzān Maḥmūd.

Obv.: Uyghur inscription in four lines. Between the lines غازان محمود

Rev.: A bust of a man with nimbus (Christ ?). From left آنی, from right ضرب.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 13897 (4,56 g; 27 mm) (ill.); Diler, 2006, no. GA-307 (5,47 g; 27 mm); Pakhomov, 1936: 139-140.

35. Īlkhāns, AE fals, Ānī, AH ca. 741-743, Sulaymān Khān.

Pakhomov's, *K opisaniyu...*, type A. AH 742.

Obv.: A sitting man with raised hands. Unclear letters (signs?) from both sides of the image.

Rev.: In octofoil: السلطان العادل خلد الله ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script. Around: ضرب آنی - في اثنين و - ار - بعين - و سبعمائة

Ref.: Zeno, no. 120721 (2,30 g; 21 mm) = Private coll. (Yerevan); Christian Rasmussen coll. (Denmark) (2,80 g; 21,5 mm); Diler, 2006, no. Su-799; Alexander Akopyan coll., no. 0637 (2,07 g; 20 mm) (ill.).

Pakhomov's, *K opisaniyu...*, type B.

Obv.: A sitting man with raised hands. Unclear letters (words) around the image.

Rev.: In hexafoil: السلطان العادل \ خلد الله ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 14704 (2,15 g; 21 mm) (ill.) and five additional specimens (1,88 g, 1,41 g, 1,17 g, 1,31 g, 2,50 g); ANS, no. 1965.123.63 = Zeno, no. 24103 (ill.); Zeno, no. 120722 (2,20 g; 23 mm) = Private coll. (Yerevan); Diler, 2006, no. Su-799.

Pakhomov's, *K opisaniyu*..., type B.

Obv.: A sitting man with raised hands. Unclear letters (words) around the image. Signs under the hands of the man.

Rev.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب أني في سنة ... و اربعين و سبعمائه

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 15617/21 (2,00 g; 19 mm) (ill.); Diler, 2006, no. Su-801.

Pakhomov's, *K opisaniyu*..., type D.

Obv.: A sitting man with hands down. Unclear characters resembling Armenian letters Ռ and Դ around the image.

Rev.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب أني في سنة ... و اربعين و سبعمائه

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 5810 (1,97 g; 17 mm) (ill.) and five additional specimens (1,60 g, 1,75 g, 1,47 g, 1,61 g, 1,71 g); Diler, 2006, no. Su-800.

Pakhomov's, *K opisaniyu*..., type E.

Obv.: A bust of man. Latin or Greek abbreviations ξξ and κξ from both sides of the image.

Rev.: In oval: السلطان \ خلد ملكه. Between two lines the name of sultan in Uyghur script.

Around: ضرب أني في سنة ... و اربعين و سبعمائه

Ref.: History Museum of Armenia, inv. nos. 12654 (1,37 g; 20 mm) (ill.); 5705 (1,54 g; 19 mm); 8862 (1,37 g; 19 mm) (ill.); Diler, 2006, no. Su-803.

CONCLUSIONS

During the Īlkhānid period the coins were struck at Ani by its lords from the local Zak'arid family. The proper coinage of the city began as early as in the days of Ghāzān Maḥmūd (1295–1304 AD). Quite amazing are the copper coins with the name of Ghāzān Maḥmūd and a bust of Christ on another side. The appearance of such image on coins struck in the name of Īlkhānid sultans may speak in favor of a fact that the Christian population still dominated in Ani in that epoch. At the same time as prototype for striking coins with the Christ's image might serve the contemporary Artūqid coins issued in al-Jazīra. Particularly, in the second half of the 13th century the lord of Hiṣn Kayfa Fakhr al-Dīn Qarā Arslān (1260–1292 AD) struck coins with a similar image.⁷⁶

The coinage of Ani still flourished during the reign of Ūljaytū (1304–1316 AD) and attained its peak in the time of Abū Sa'īd (1316–1336 AD) onwards, i.e. also during the period of Īlkhānate's decentralization when the state was ruled by various marionette sultans. Even if some scholars consider that after Abū Sa'īd Ani gradually turned into a desert,⁷⁷ the coins show that in the late-Mongol Ani was still one of important cities of the region. In this period Armenian various feudal houses could achieve certain autonomy in both fiscal and administrative affairs. This tendency became more obvious during the struggle of Jalā'irids with Chupānids for power. It can be therefore assumed that coins minted in the names of different ephemeral sultans in AH 737–758 were produced in Syunik', Arc'akh (Qarabagh) and elsewhere with the hands of local Armenian *iṣḥans*.⁷⁸ Thus, in AH 737 Ani was producing coins in the name of Muḥammad Khān who was enthroned by Jalā'irid Ḥasan-i Būzūrg (1337–1356 AD). This may speak in favor of an opinion that by AH 737/1336 AD Zak'arids had already accepted Jalā'irids as their overlords. The coins issued in the name of subsequent ephemeral Īlkhāns such as Sātī Bek Khātūn (1338–1339 AD) and Sulaymān (1339–1346 AD) who had been initially under Chupānid control, and then Anūshirwān (1344–1356 AD), were struck at Ani in AH 738–747/1337–1347 AD. It is also worth of noting that the spread of Jalā'irid influence over Ani and neighboring territories could be a result of creation in the region of Eretnid state with centre in Sivas. 'Alā al-Dīn Eretnā (d. AH 753) was appointed to the Anatolian provinces after the death of Abū Sa'īd by Jalā'irids.⁷⁹ Whether 'Alā al-Dīn Eretnā could also briefly subdue Ani and ruled there on behalf of Jalā'irids minting there coins in the name of Īlkhānid Muḥammad Khān is unknown. A number of mints that produced coins for Eretnā himself and his successors exceeded two dozens. They all lied in Anatolia while the westernmost Eretnid mint was located in Arzarum.⁸⁰

After the death of Abū Sa'īd in 1336 AD the whole Īlkhānate entered a period of chaos caused by local feudal wars. Yet by 1340 AD the status of *khaṣṣ-injū* granted by Abū Sa'īd to the city in the early 14th century was no longer in practice, while the marionette Khāns by that time had lost their power and were unable to control the state in their own rights. Here is how

76 Whelan, 2006, 161; Busso Peus, Frankfurt a.M., 400, 22.-23. April 2010, Nr. 734.

77 Toramanian, 1913, 25.

78 Alexander Akopyan is currently working on an article dealing with coins struck by Armenian feudal families on behalf of Īlkhānid puppet Khāns supplied with a discussion and probable explanations of hitherto non-localized mints that produced coins in different parts of Armenia in AH 737-758 (a short version of that paper can be found here: Akopyan, 2013, 52-57).

79 al-Ṣafadī, 2000, 219.

80 Remler, 1980, 167-188; Perk, Öztürk, 2008; Perk, Öztürk, 2008, 183-188.

Armenian sources described that period: “there was a period when neither khan, nor sultan existed, while the peace was like a rocked ship” (trans. A.V.).⁸¹ In this period Armenia may have enjoyed some kind of administrative autonomy gained thanks to a period of anarchy that broke out in the state of Persian Mongols. During the reign of Sulaymān Khān the coins were struck at Ani by Shahanshah III, the Zak‘arid owner of the city.⁸² To the mint activities under Shahanshah III one may ascribe both silver double dirhams dated AH 742 with unclear words (Armenian?) in the marginal legend and a “monkey type” coppers with unclear Armenian and Greek letters placed from both sides of the sitting man/or bust.⁸³

An issue of coins in Ani lasted with some interruptions in the post-Īlkhānid period too, when the city was under Qarā and Āq Qoyūnlū Turkmens. Silver coins were struck in the city of Ani in the reign of Jahānshāh (1434-1467 AD) from the Qarā Qoyūnlū clan. The city definitely played an important role during the dominancy of Āq Qoyūnlū Turkmens too, especially during the reign of Ūzūn Ḥasan (1467-1478 AD) and his son Ya‘qūb (1478-1490 AD). This is confirmed by a huge emission of Āq Qoyūnlū coins organized at Ani.⁸⁴ This mint was one of a few rare mints (together with those located in Arzinjān and Bidlīs) that produced coins in the Āq Qoyūnlū period. Such coins may also provide evidence for existence in the 15th century of vassal relations between the Turkmens and Tīmūrīds. Some coins of Ūzūn Ḥasan minted at Ani bear on them a countermark *beh būd* (به بود) of the Tīmūrīd sultan Ḥusayn (1470-1506 AH).⁸⁵ Ani, as a city under Āq Qoyūnlū administration, was also involved into land and fiscal system generated by Ūzūn Ḥasan.⁸⁶ In the second half of 15th century the period of a gradual fall of Ani was launched. Also the emission of coins in the city was stopped by that time. One can suggest that in the Ottoman period Ani already lost its importance. In the *Book of Travels* composed by Ottoman author Evliya Çelebi Ani is described as a small fortress staying in ruins.⁸⁷ We do not have any coins struck by Ottomans at Ani either, though the number of mints producing coins for Ottoman Empire was rather big.⁸⁸

81 **Hakobyan**, 1950, 306. I thank Alexander Akopyan (Moscow) for sharing this information with me.

82 I thank Alexander Akopyan (Moscow) for useful discussions on this issue.

83 I also thank Lutz Ilisch (Tübingen) for both providing me with a photo of the coin of AH 742 from the Tübingen collection and subsequent discussions in due course.

84 Basing on some fabric and calligraphic features Stephen Album suggests that some coins with the mint-name Ānī issued under Āq Qoyūnlū Ūzūn Ḥasan and then Ya‘qūb were a production of a mysterious mint located somewhere in Gīlān. This opinion is based on typological (even orthographical) similarity of coins marked with the mint-name Ānī with those minted at the mints of Lāhijān and Fūmān of the north-western Iran. However, I do not see so far any substantial proofs for ascribing the coins of Ānī to a mint in Gīlān only basing on the similarity mentioned above.

85 There is a few coins with such countermark, however, no Āq Qoyūnlū coins struck at Ani altogether in: **Tabataba‘i**, 1976. Some explanations to this inscription can be found in this obsolete publication **Barthold**, 1901, 1-6.

86 **Hinz**, 1950, 179-180; **Minorsky**, 1955, 449-462.

87 **Çelebi**, 1967, 120.

88 **Pere**, 1968.

List of verified coin types from Ānī dated by Mongol and Turkmen periods

Date	Nominal	Struck on behalf of	Mint as written on coin
747	AU dinar	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
700	AR dirham	Īlkhāns, Ghāzān Maḥmūd	Ānī
701	AR dirham	Īlkhāns, Ghāzān Maḥmūd	Ānī
713	AR double dirham	Īlkhāns, Ūljaytū	Madīnat Ānī
716	AR double dirham	Īlkhāns, Ūljaytū	... Ānī
720	AR double dirham	Īlkhāns, Abū Sa‘īd	Ānī
723	AR double dirham	Īlkhāns, Abū Sa‘īd	Ānī
724	AR double dirham	Īlkhāns, Abū Sa‘īd	Ānī
725	AR double dirham	Īlkhāns, Abū Sa‘īd	Ānī
737	AR dirham & double dirham	Īlkhāns, Muḥammad	Ānī
738	AR double dirham	Īlkhāns, Muḥammad	Ānī
742	AR double dirham	Īlkhāns, Sulaymān	Ānī
743	AR double dirham (2 types)	Īlkhāns, Sulaymān	Ānī
744	AR dirham	Īlkhāns, Sulaymān	Ānī
745	AR double dirham (2 types)	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
746	AR dirham & double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
747	AR double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
748	AR double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
74x	AR double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
750	AR double dirham	Īlkhāns, Anūshirwān	Ānī
777	AR dinar	Jalā’irid, Ḥusayn	bi-Ānī
779	AR dinar	Jalā’irid, Ḥusayn	bi-Ānī
780	AR dinar	Jalā’irid, Ḥusayn	bi-Ānī
787	AR dinar	Jalā’irid, Aḥmad	Ānī
n.d.	AR tanka	Qarā Qoyūnlū, Jahānshāh	Ānī
n.d.	AR tanka	Āq Qoyūnlū, Ūzūn Ḥasan with ۛۛ and the <i>Shahada</i> countermark	Ānī

n.d.	AR tanka	Āq Qoyūnlū, Ya‘qūb	Ānī
n.d.	AR tanka	Āq Qoyūnlū, Ya‘qūb	Ānī
n.d.	AR tanka (counter-mark به بود)	host Āq Qoyūnlū Ūzūn Ḥasan / Tīmūrid	Ānī
n.d.	AR tanka	Āq Qoyūnlū, uncertain ruler	Ānī
n.d.	AE fals with a bust of Christ	Īlhāns, Ghāzān Maḥmūd	Ānī
741 - 743	AE fals with Armenian letters (2 types)	Īlhāns, Sulaymān	Ānī
741 - 743	AE fals with signs	Īlhāns, Sulaymān	Ānī
741 - 743	AE fals with Latin letters	Īlhāns, Sulaymān	Ānī
741 - 743	AE fals without signs/letters	Īlhāns, Sulaymān	Ānī

**A group of Īlhānid coins presumably ascribed to Ānī mint
(based on orthographic peculiarities)**

36. Īlhāns, AR double dirham, Ānī (?), AH 723, Abū Sa‘īd.

Obv.: In five-pointed star: ضرب في أيام السلطان الاعظم \ ابو سعيد بهادر خان \ خلد الله ملكه. In segments: في سنة ثلاث و عشرين و سبعمائة.

Rev.: In circle: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Between the lines ضرب أني (?). Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Tübingen, inv. no. GE3D4 (1,76 g; 23 mm).

37. Īlhāns, AR double dirham, Ānī (?), 34 Īlh. era, Abū Sa‘īd.

Obv.: In the field: بهادر خان خلد ملكه \ السلطان العالم العادل with the name of sultan written in Ughur script in the middle. Between the lines ضرب أني (?).

Around: ضرب في - سنة ثلاث - و ثلاثين - الخانية.

Rev.: The Kalima in the centre. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Tübingen, inv. no. GG3E1 (3,48 g; 20 mm).

38. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī (?), AH 733, Abū Saʿīd.

Obv.: In octagon: ضرب \ السلطان الاعظم \ ابو سعيد بهادر خان \ خلد الله ملكه \ آنی (٩)

In segments: ضرب - آنی (٩) - - سنة - ثلث و - ثلثين و - سبعمائة

Rev.: In octolobe: لا اله الا الله \ محمد \ رسول الله. Around the names of the four Orthodox caliphs.

Ref.: Jirair Christianian coll., no. JC1246 (3,03 g; 23 mm).

39. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī (?), AH 742 (?), Sulaymān Khān.

Obv.: In circle: السلطان ... \ العادل سليمان \ خان خلد ملكه

Marginal legend: ضرب آنی (٩) - في سنة اثنا (٩) - اربعين و - سبعمائة

Rev.: Kalima in the square. The names of four Orthodox caliphs in outer segments.

Ref.: Zeno, no. 19824 (with no additional data).

40. Īlkhāns, AR double dirham, Ānī (?), AH 742 (?), Sulaymān Khān.

Obv.: In octolobe: السلطان العالم (٩) \ خلد الله ملكه. Between the lines the name of sultan in Uyghur script. Unclear words in the upper and lower segments.

Marginal legend: ضرب آنی (٩) - في اثنتين - و اربعين - و سبعمائة

Rev.: In octolobe the Kalima. The names of four Orthodox caliphs around it.

Ref.: History Museum of Armenia, inv. no. 15996 (1,33 g; 16 mm).

On coins of this small group the mint-name is written otherwise, not as on coins listed in the catalogue constituting the major group therefore they can be ascribed to the mint of Ānī only conventionally. The main feature of such division can be seen in calligraphy, particularly while observing how the final *ي* is written on coins of both groups. On coins of the major group the letter *ي* is depicted rather extensive and deep having the tail up. The exclusion are the coins dated AH 737 where the letters of the mint-name are sticking together, or those dated AH 738 where the final *ي* appears to be some crudely engraved, therefore not so certain visually. Unlike these coins, the final letter in the mint-name appearing on coins of a smaller group offered below resembles the letter *ن* (sometimes with a point above) rather than *ي*. On one coin (Tübingen, inv. no. GG3E1) the tail of the final letter is going upwards being by this very different in style from all other pieces initially attributed to Ānī.

ԱՐԱՄ Ռ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
Պատմական գիտությունների թեկնածու, PhD
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ
aramvardanian@yahoo.com

ԴՐԱՄԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՆԻԻ XIV – XV ԴԴ. ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մեր տեղեկությունները Անի քաղաքի մասին հիմնականում գալիս են հայ հեղինակների աշխատություններից: Ավելի քիչ են գրել Անիի մասին բյուզանդական և վրացական պատմիչները: Նման իրողություն է նաև միջնադարյան մուսուլմանական աղբյուրների հարցում: Պետք է նշել, որ մինչսելջուկյան շրջանում Անին մնում էր հարևան ավելի խոշոր և նշանակալից քաղաքների ստվերում, ինչպիսիք էին Դվինն ու Էրզրումը: X դ. արաբ պատմիչների մոտ գրեթե չկան տվյալներ Անիի մասին: Մուսուլմանական հեղինակների մոտ Անիի վերաբերյալ քիչ թե շատ շարունակական տեղեկությունները վերաբերվում են արդեն սելջուկյան ժամանակաշրջանին: Սա մեծ մասամբ կապված էր Ալփ Արսլանի դեպի Հայաստան կատարած արշավանքի (1064 թ.), ինչպես նաև Շադդադյանների կողմից Անիի հետագա գնման իրողության հետ (1070-ականներ): Սրա մասին պահպանվել են տեղեկություններ Իբն ալ-Ասիրի *ալ-Բամիլ ֆի-թ-թարիխ* աշխատության մեջ: Որոշ տեղեկություններ կան Իբն ալ-Բալանիսիի մոտ, որը XII դ. Անին հիշատակել է Սիրիայի և Պաղեստինի ֆաթիմյան շրջանի պատմությունը նկարագրելիս: Եվս շատ հակիրճ տեղեկություն Անիի մասին կա աշխարհագիր Մուհամմադ ալ-Իդրիսիի մոտ, որը գործել է XII դ. նորմանական Սիցիլիայում: Մի այլ հեղինակ՝ ալ-Հուսեյնի, պատմում է սելջուկյան արքայազն Մուհամմադ Տապարի 1103 թ. արշավանքի մասին և այդ համատեքստում հիշատակում է նաև Անին: Յակուտ ալ-Համավին, *Քիթաբ մու'ջամ ալ-բուլդան* հայտնի աշխարհագրական երկի հեղինակը, ասում է, որ XIII դ. առաջին քառորդում Անին քաղաք-ամրոց էր:

Մոնղոլական և հետմոնղոլական շրջանների դրամական վկայությունները Անիի պատմության վերաբերյալ ավելի շատ են, քան գրավոր այլ աղբյուրներից ստացված տեղեկությունները: Այդ իմաստով, դրամական տվյալները ստանում են հատուկ կարևորություն: Անիի դրամագիտությանը նվիրված առաջին աշխատանքները, չհաշված Ն. Մառի հրատարակված

պեղումների արդյունքներին նվիրված լայնաֆորմատ կատալոգը (1910 թ.), լույս տեսան Ե. Պախոմովի (1936 թ.) և Դ. Կապանաձեի (1946 թ.) ջանքերով: Իրենց աշխատանքներում երկու հեղինակներն էլ քննարկում էին XIV դ. Անիում հատված «մարդակերպ» սյուժեյով պղնձե դրամների պատկանելիության հարցը: Որոշ դրամական տվյալներ քաղաքի պատմության համար հիշատակվում է Մ. Քիրզիօղլուն (1982 թ.): Անիի դրամաշրջանառությունը բնորոշող հիմնական դրամական խմբերի մասին գրել է Խ. Մուշեղյանը (1989 թ.): Վերջին աշխատանքներից այս ուղղությամբ պետք է հիշատակել Ի. Տարգաչի զեկույցը (2008 թ.) և Թ. Սինկերի Անիի դրամներին նվիրված ցուցակը, որը սակայն ամբողջական չէ (2011 թ.): Սակայն, այս բոլոր հեղինակները, ցավոք, չեն անդրադարձել Անիի դրամաշրջանառության կոմպլեքսային հետազոտմանը, նրա առանձնահատկությունների բացատրմանը:

Հայ պատմիչների տվյալները Անիի մասին իլխանական և հետագա շրջանների համար խիստ սահմանափակ և կցկտուր են: Սակայն, նույնիսկ եղած նյութերի վերլուծության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ Անին կարողացավ ուշքի գալ 1236 թ. Չարմաղանի ավերիչ արշավանքից միայն XIII դ. վերջերին, երբ Հայաստանը գտնվում էր իրանական մոնղոլների՝ Հուլաղույան հարստության իշխանության տակ: Ղազան Մահմուդի (1295–1304 թթ.) օրոք Անին սկսեց ապրել մշակութային և սոցիալ-տնտեսական աստիճանաբար վերելքի շրջան: Հենց այս շրջանից էլ վերսկսվում է դրամների թողարկումը Անիում և քաղաքը նորից սկսում է հիշատակվել միջնադարյան հեղինակների երկերում: Իլխան Աբու Սա'իդի (1316–1336 թթ.) Անիում թողած պարսկերեն արձանագրությունը, որը կանոնակարգում էր ֆիսկալ փոխհարաբերությունները քաղաքի և մետրոպոլիայի միջև, փորագրվել է Մանուչեի մզկիթի վրա հավանաբար արդեն 1319 թ. ավերիչ երկրաշարժից հետո: Եվս XIV դ. առաջին տասնամյակներով է թվագրվում Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Անիի վերաբերյալ մի կարճ հիշատակություն: Այնտեղ հեղինակը դնում է Անին նույն շարքը Թիֆլիս և Կարս քաղաքների հետ: Համդալլահ Քազվինիի *Նուզհասր ալ-քուլոս* աշխատության մեջ (մոտ 1340 թ.) ասվում է, որ ուշիլխանական շրջանում Անին հայտնի էր իր ցորենով և մրգերով: Իսկ Իլխանության փլուզումից հետո, XIV դ. վերջերին, Կարա Կոյունլու թուրքմենները Անին դարձրել էին իրենց նստավայրերից մեկը: Վրացական աղբյուրներում կա մի վկայություն, որը թվագրվում է Լենկ Թեմուրի արշավանքներով (XIV դ. վերջ), ըստ որի Անին մի քաղաք էր, որը շրջապատված էր մի շարք ամրոցներով: Միննույն ժամանակ հայ պատմիչ Թովմա Մեծոփեցին, որը եղել է Լենկ Թեմուրի հետնորդների ժամանակակիցը, 1395 թ. մասին խոսելիս վկայում է, որ քաղաքը եղել է փոքր և աննշան բերդ, որի անունը նա նույնիսկ չի հիշատակում: Անին հայտնի էր եվրոպական դեսպան Ռուի դե Կլավիխոյին, որը մեկնել էր Լենկ Թեմուրի նստավայր 1403–1406 թթ.: Անին դեռ պահպանում է որոշ նշանակություն Ակ Կոյունլու սուլթան Կարա Յուլուկի (1403–1435 թթ.) ժամանակ, սակայն դրանից հետո սկսվում է քաղաքի աստիճանաբար անկումը: Այսպես, մեզ հայտնի չէ XV դ. որևէ վիմագրական արձանագրություն Անիից: Քաղաքի վերջնական ամայացումը պետք է որ տեղի ունեցած լիներ XVII դ.

Անիում թողարկված դրամների ցուցակի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ քաղաքի դրամահատարանը իլխանական շրջանում սկսել է գործել Ղազան Մահմուդի օրոք, շարունակվել է նրա հաջորդ՝ Օլջայթուի ժամանակ, և հասել իր գագաթնակետին վերոհիշյալ Աբու Սա'իդի օրոք, այսինքն՝ իրանական մոնղոլների պետության դրամաարտադրության ծայրահեղ ապակենտրոնացված ժամանակաշրջանում: Իլխանության փլուզման տարիներին (1336–1358 թթ.), երբ Զալաիրյանների և Չոպանյանների միջև պայքար էր ընթանում իլխանության համար, դրամահատությունը Անիում շարունակվում էր: Անին ենթարկվեց Զալաիրյաններին հավանաբար 1336 թ.: Դրա մասին են վկայում Անիում հատված դրամները (737 թ. Հ.), որոնք կրում են Մուհամմադ խանի (1336–1338 թթ.) անունը, որն էլ գահ էր բարձրացվել Զալաիրյան Հասան-ի Բուզուրգ (1337–1356 թթ.) սուլթանի կողմից: Այն դրամները, որ կրում են հետագա էֆենդային խանների անունները՝ Սաթի Բեկ, Սուլեյման և Անուշիրվան, որոնք սկզբից գտնվում էին Չոպանյանների ազդեցության տակ, իսկ Չոպանյան տան առաջնորդ՝ Հասան-ի Քյուչուկի մահից հետո (1343 թ.) անցան Զալաիրյանների անմիջական ենթակայության տակ, թողարկվել են Անիում 1337–1347 թթ.: Անիի վրա Զալաիրյանների ազդեցությունը տարածելու գործում մեծ դեր պետք է կատարած լինեին Սվազի շուրջը ստեղծված երիտասարդ Էրեթնյան պետությունը: 'Ալա ալ-Դին Էրեթնյան նշանակվել էր կառավարիչ անատոլիական նահանգներում Աբու Սա'իդի մահից հետո Զալաիրյան Հասան-ի Բուզուրգի կողմից: Սակայն, մեզ պարզ չէ արդյոք Անին ևս գտնվում էր 'Ալա ալ-Դին Էրեթնյայի գերակայության տակ, թե այն կառավարվում էր Զալաիրյան այլ նա'իրների կողմից:

Անիում դրամների թողարկումը շարունակվում էր նաև հետիլխանական շրջանում, երբ քաղաքը անցել էր թուրքմենական Կարա Կոյունլու և Ակ Կոյունլու համադաշնությաններին: Կարա Կոյունլու սուլթան Զահանշահի (1434–1467 թթ.) օրոք Անիում թողարկվում էին արծաթե դրամներ (թանկա)՝ առանց թողարկման տարեթվի: Հատուկ պետք է ընդգծել Անիի նշանակությունը Ակ Կոյունլուներ Ուզուն Հասանի (1467–1478 թթ.) և նրա որդի Յաքուբի (1478–1490 թթ.) օրոք: Սա ապացուցվում է այս շրջանից մեզ հասած Անիում հատված դրամների մեծ քանակությամբ: Այս դրամները ևս ապացույց են 15-րդ դ. վերջում Թիմուրյաններից թուրքմենական կախվածության մասին: Մենք ունենք Ուզուն Հասանի շատ դրամներ, որոնք իրենց վրա են կրում Թիմուրյան սուլթան Հուսեյնի *peh pnuh* կրկնադրոշմը: Անին, գտնվելով Ակ Կոյունլուների ազդեցության ոլորտում, ընդգրկված էր Ուզուն Հասանի կողմից մշակված և կիրառության մեջ դրված ֆիսկալ նոր համակարգի մեջ: Միևնույն ժամանակ հերքվում է այն տեսակետը, որ Ակ Կոյունլուների տիրապետության շրջանում թողարկված դրամները Անիի փողերանոցի հիշատակմամբ կարող էին իրականում հատված լինել Գիլանում, իսկ նրանց տիպաբանական կապը այդ մարզի Լահիջան և Ֆուման քաղաքներում թողարկված տանկանների հետ համարել պատահական:

Հավանաբար, հենց XV դ. սկսվում է քաղաքի աստիճանաբար անկումը. դադարեցվում է դրամների թողարկումը, դադարում են նաև վիմագրական արձանագրությունների փորագրումները: Համենայնդեպս, օսմանյան հեղի-

նակ Էվլիյա Չելեքին իր ճանապարհորդություններին նվիրված գրքում խոսում է Անիի մասին իբրև փոքր և կիսավեր բերդի: Մենք ևս չունենք օսմանյան շրջանի որևէ դրամական վկայություն Անիից, թեպետ և օսմանյան կայսրությունում դրամահատարանները շատ էին և կենտրոնացված պետության կարևոր քաղաքներում (օրինակ՝ Կարսում և Էրզրումում):

Աղբյուրագիտական վերլուծության հիման վրա (հայկական, վրացական, բյուզանդական, մուսուլմանական և եվրոպական աղբյուրներ) քննարկվում են Անի քաղաքի XIV–XV դդ. պատմության որոշ հարցեր: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում դրամագիտական տվյալներին, որոնք մինչ օրս լիովին անփոփոխ և մեկնաբանված չէին: Հատուկ կարևորություն ունեն Անիի պատմության համար վիճաբանական վկայությունները, որոնք թվագրվում են իլխանական շրջանով: Պատմական տվյալների համեմատությունը հնարավոր է դարձնում ստանալ Անիի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության ընդհանուր պատկերը մոնղոլական և հետմոնղոլական ժամանակաշրջանների համար: Հոդվածում առանձին ուշադրության է արժանանում Անիի *խասս-ինջու*-ի կարգավիճակը՝ շնորհիվ քաղաքին իլխանների կողմից XIV դ. սկզբին: Իսկ դրամների պատկերագրական բնույթի ուսումնասիրությունները վկայում են Անիի Զաքարյանների և Մայյաֆարքինի ու Դիարբեքիի Արտուքյան կառավարիչների միջև եղած կրոնա-դավանական փոխառությունների մասին:

АРАМ Р. ВАРДАНИЯ
Кандидат исторических наук, PhD
Институт востоковедения НАН РА
aramvardanian@yahoo.com

МОНЕТНЫЕ ДАННЫЕ ПО ИСТОРИИ АНИ XIV – XV ВВ.

РЕЗЮМЕ

Следует признать, что к событиям, происходящим в городе Ани средневековые арабские авторы обращались нечасто. Наши сведения о городе, в основном, восходят к повествованиям армянских авторов. Еще реже об Ани писали византийские и грузинские историки. То же относится и к средневековым мусульманскими авторами. Следует отметить, что до сельджукского периода Ани оставался в тени более значимых соседних городов, таких как Двин и Эрзрум. У арабских авторов X в. практически нет сведений об Ани. Упоминания о городе мусульманскими авторами больше характерны для сельджукского периода, что в большей мере было связано с походом Алп Арслана в Армению в 1064 г. и последующим выкупом города Шаддадидами. Об этом имеются упоминания в летописи *ал-Камиль фи ал-тарих* Ибн ал-Асира. Некоторые сведения о городе имеются у автора XII в. Ибн ал-Каланиси, описавшего события происходившие в Сирии и Палестине в фатимидский период. Также вскользь город упоминается в труде Мухаммада ал-Идриси, географа XII в., работавшего при дворе норманнов Сицилии. Сведения о походе на Ани сельджукида Мухаммада Тапара весной 1103 г. есть у ал-Хусайни. Якут ал-Хамави, автор объемного географического труда *Китаб му'джем ал-булдан* ограничился сообщением о том, что в первой четверти XIII в. Ани был городом-крепостью. Некоторые сведения об Ани, датируемые XII-XIII вв., имеются в труде Ибн Халдуна.

Говоря об Ани применительно к монгольскому и постмонгольскому периодам надо сказать, что это как раз тот случай, когда нумизматических данных по истории города больше, чем сведений, почерпнутых из нарративных источников, и потому эти данные приобретают особую важность. Первые работы по нумизматике Ани, не считая каталога по раскопкам города, составленного Н. Марром (1910 г.), были предприняты Е. Пахомовым в 1936 г. и Д. Капанадзе в 1946 г., в которых оба исследователя рассматривали отчеканенные XIV в., в Ани медные монеты с изображением сидящей фигуры с воздетыми или опущенными руками. Об основных группах монет,

обеспечивавших денежное обращение Ани, писал Х. Мушегян. Некоторые нумизматические сведения по истории города ильханского периода имеются в работе турецкого автора М. Кырзыюглу. Из последних работ в этой области стоит отметить доклад И. Таргача по истории чеканки в городе монет и нескольких редких печатей. Также, следует упомянуть перечень монет Т. Синклэром, представляющий далеко не полный список монетных единиц, происходивших из Ани. Однако, все эти авторы воздержались от детального разбора состава денежного обращения Ани в ильханский период.

Сведения армянских авторов по истории Ани в ильханский и последующий периоды чрезвычайно скудны. Однако, даже на основе этих сведений можно заключить, что Ани оправился от похода Чармагана 1236 г. лишь к концу XIII в., когда Армения уже находилась под властью династии Хулагуидов. Ко времени правления Газан Махмуда (1295–1304 гг.) Ани отошел от разрушений, и в XIII в. город переживал период культурного и социально-экономического подъема. Именно с этого времени возобновляется чеканка монет в Ани. С этого же времени Ани вновь начинает упоминаться в трудах средневековых авторов. Так, персидская надпись ильхана Абу Са'ида (1316–1336 гг.), регулировавшая фискальные отношения города с центральными властями, была выбита на стене мечете Мануче в Ани, скорее всего уже после разрушительного землетрясения 1319 г. Началом XIV в. датируется и краткое сообщение из повествования армянского автора Степ'аноса Орбеляна. Автор ставит город в один ряд с городами Тифлисом и Карсом. Из труда Хамдаллаха Казвини *Нузхат ал-кулуб*, составленного ок. 1340 г. становится ясно, что к концу ильханского периода Ани был больше известен благодаря своим культивируемым там культурам и фруктам. После падения Ильханата, в конце XIV в. правители Кара Коюнлу сделали Ани своей резиденцией. В грузинских источниках сохранилось указание об Ани, датируемое временем походов Тамерлана (конец XIV в.). Здесь Ани упоминается как город, который имел ряд окружающих его крепостей. У армянского автора – современника походов Тамерлана, Фомы Мецопеци сохранилось сообщение о том, что во время похода Тамерлана в 1395 г. Ани был незначительной крепостью, название которой автор даже не счел нужным упомянуть. В более поздний период Ани известен благодаря записям европейского посла Руи де Клавихо, отправленного ко двору Тамерлана в 1403–1406 гг. Ани сохраняет значимость и в правление Кара Юлука (1403–1435 гг.) из династии Ак Коюнлу. Однако, вскоре после этого город начал приходить в упадок. Эпиграфические надписи XV в. из Ани эти сведений не дают. По-видимому, окончательное запустение города приходится на XVII в.

На основе каталога отчеканенных в Ани монет, можно заключить, что их чеканка началась в период правления ильхана Газан Махмуда, затем продолжалась при Олджейту (1304–1316 гг.) и достигла апогея при Абу Са'иде (1316–1336 гг.), а именно в период наибольшей децентрализации монетного производства в государстве иранских монголов. В период распада Ильханата и соперничества Джелаиридов с Чобанидами борьба за право чеканить монеты в Ани продолжалась. По-видимому, к 1336 г. Ани подпал под власть Джелаиридов. Монеты, отчеканенные от имени Мухаммад хана в 737 г. Х. (1336/7), поддерживаемого джелаиридом Хасан-и Бузургом (1337–1356 гг.), являются тому подтверждением. Монеты с именами последующих

сменяющих друг друга ильханов Сати Бек хатуна, Сулеймана и Ануширвана, находящихся сначала под влиянием Чобанидов, а после смерти главного оппонента Хасан-и Бузурга, Хасан-и Кючюка в 1343 г., оказавшихся под непосредственным контролем Джелаиридов, чеканились в Ани в период 738–747 гг. Х./1337–1347 гг. Немаловажным фактором для распространения влияния Джелаиридов на Ани и соседние территории стало образование в регионе государства Эретнидов с центром в Сивасе. ‘Ала ал-Дин Эретна был назначен джелаиридами в анатолийские провинции после смерти Абу Са‘ида. Неясным остается вопрос, был ли Ани в то время непосредственно подчинен ‘Ала ал-Дин Эретне, или же город контролировали Джелаиридские наместники.

Выпуск монет в Ани продолжался и в постильханский период, когда город перешел в ведение туркменских племен Кара Коюнлу и Ак Коюнлу. В правление Джаханшаха (1434–1467 гг.) из клана Кара Коюнлу в городе чеканились серебряные монеты без обозначения даты выпуска. Особо стоит подчеркнуть значимость города в период правления Узун Хасана (1467–1478 гг.) и его сына Якуба (1478–1490 гг.) из династии Ак Коюнлу. Это подтверждается и обильной эмиссией монет Ак Коюнлу. Монеты свидетельствуют, что во второй половине XV в. туркменские правители Ак Коюнлу находились в вассальной зависимости от Тимуридов. Многие монеты Узун Хасана из Ани несут на себе надчеканку *бей буд* тимуридского султана Хусейна (1469–1506 гг.). Ани, находящийся в сфере влияния Ак Коюнлу, также должен был быть вовлечен в общую налоговую систему, отточенную Узун Хасаном. По всей видимости, именно во второй половине XV в. начинается период постепенного упадка города. Прекращается также и эмиссия монет в городе. Следует предположить, что в османский период город уже не представлял особой значимости. По крайней мере в *Книге путешествий* османского автора Эвлии Челеби об Ани сказано как о маленькой и разрушенной крепости. До сих пор также нет сведений об османских монетах отчеканенных в Ани, хотя монетные дворы в османском государстве были разбросаны по всей империи.

Итак, в статье, на основе разбора ряда письменных источников (армянских, грузинских, мусульманских, византийских и европейских), рассматривается история города Ани XIV–XV вв. Отдельное внимание уделяется освещению нумизматического материала, который до сих пор во всем объеме не обработан и не проанализирован. Определенную ценность для изучения истории города представляют также данные эпиграфики, датируемые ильханским периодом. Сопоставление исторических данных позволяет восстановить общую картину политического, а также социально-экономического статуса Ани в рассматриваемый период. В статье отдельно рассматривается статус *хасс-инджу*, которым обладал Ани. Это был вид привилегированной собственности подчиненной напрямую ильхану, это право Абу Са‘ид даровал в первой четверти XIV в. местной аристократии Ани, представленной в городе в лице правителей из рода Закаридов. В то же время, рассмотрение художественного оформления медных монет Ани датируемых временем правления ильхана Сулеймана (1341–1345 гг.) выявило определенную религиозно-идеологическую связь анийских Закаридов с артукидскими правителями Хисн Кайфа и Амида второй половины XIII в.

BIBLIOGRAPHY

- Ak Akçe. Mongol ve İlhanlı sikkeleri**, – Yapi Kredi Bank publ., İstanbul, 1992.
- Akopyan A.**, – Monety armyanskikh knyazhestv perioda zakata khulaguidskogo gosudarstva (736–758/1335–1357), in: *Proceedings of the numismatic talks, Preliminary reports*, Moscow, 2013, pp. 52–57 (in Rus.).
- Anec'i, Samuel**, – *Samueli k'ahanayi Anec'ioy havak'munk' i groc' patmagrac'* (History of the priest Samuel of Ani), Vagharshapat, 1898 (in Arm.).
- Artuk I., Artuk C.**, – *İstanbul arkeoloji müzeleri teşhirdeki İslāmī sikkeler kataloğu*, vol. II, İstanbul, 1974.
- Attaleiates, Michael**, – *The History*, trans. A. Kaldellis, D. Krallis, London, 2012.
- Babayan L.**, – *Social'no-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Armenii v XIII-XIV vv.*, Moscow, 1969 (in Rus.).
- Barthold V.**, – Behbud به بود, *Zapiski vostochnogo otdeleniya XIV* (1901), pp. 1–6.
- Barthold V.**, – Die persische Inschrift an der Mauer der Manūčehr-Moschee zu Ani, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 101 (1951), S. 241–269 (trans. W. Hinz).
- Bartholomaei de J.**, – Seconde lettre ... a M. F. Soret sur les monnaies koufiques inédites, *Revue Numismatique Belge* V (1861), pp. 1–51.
- Bartholomaei de J.**, – Troisième lettre ... a M. F. Soret sur les monnaies koufiques inédites, *Revue Numismatique Belge* VI (1862), pp. 23–102.
- Bartholomaei de J.**, – Quatrième lettre ... a M. F. Soret sur des monnaies orientales inédites, *Revue Numismatique Belge* II (1864), pp. 284–359.
- Brosset M.**, – *Les ruines d'Ani, capitale d'Arménie sous les rois Bagratides*, tt. 1–2, St. Petersburg, 1860–1861.
- Cahen Cl.**, – La première pénétration Turque en Asie-Mineure (seconde moitié du XIe S.), *Byzantion* XVIII (1948), pp. 5–67.
- Çelebi, Evliya**, – *Otar aghbjurnery Hayastani ev haeri masin*, III, ed. A. Safrastian, Yerevan, 1967 (in Arm.).
- Chobanyan P. (ed.)**, – *Otar aghbyurnery Anii masin (X–XIX dd.)* (Foreign sources on Ani (X–XIX AD)), Yerevan, 2011 (in Arm.).
- Clavijo de, Ruy Gonzales**, – *Embassy to Tamerlane 1403–1406*, trans. G. Le Strange, intr. C. Stone, Hardinge Simpole, 2009.
- Cuneo P., Zarian A., Thierry G., Thierry J.**, *Documents of Armenian Architecture*, vol. 12, Chicago, 1984.
- Depeyrot G., Mousheghyan A., Bresc C., Gurnet F.**, – *History and coin finds in Armenia: Ani (4th c. BC–19th c. AD)*, Wetteren, 2000.
- Diler Ö.**, – *Ilkhans. Coinage of the Persian Mongols*, İstanbul, 2006.
- Emin M.**, – *Armyanskie nadpisi v Karse, Ani i v okrestnostyakh poslednego*, Moscow, 1881 (in Rus.).
- Galstian A. (ed.)**, – *Armyanskie istochniki o mongolakh*, Moscow, 1962 (in Rus.).
- Gandzakec'i, Kirakos**, – *Patmut'yun hayoc'* (History of Armenia), ed. K. Melik-Ohanjanian, Yerevan, 1961 (in Arm.).
- Hakobian V. (ed.)**, – *Haykakan dzeragreri hishatakaranner* (Records of Armenian manuscripts), Yerevan, 1950, p. 306 (in Arm.).
- Hinz W.**, – Das Steuerwesen Ostanatoliens im 15. und 16. Jahrhundert, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 100 (1950), S. 177–201.
- al-Ḥusaynī**, – *Akhbār al-dawlat al-Saljūqiya*, ed. Muhammad Iqbal, Lahor, 1933.
- Ibn 'Arabshāh**, – *Tamerlane or Timur, the Great Amir*, trans. J. Sanders, London, 1936.
- Ibn al-Athīr**, – *al-Kāmil fī al-tārīkh*, ed. C. Tornberg, IX–XII, Beirut, 1979–1982.

- Ibn al-Azraq al-Fāriqī**, – *Tārīkh al-Fāriqī*, ed. ‘Abd al-Latif Awad, Cairo, 1959.
- Ibn al-Faqih al-Hamadhānī**, – *Kitāb al-buldān*, ed. Yusuf al-Hadi, Beirut, 1996.
- Ibn Khaldūn**, – *Tārīkh Ibn Khaldūn*, III, ed. Suhayl Zakkar, Beirut, 2000.
- Ibn al-Qalānīsī**, – *Dhayl tārīkh Dimashq*, ed. H. Amedroz, Leiden, 1908.
- al-Idrīsī**, – *Kitāb nuzhat al-mushtāq fī khtirāq al-aḡāq*, II, Beirut, 1989.
- Janjgava G., Paghava I.**, – Ahar: a new mint issuing Ulugh Mangyl Ulus Bek type coins, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 215 (2013), pp. 10–11.
- Juwaynī, ‘Atā Malik**, – *The History of the World-Conqueror*, vol. II, ed. J. Boyle, Cambridge, 1958.
- K’anak’erc’i, Zak’aria**, – *Letopis’* (Annals) t. III, ed. M. Darbinian-Melikian, Moscow, 1969 (in Rus.).
- Kapanadze D.**, – O neskol’kikh spornykh mednykh monetakh chekanennykh v XIII-XIV vv., *Soobscheniya AN GruzSSR* 7/1–2 (1946), pp. 73–80 (in Rus.).
- Kapanadze D.**, – K lokalizacii monetnykh dvorov i centrov monetnoy chekanki v drevney Gruzii, *Soobscheniya Gruz. AN* XXIII/4 (1959), pp. 508–509 (in Rus.).
- Karnec’i, Hakob**, – *Verin hayoc’ teghekagir* (The topographer of Upper Armenia), vol. II, ed. V. Hakobian, Yerevan, 1956 (in Arm.).
- Khachatrian A.**, – *Hayastani arabakan ardzanagrutyunneri korpus, VIII-XVI dd.* (A corpus of Arabic inscriptions of Armenia, VIII-XVI AD), vol. I, Yerevan, 1987 (in Arm.).
- Kirakosyan G.**, – *Hayastany Lank-T’amuri ev T’urk’men c’egheri arshavank’neri shrjanum* (Armenia during the period of Lank-Temur’s and Turkmen campaigns (1386–1500)), Yerevan, 1997 (in Arm.).
- Kirzioğlu M.**, – *Ani Şehri Tarihi (1018–1236)*, Ankara, 1982.
- Kolbas J.**, – *The Mongols in Iran: Chingiz Khan to Uljaytu, 1220–1309*, London, 2006.
- Kostanians K.**, – *Azgagrakan teghekagir* (The epigraphic topographer), St. Petersburg, 1913 (in Arm.).
- Kouymjian D.**, – *Armenia From the Fall of the Cilician Kingdom (1735) to the Forced Emigration under Shah Abbas (1604)*, vol. II, New York, 1997.
- Le Strange G.**, – *Mesopotamia and Persia under the Mongols*, London, 1903.
- Le Strange G.**, – *The Lands of the Eastern Caliphate*, London, 1966.
- Markov A.**, – *Katalog monet gosudarstvennogo imperatrisheskogo Ermitazha*, St. Petersburg, 1896 (in Rus.).
- Markov A.**, *Katalog dzhelairidskikh monet*, St. Petersburg, 1897 (in Rus.).
- Marr N.**, – *Ani: Knizhnaya istoriya goroda i raskopki na meste gorodisha* (Ani: The book history of the city and excavations of the site), Leningrad, 1934 (in Rus.).
- Melikset Bek L. (ed.)**, – *Vrac’ aghbyurnery Hayastani ev hayeri masin* (Georgian sources on Armenia and Armenians) ed. L. Melikset-Bek, t. II, Yerevan, 1936 (in Arm.).
- Mecopec’i, T’ovma**, – *Patmut’yun Lank-T’amuray ev hajordac iroc’* (The history of Lank-Timur and his successors), ed. K. Shahnazarian, Paris, 1860 (in Arm.).
- Musheghian Kh.**, – Coins circulated in the cities of Ani and Dvin and the data of their synthesis, *Armenian Numismatic Journal* 15 (1989), pp. 113–125.
- Michel le Syrien**, *Chronique*, – ed. J.-B. Chabot, tt. I–III, Paris, 1899.
- Minorsky V.**, – *Studies in Caucasian History*, London, 1953.
- Minorsky V.**, – The Aq-Qoyunlu and land reforms, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17/3 (1955), pp. 449–462.
- Minorsky V. (ed.)**, – *Persia in A.D. 1478–1490. An abridged translation of Faḍḥullāh b. Rūzbihān Khunji’s Tārīkh-i ‘Ālam-ārā-yi Amīnī*, London, 1957.
- Muqaddasī**, – *Aḥsān al-taqāsīm fī ma’rifat al-aqālīm*, trans. B. Collins, Reading, 2001.
- al-Nasawī**, – *Sirat Jalāl al-dīn Mankubertī*, ed. Ahmad Hamidi, Cairo.
- Orbeli I.**, – *Izbrannye trudy*, Yerevan, 1963 (in Rus.).
- Orbelian, Step’anos**, – *Patmut’yun nahangin Sisakan* (The history of the Sisakan Region), ed. K. Shahnazarian, Tiflis, 1910 (in Arm.).

- Pakhomov Ye.**, – O neskol'kikh mednykh monetakh chekanennykh v Armenii v XIII-XIV vv., *Izvestiya kavkazskogo istoriko-arkheologicheskogo instituta V* (1927), pp. 147–164 (in Rus.).
- Pakhomov Ye.**, – K opisaniyu chekana g. Ani, *Trudy AzFAN* 25 (1936), pp. 137–140 (in Rus.).
- Pakhomov Ye.**, – Bor'ba feodal'nykh dinastiy za vostochnoe Zakavkaz'e s poloviny XIV v. do nachala XV v. po monetyam dannym, *Kratkie soobscheniya instituta istorii i material'noy kul'tury* 66 (1956), pp. 47–50 (in Rus.).
- Pere N.**, – *Osmanlilarda madeni paralar*, İstanbul, 1968.
- Perk H., Öztürk H.**, – *Eretnid and Burhanid Amirate of Arzinjan Coins*, İstanbul, 2008.
- Perk H., Öztürk H.**, – Some coins struck at Siwas: The last years of Ilkhanids in Anatolia, Mamluks and the rising of Eretnid dynasty, in: *Proceedings of the International Numismatic Conference*, Moscow, 2008, pp. 183–188.
- al-Qalqashandī**, – *Subḥ al-‘ashā*, IV, Cairo, 1914.
- Qazwīnī, Ḥamdallāh (Mustawfī)**, – *Nuzhat al-qulūb*, trans. G. Le Strange, E. J. W. Gibb Memorial Series, XXIII/2, London, 1919.
- Rabino di Borgomale H.**, – Coins of the Jalā'ir, Kara Koyūnlū, Musha'sha', and Āk Koyūnlū dynasties, *Numismatic Chronicle* X (1950), pp. 94–139.
- Rashīd al-Dīn al-Hamadhānī**, – *Sbornik letopisey*, t. 3, trans. L. Arends, Moscow-Leningrad, 1940 (in Rus.).
- Remler Ph.**, Ottoman, Isfendiyarid, and Eretnid coinage: A currency community in fourteenth century Anatolia, *ANS Museum Notes* 25 (1980), pp. 167–188.
- The Journey of William Rubruck to the Eastern Parts of the World, 1253–55**, – trans. W. Rockhill, London, 1900.
- al-Safadī**, – *Kitāb al-wāfī al-wafayāt*, VIII, ed. T. Mustafi, Beirut, 2000.
- Seifeddini M.**, – *Monety Il'khanov XIV v.*, Baku, 1968 (in Rus.).
- Seifeddini M.**, – *Monetnoe delo i denezhnoe obraschenie v Azerbaydzhanе XII–XIV vv.*, t. 1, Baku, 1978 (in Rus.).
- Sinclair Th.**, – Trade, Administration, and Cities on the Plateau of Kars and Ani, Thirteenth to Sixteenth Century, in: *Armenian Kars and Ani*, ed. R. Hovannisian, Mazda Publ., 2011, pp. 202–206.
- Smith J., Plunkett F.**, – Gold money in Mongol Iran, *Journal of the Economic and Social History of Orient* XI/1 (1968), pp. 275–297.
- Step'anos Episkopos**, – *Taregirk' (Annals)*, in: *Armyanskie istochniki o mongolakh*, ed. A. Galstian, Yerevan, 1962 (in Rus.).
- Sümer F.**, – *Kara Koyunlular*, II, Ankara, 1992.
- Synopsis Historiarum**, – ed. H. Bartikyan, Yerevan, 1979 (in Arm.).
- Tabataba'ī S. J. T.**, – *Rasm al-khatt-i Uighuri wa shiri dar sikka Shinasi*, Tabriz, 1351 (1972) (in Pers.).
- Tabataba'ī S. J. T.**, – *Sikkahāi Āq Qoyūnlū*, Tabriz, 1976.
- Targaç I.**, – The reminding of a rare mint of Anatolia: Ani & also a couple of rare seals having theological context, in: *Proceedings of the second international numismatic symposium*, İstanbul, 31st of May, 2008.
- Taronec'i, Step'anos (Asoghik)**, – *Vseobshchaya istoriya Step'anosa Taronskago*, Asokhika po prozvaniyu, ed. N. Emin, Moscow, 1864 (in Rus.).
- Toramanian T.**, – Ani – k'aghak' te berd (Ani – a city or fortress?), *Azgagrakan Handes* XXIII/2 (1912), pp. 3–30 (in Arm.).
- Toumanoff C.**, – *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de la Caucasic chrétienne (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Roma, 1976.
- Vardanyan A.**, – *Denezhnoe obraschenie Armenii v XII–XIII vv.*, Yerevan, 2002 (in Rus.).
- Vardanyan A.**, – Some additions to the coins with the inscription Uluğ mangyl ulūs (ulūsh) bek, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 190 (2007), pp. 7–20.
- Whelan E.**, – *The Public Figure. Political Iconography in Medieval Mesopotamia*, London, 2006.
- Yahya al-Anṭākī**, – *Tārīkh al-Anṭākī*, ed. 'Umar Tadmuri, Tarablus, 1990.
- Yāqūt al-Ḥamawī**, – *Kitāb mu'jam al-buldān*, I, Beirut, 1977.

EDUARD L. DANIELYAN

Doctor of History

Institute of History of the NAS of Republic Armenia

liparited@gmail.com

**RUBEN SAFRASTYAN. OTTOMAN EMPIRE:
THE GENESIS OF THE PROGRAM OF GENOCIDE
(1876–1920), Yerevan, Zangak–97, 2011, 175 p.**

Ruben Safrastyan's monograph is an essential research work in the studies of the genocidal nature of the Ottoman Empire, particularly, the Hamidian, the Young Turk and the Kemalist programs of genocide against the Armenian people and the criticism of the Turkish official historiography, which following the genocide denial policy of the Turkish government falsifies the history of the Armenian Genocide. The opening sentence of the book states: "Genocide is not only a historical phenomenon or a scientific abstraction, but a severe reality of our days, a gravest crime against humanity... the Ottoman Empire was the first state in the history of mankind to prepare and perpetrate a large-scale genocide" (p. 7). Armenian and foreign researchers have published many monographs and research articles on the Armenian Genocide. Alongside with their works the author widely used collections of archival documents published in different countries.

R. Safrastyan, condemning the genocide perpetrators and their supporters, noted: "Genocide is the gravest crime, and those who prepare and commit it are criminals, who try in every way to deny or conceal the fact of the crime" (p. 8). The falsification and distortion, particularly of the history and geography of the greater part of Armenia [Western Armenia, Cilician Armenia and Armenian (Northern) Mesopotamia] and consequently of the whole of Armenia is put into the service of the denial of the Armenian Genocide¹ on the level of the Turkish state ideology. Con-

¹ Gregory H. Stanton wrote: "Denial, the final stage of genocide is best overcome by public trials and truth commissions, followed by years of education about the facts of the genocide, particularly for the children of the group or nation that committed the crime. The black hole of forgetting is the negative force that results in future genocides..." [The 8 Stages of Genocide by Gregory H. Stanton (the James Farmer Professor of Human Rights, The University of Mary Washington, Fredericksburg, Virginia; President, Genocide Watch; Chairman, The International Campaign to End Genocide; Vice President, International Association of Genocide Scholars). This article was originally written in 1996 and was presented as the first Working Paper (GS 01) of the Yale Program in Genocide Studies in 1998 <http://www.genocidewatch.org/images/8StagesBriefingpaper.pdf>]. Dadrian Vahakn, 1999 et al. There is a substantial academic literature on the baseless denial of the Armenian Genocide (<http://www>.

trary to the truth and historic justice, Turkey spends millions to cover up the Armenian Genocide².

In analytical introduction about the formation of the genocide's concept (in research works of H. Fein, J. N. Porter, V. N. Dadrian and others, based on the term *genocide* coined by Raphael Lemkin³), the author concentrated on the theoretical substantiation of the problem by I. L. Horowitz⁴, who put into scientific circulation the concepts *genocidal state* and *genocidal society* (p. 24). Presenting "the concept of proto-genocide", the author defines the time starting from 1876 as the period preceding the implementation of a large-scale genocide (p. 31).

R. Safrastyan noted in particular that "the grounds for the legal notion of genocide as the gravest international crime against humanity, and for the personal responsibility of its organizers, were laid in May, 1915, in the official declaration of the governments of Great Britain, Russia and France". The author noted that in the mentioned "official document, the subject at issue was the massacre of the Armenian people in Armenia proper" (p. 21). Thus, the author drew attention to the fact that the Armenian Genocide took place in the Armenians' Homeland. As a result of the genocide the Armenian Homeland's western part has been divested of its indigenous Armenian population. The Armenian demand for the restoration of historical justice and the return of native lands – Western Armenia and Cilicia (occupied by Turkey) is in the basis of the Armenian Genocide reparations and restitutions⁵.

Investigating the problem on a wide basis the author pointed out the hostile Ottoman policy towards the Christian nations whose native countries had been occupied by the nomadic Turks. Thus, the Ottoman rulers had tried to preserve the captured lands within their expansionist state by all means. They carried out oppressive policies against the national-liberation movements of the Christian nations, thus, as noted by the author, the basic means of subordination was the brutal armed force, which "stemmed from the very nature of the Ottoman military-feudal autocratic state order... Such were the conditions in the late 18th century, when some representatives of the Ottoman bureaucratic elite began to realize that prevention of Christian rebellions would be more effective than their suppression by force of arms" (p. 32). Along with undertaking some reforms, the Ottoman Empire, because of its predatory character, continued its oppressive policy. The analysis of the period of Tanzimat (from the 30s of the 19th c. to 1876) brought the author to the following conclusions: (a) the ultimate goal of the Turkish high-ranking political figures of the period "was to preserve and consolidate the dominating position of Turks in the future "reformed" empire" (p. 40); (b) "during the years of Tanzimat, the policy of the Sublime Porte on national issues...was characterized by intensification of conservative, antinational, oppressive tendencies". Thus, the author revised

zoryaninstitute.org/bibliographies/Selected%20Bibliography.pdf.

² D. Holthouse, 2008, 130.

³ Raphael Lemkin, 1982, 330.

⁴ I. L. Horowitz, 1997.

⁵ Harut Sassounian, 2013; Henry Theriault, 2010. A.de Zayas noted: "The Turkish State remains liable for the crimes committed by the Ottoman Empire... the obligation of the genocidal State to make reparation, does not lapse with time" (Alfred de Zayas, , 2010, 12, 41).

“the general assessment of the Tanzimat period in Western and Turkish historiography, as well as the widespread opinion that the Turkish authorities pursued the policy of “liberalization” towards the subject nations”. The author noted that the Tanzimat “paved the way for the proto-genocidal situation” (p. 50).

In the course of time along with administrative-political pressure and punitive measures the Ottoman state carried on repressive policies in the conquered countries using also the religious factor. The Christians and other non-Muslims deprived of rights to engage in public life were included in the millet system by the Ottoman rulers (pp. 43–44). The millet system was under strict control by the despotic state. Religious discrimination culminated in the period of Tanzimat. As noted by the author, “the oppositional Constitutional movement stemmed from the secret group of the “New Ottomans”⁶, whose attitude towards the Christian peoples and their national-liberation movement was marked by extreme hostility and intolerance”. The repressive aspect of their “teaching” was reflected in the Constitution (e.g. according to Article 16 all the schools in the empire, including those of the Christians, were placed under the direct surveillance by the state) (pp. 51–63).

While analyzing the prerequisites for forming the proto-genocidal situation at the origin of the Ottoman state, R. Safrastyan, taking into account Paul Wittek’s theory (“the ideological unity, based on the militant interpretation of Islam, was prioritized as the principal state-forming factor”⁷), noted: “Its existence for the most part depended on armed robbery, while its state ideology was jihad – both internal and external” (pp. 72–73).

The genocidal nature of the Ottoman Empire was stipulated by its nomadic predatory Turkic origin. As noted A. Toynbee, “eponym, ‘Osmān, was the son of a certain Ertoghrul who had led into Anatolia (Asia Minor – E. D.) a nameless band of Turkish refugees: an insignificant fragment of the human wreckage... “⁸. Alan Palmer noted on this subject: “Originally the Turks were nomadic horsemen from Central Asia... A monastic scribe in Crete wrote about the capture of Constantinople (1453) by the Turks: “There has never been and will never be a more dreadful happening”⁹. Considering the predatory nature of the Ottoman Empire, its genocidal policies could be observed from earlier times. For example, in 1725 the invading Turkish troops were utterly defeated by the Armenian forces in Artsakh. Two Turkish pashas were killed and the third one was taken prisoner. During interrogation the captive Turkish pasha said that the Ottoman rulers, considering Armenia and the Armenian people to be a hurdle to the Turkish expansion toward the Caspian Sea and beyond, planned to annihilate the Armenian population¹⁰. The Turkish defeat in Artsakh was the Armenians’ resolute response to Pan-Turanic aggressive ambitions.

R. Safrastyan noted that the medieval Ottoman rulers widely applied the policy of forcible deportation of peoples, changing the ethnic and confessional composition of differing regions, “thus, the policy of genocide in the Ottoman Empire had

⁶ Founded in Constantinople in 1865.

⁷ P. Wittek, 1938.

⁸ Arnold J. Toynbee, 1955, 151.

⁹ Alan Palmer, 1992, 1–2.

¹⁰ Эзоб Г.А., 1898, 422.

deep historical roots, both in form and in content” (p. 80). In the course of time the religious bigotry of Muslim Turks was widely employed by the Ottomans against the Christian population in subjugated countries. As an example of the growing Muslim bigotry against the indigenous Armenians in Western Armenia, the author made a reference from the “Mshak” newspaper of 1872, quoting the facts of barbaric behavior of the Turks against Armenians in Van. The militant, or *ğazi* version of the “New Ottoman” movement is considered by the author “as a basis for the first genocidal program in the Ottoman Empire” (p. 91).

The author has done a comparative analysis of the Turkish genocidal programs (1876–1920) on the basis of multilingual sources and references. The author noted that the first program was adopted in May 1876 and aimed at the Bulgarians. Meanwhile, in the last months of the same year “the Turkish authorities were also planning a large-scale massacre against the Armenian population... The danger of the impending massacre of the Armenians was quite real” (pp. 107–113). The first anti-Armenian program of genocidal nature, as noted by the author, was launched when the Armenian Question was made an issue of international concern at the Conference of Berlin (1878). In the mid-90s of the 19th century more than 300 thousand Armenians were slaughtered. R. Safrastyan pointed out to the fact that “the authors of the first phase of the Armenian Genocide employed the social-political doctrine of Pan-Islamism and ... Pan-Turkism..., which in the days of the Young Turk rule grew into state ideology... It designed brutal carnages of Armenians” (p. 116–117). Comparing the first anti-Bulgarian and anti-Armenian programs the author wrote: “We may assert that, over the past two decades, the Turkish state machinery had become more skillful in organizing mass slaughters of peaceful people” (p. 118). On the basis of certain documents the author has done an examination of the state program of genocide during the Young Turk rule: (1) “The record of the resolutions passed at the secret meetings of leading figures of Ottoman Empire, presided by Talât during WWI. The document is known as “10 Commandments” (between December 1914 – January 1915)”¹¹. (2) The final decision about mass killings of Armenians adopted by the Young Turk Central Committee confirmed by the letter from the Central Committee of the Young Turk party to the responsible representative of the Central Committee in the vilayet of Adana Kemal, written in February 1915, where it is said that “a decision had already been made to ruthlessly extirpate all Armenians and that requisite orders from the government would be shortly sent to governor-generals and army commanders”. (3) The May 24, 1915 Declaration (“... a new crime of Turkey against humanity and civilization...”¹²) by the governments of France, Great Britain and Russia (pp. 119–124).

R. Safrastyan noted that a special investigation of the ill-fated “Law on Deportation” “enabled us to find out the source of the “tradition” of falsification, adopted by the contemporary Turkish historians. It started back “in 1916, at the time when the Armenian Genocide was still in progress. The Ottoman government, seeking to

¹¹ Dadrian V., 1993, p. 174–175.

¹² The Entente Declaration is the first international recognition and condemnation of the Armenian Genocide committed by Turkey.

mislead the world community and avoid the potential responsibility, published a massive reference book”, first in Turkish, then in the European languages, in which reality was impertinently falsified (pp. 130–132).

On the basis of analysis of the above-mentioned documents the author concluded that they were “a program for committing Armenian Genocide – a program, adopted by the Ottoman government and ratified by the sultan”, thus appearing to be a law (p. 133). “The “New Ottomans”, the Young Turks, the Kemalists right after coming into power, undertook drafting programs of genocidal nature”. Ascertaining the continuity in genocidal nature of the Turkish state the author concludes that in the Ottoman Empire, setting up and carrying out “the crime of genocide constituted a significant segment of the functions of the state power. Certain elements of such *modus operandi* passed via the Kemalists to republican Turkey” (p. 148).

Ruben Safrastyan’s monograph “Ottoman Empire: The Genesis of The Program of Genocide (1876–1920)” presents a carefully documented research on the genocidal nature of the Turkish state of the Ottoman, the Young-Turk and the Kemalist periods and the ongoing genocide denial policies by the Turkish government.

The monograph is a substantial contribution to the studies of the Armenian Genocide.

BIBLIOGRAPHY

Alfred de Zayas, – The Genocide Against the Armenians and the Relevance of the 1948 Genocide Convention, Beirut, Lebanon: Haigazian University Press, 2010.

Dadrian V., – The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification, Canada, 1999

Dadrian V., – The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians. – Holocaust and Genocide Studies, 1993, Volume 7, No. 2.

Holthouse D., – State of Denial. Turkey Spends Millions to Cover up Armenian Genocide. – Intelligence Report, Summer 2008, Issue Number: 130, <http://www.splcenter.org/get-informed/intelligence-report/browse-all-issues/2008/summer/state-of-denial>

Horowitz I. L., – Taking Lives: Genocide and State Power. New Brunswick-London, 1997.

Lemkin Raphael on Genocide. – Genocide and Human Rights: a Global Anthology. Ed. by J. N. Porter. Lanham-New York-London, 1982.

Palmer Alan, – The Decline and Fall of the Ottoman Empire, New York, 1992.

Sassounian Harut, – What’s Next on Armenian Genocide? Beyond Recognition, towards Restitution. – The Armenian Reporter, 2013 <http://www.reporter.am/go/article/2013-05-28-what-s-next-on-armenian-genocide-beyond-recognition-towards-restitution>;

Theriault Henry, – The reparations movement and meaningful resolution of the Armenian Genocide. – The Armenian Weekly, April 2010 Magazine. http://www.armenian-weekly.com/wp-content/files/Armenian_Weekly_April_2010.pdf.

Toynbee Arnold J., – A Study of History, vol. II, London, New York, Toronto, 1955.

Wittek P., – The Rise of the Ottoman Empire. London, 1938.

Эзов Г.А., – Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898.

BIBLIOGRAPHY OF ARMENIAN NUMISMATICS (2008–2013)

By Dr. Aram R. Vardanyan (IOS, Yerevan)

This list includes books, articles and reviews dealing with Armenian numismatics from the ancient times up to the 19th century. The works related to Armenian numismatics indirectly (mainly archaeological studies or publications where the coinage of Armenia is discussed insufficiently) were not included in this list. It also lacks information on Armenian banknotes and contemporary medals.

I will be happy with receiving additional information on the topic.

AKOPYAN, Alexander, An unique coin of the Shaddadid ruler, Ashot ibn Shawur, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 195 (2008), pp. 5–6.

AKOPYAN, Alexander, **PAGHAVA**, Irakli, An unpublished fals of Abu Sa'id struck in Barda'a, in: Proceedings of the international numismatic conference "Coins and coin circulation in Mongol states of XIII-XIV centuries", Moscow, 2008, p. 195, in *Russian*.

AKOPYAN, Alexander, **VARDANYAN**, Aram, A donative dirham of the Shirwanshah Muhammad ibn Ahmad (AH 370–81) struck in Barda'a in AH 373 (982/3), *Numismatic Chronicle* 169 (2009), pp. 261–267.

AKOPYAN, Alexander, **SAHAKYAN**, Bagrat, A small hoard of Ildegizid period coins, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 199 (2009), pp. 10–11.

AKOPYAN, Alexander, On the Shaddadid numismatics: Coinage of Iskandar b. Shawur, lord of Dvin, in: Proceedings of the international conference "Archaeology, ethnology, folklore of Caucasus", 27–30 Sept. 2010, Tbilisi-Gori-Batumi, pp. 49–50, in *Russian*.

AKOPYAN, Alexander, **MOSANEF**, Farbod, A new mintname Malazkert on a coin of Shah-rukh, the Timurid, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 203 (2010), pp. 8–9.

AKOPYAN, Alexander, On the reconstruction of trade routes of the Caucasian region in XIV AD: To localization of the mint "Alagir", in: *Drevneyshie gosudarstva Vostochnoy Evropy*, Moscow, 2010, pp. 137–152, in *Russian*.

AKOPYAN, Alexander, Dvin from the beginning of 11th to the beginning of 12th centuries and new materials on its monetary circulation, in: Proceedings of the XVIth All-Russian Numismatic Conference, Saint Petersburg, 2011, pp. 60–62, in *Russian*.

AKOPYAN, Alexander, Silver coinage of Ganja Khanate, *Epigrafika Vostoka* 29 (2011), pp. 29–38, in *Russian*.

AKOPYAN, Alexander, An unique coin of the Shaddadid ruler, Ashot ibn Shawur, *Yüzuncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24 (2013), pp. 87–90, in Turkish.

AKOPYAN, Alexander, Coins of the Armenian prince houses dated by the end of the Hula-ghuid states (AH 736–758/1335–1357 AD), in: Proceedings of the numismatic round table held at the State History Museum (Moscow), November 19–12, 2013, pp. 52–57, in *Russian*.

AKOPYAN, Alexander, On the signs of moneyers on coins of Husayn Safawi (1694–1722) struck in Iran, Armenia and Georgia, in: *Armenia-Iran: History, Culture. Modern perspectives of*

development, Moscow, 2013. pp. 5–12, in Russian.

BATES, Michael, A second Muhammadiya, and the four mints of the Bajunays mine, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 209 (2011), pp. 14–17.

BEDOUKIAN, Paul, Two Armenian tokens, *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/4 (2012), pp. 89–92 (trans. by L. Saryan).

CHRISTIANIAN, Jirair, Additional observations regarding Artageira civic coppers with Nike bust, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/2 (2008), pp. 21–22.

CHRISTIANIAN, Jirair, A Seljuq overstrike of Kaikaus II and a new kardez type for He-toum I of Cilician Armenia, *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/4 (2012), pp. 81–86.

DAVTYAN, Ashkhen, Some observations on the first Omayyad silver coin (dirhem), *Merdzavor Arevelk VI* (2009), pp. 72–78, in Armenian.

DONABEDIAN, Asbed, Money and numismatics, *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/1 (2010), pp. 17–21 (trans. by L. Saryan).

GARABEDIAN, Margo-Lena, On the correlation of the anointment of King Levon I and his coronation on tram, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/4 (2008), pp. 61–63, in Armenian.

GROPP, Gerd, More on Tiridates, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 197 (2008), pp. 4–5.

HOVHANNISYAN, Hasmik, A hoard of Byzantine anonymous folles from the excavations of the old settlement Tsaghkadzor Khacher, *Banber Yerevani Hamalsarani* (Social sciences series) 141/1 (2013), pp. 16–29, in Armenian.

KOVACS, Frank, Additions and corrections II to *Armenian Coins and Their Values*, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/4 (2008), pp. 57–60, pl. 4.

KOVACS, Frank, Tigranes II, V and VI: new attributions, *American Journal of Numismatics* 20 (2008), pp. 337–350, pls. 81–82.

KOVACS, Frank, Sophene: New coins and comments, *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/4 (2010), pp. 97–98, pl. 5.

MUBAYAJYAN, Valeriy, *Coins minted in the cities Yerevan, Ganja and Nakhichevan during the Persian domination 1500–1828 A.D.*, Los Angeles, 2009, in Russian.

MUSHEGHYAN, Anahit, A contribution of Kh. Musheghian to Armenian numismatics, in: *Proceedings of the XVIIth All-Russian Numismatic Conference*, Moscow, 2013, pp. 206–208.

NERCESSIAN, Yeghia, The anointment of King Levon I and his coronation tram, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/1 (2008), pp. 3–16, pl. 1–2.

NERCESSIAN, Yeghia, An Armenian copper bowl of Havhav monastery, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/1 (2008), pp. 17–18, pl. 2.

NERCESSIAN, Yeghia, A cast counterfeit gold tahekan of King Levon I, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/1 (2008), p. 23, pl. 1.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/2 (2008), pp. 96–105.

NERCESSIAN, Yeghia, Counterfeit gold double tahekans of Levon I, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/3 (2008), pp. 34–36, pl. 3.

NERCESSIAN, Yeghia, Tigranes II mint where coppers of wheat design were struck, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/4 (2008), pp. 53–55.

NERCESSIAN, Yeghia, *Catalogue of Armenian Coins Collected by Y. T. Nercessian*, Armenian Numismatic Society, Spec. Publ. 14, 2008, pp. lviii+387, pls. 128, a map.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (95–56 B.C.), Section 1, *Armenian Numismatic Journal* 5(35)/1 (2009), pp. 3–18.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (95–56 B.C.), Section 2, *Armenian Numismatic Journal* 5(35)/2 (2009), pp. 35–42.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (95–56 B.C.), Section 3, *Armenian Numismatic Journal* 5(35)/3 (2009), pp. 61–74.

NERCESSIAN, Yeghia, *Armenian Numismatic Studies II*, Armenian Numismatic Society, Spec. Publ. 15, 2009, pp. xii+580, pls. 60.

NERCESSIAN, Yeghia, Quarter double trams and billons of King Levon I, *Haigazian Armenological Review* XXX (2010), pp. 533–551, in *Armenian*.

NERCESSIAN, Yeghia, Quarter double trams and billons of King Levon I, *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/1 (2010), pp. 3–15, pl. 1.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (95–56 B.C.), Section 4, *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/2 (2010), pp. 29–37.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (95–56 B.C.), Sections 5 and 6, *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/3 (2010), pp. 53–60.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (95–56 B.C.), Sections 7 and 8, *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/4 (2010), pp. 75–82.

NERCESSIAN, Yeghia, Russian medals dedicated to the conquest of Eastern Armenia, *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/4 (2010), pp. 83–96, pl. 1.

NERCESSIAN, Yeghia, a review of **MUBAYAJYAN**, Valeriy, *Coins minted in the cities Yerevan, Ganja and Nakhichevan during the Persian domination 1500–1828 A.D.*, Los Angeles, 2009, in *Russian*, published in *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/4 (2010), p. 69.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes II (95–56 B.C.), Sections 9–12, *Armenian Numismatic Journal* 7(37)/1 (2011), pp. 3–14.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Artavasdes II (56–34 B.C.), *Armenian Numismatic Journal* 7(37)/2 (2011), pp. 23–28.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Artaxias II (34–20 B.C.), *Armenian Numismatic Journal* 7(37)/3 (2011), pp. 47–51.

NERCESSIAN, Yeghia, Coinage of the Armenian Kingdom of Sophene, *Armenian Numismatic Journal* 7(37)/3 (2011), pp. 53–62, pls. 1–4.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Armenian Kingdom of Sophene, *Armenian Numismatic Journal* 7(37)/4 (2011), pp. 78–82.

NERCESSIAN, Yeghia, critique of **VARDANYAN**, Ruben, The “Gold coins” of Levon I, *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/1–2 (2012), pp. 3–30, in *Armenian*, published in *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/1 (2012), pp. 39–40, in *Armenian*.

NERCESSIAN, Yeghia, a review of **VARDANYAN**, Aram, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, vol. 1, *Arminiya, Arran (Madinat Arran), Barda'a, Dabil, Harunabad/Haruniya and Ma'dan Bajunays, Early 'Abbasid Period (142–277 AH / 759–891 AD)*, Yerevan, 2011, pp. 148, published in *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/1 (2012), p. 41.

NERCESSIAN, Yeghia, Single lion coronation trams of Levon I, *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/2 (2012), pp. 49–58, pls. 4–5.

NERCESSIAN, Yeghia, Observations on “Newly found groups of Artaxiad copper coins” by Ruben Vardanyan and Karen Vardanyan, *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/2 (2012), pp. 69–70.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes III (20–8 B.C.), *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/4 (2012), pp. 73–80.

NERCESSIAN, Yeghia, The silver fineness of Cilician Armenian coins, *Armenian Numismatic Journal* 9(39)/2 (2013), p. 32.

NERCESSIAN, Yeghia, a critique of **VARDANYAN**, Ruben, Some aspects of the Armenian Cilician numismatics, *Armenian Numismatic Journal* 9(39)/1 (2013), pp. 3–19, pls. 1–6, in *Armenian*, published in *Armenian Numismatic Journal* 9(39)/1 (2013), pp. 21–28.

NERCESSIAN, Yeghia, Some meditations and comments concerning erroneous attributions of ancient and medieval Armenian coins, *Armenian Numismatic Journal* 9(39)/2 (2013), pp. 41–50.

NERCESSIAN, Yeghia, Metrology of copper coinage of the Artaxiads of Armenia, Tigranes

IV (8–5 B.C.), *Armenian Numismatic Journal* 9(39)/3 (2013), pp. 59–67.

NERCESSIAN, Yeghia, a review of **VARDANYAN**, Ruben, *Sylloge of Roman Coins, Armenia*, vol. I, *Roman Republic*, Yerevan, 2011, pp. 116, in both English and Armenian, published in *Armenian Numismatic Journal* 9(39)/3 (2013), p. 68.

NERCESSIAN, Yeghia, Coins of the Armenian Kingdom of Sophene, *Haigazian Armenological Review* LIII (2013), pp. 47–65, in Armenian.

NURPETLIAN, Jack, Ancient Armenian coins: The Artaxiad dynasty (189 BC – AD 6), in: *Beritus*, Archaeological Studies LI–LII, 2008–2009, pp. 117–167, pls. 5.

NURPETLIAN, Jack, Unpublished Artaxiad coins from Lebanon, *Armenian Numismatic Journal* 5(35)/4 (2009), pp. 91–96, pls. 1–6.

NURPETLIAN, Jack, The dating of the civic coins of Artaxata, *Numismatic Chronicle* 170 (2010), pp. 9–16, pls. 2.

PAGHAVA, Irakli, **TURKIA**, Severian, **AKOPYAN**, Alexander, The cross-in-the-circle mark on the Safavid silver coins of sultan Husayn I from the Irawan mint, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 202 (2010), pp. 20–23.

PAGHAVA, Irakli, **JANJGAVA**, Giorgi, A unique half dirham from the mint of Nakhjawan with the Ulugh Mangyl Ulus Bek legend, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 207 (2011), pp. 14–15.

SARYAN, Levon, Counterfeit coins of Tigranes the Great from Baalbek, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/3 (2008), pp. 37–39.

SARYAN, Levon, Fake ancient coins abound on eBay, *N.O.W. News* 47/1 (Spring 2009), pp. 221–222.

SARYAN, Levon, The unique silver double tram of King Gosdantin I (1298–1299) of Cilician Armenia, *Hask Hayagitkan Taregirq* 11 (2007–2008, published in 2009), pp. 339–348.

SARYAN, Levon, An Armenian silver seal from the Holy Land dated 1805, *Armenian Numismatic Journal* 5(35)/1 (2009), pp. 19–21.

SARYAN, Levon, A questionable Heracles-reverse silver of Tigranes the Great, *Armenian Numismatic Journal* 5(35)/2 (2009), pp. 57–58.

SARYAN, Levon, A forged tetradrachm of Tigranes of Armenia depicting a Kantharos, *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/3 (2010), pp. 65–67.

SARYAN, Levon, a review of **HOVSEPIAN**, Shahen, *Parskakan dramner togharkvac Yerevan kaghakoum*, Tehran, 2008, in Armenian: published in *Armenian Numismatic Journal* 6(36)/3 (2010), p. 68.

SARYAN, Levon, The rosa forgeries of Armenia and Artaxiad era coins, *Armenian Numismatic Journal* 7(37)/1 (2011), pp. 15–17.

SARYAN, Levon, Ancient and Medieval coins, in: *A Legacy of Armenian Treasures, Testimony to a People*, Ch. 4, eds. S. Merian and L. Ardash, Taylor, 2013, pp. 126–137, 322 with ill.

SEVRUGIAN, Emanuel, A hitherto unknown Armeno-Hellenistic King, *Armenian Numismatic Journal* 9(39)/3 (2013), pp. 33–39.

SCHULTZ, Warren, The circulation of dirhams in the Bahri Period, in: *The Mamluks in Egyptian and Syrian Politics and Society*, eds. M. Winter, A. Levanoni, Brill, 2004, pp. 221–244.

TOUMANIAN, Narine, Armenian money has been in circulation since the third century B.C., *Armenian Numismatic Journal* 5(35)/3 (2009), pp. 85–87 (trans. by L. Saryan).

TEKIN, Oğuz, APK kontmarkli Tigranes sikkeleri, in: *Muhibbe Darga Armağanı*, Sadibek Hanim Müzesi, eds. T. Tarham, A. Tibet and E. Konyar, Ankara?, 2008, pp. 505–510.

VARDANYAN, Aram, On the coinage of Daysam ibn Ibrahim in Adharbayjan and Armenia in the 10th century AD, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 197 (2008), pp. 11–20.

VARDANYAN, Aram, The history of Iranian Adharbayjan and Armenia in the Rawwadid period (tenth century AD) according to narrative sources and coins, *Numismatic Chronicle* 169 (2009), pp. 245–260.

VARDANYAN, Aram, *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, vol. I, *Arminiya, Arran (Madinat Arran), Barda'a, Dabil, Harunabad/Haruniya and Ma'dan Bajunays, Early 'Abbasid Period (142–277 AH / 759–891 AD)*, Yerevan, 2011, pp. 148.

VARDANYAN, Aram, Some rare coins of the Armenian mints: Addendum to the *Islamic Coins Struck in Historic Armenia*, vol. I, *Journal of the Oriental Numismatic Society* 112 (2012), pp. 10–16.

VARDANYAN, Aram, Some aspects of Abbasid administration in Arminiyya during the first years of Harun ar-Rashid's caliphate (786–809 AD), in: Proceedings of the international conference devoted to the 125th birth of Josef A. Orbeli, Yerevan, Sept. 13–16, 2012, pp. 117–22, in *Russian*.

VARDANYAN, Aram, Hārūn al-Rashīd's accession to the throne and the 'Abbāsīd administration in "Armīniyya" as reflected in sources, in: Proceedings of the international conference, *Two Hundred Years of Islamic Numismatics in Russia*, St. Petersburg, Sept. 22–29, 2012, pp. 6, pl. 1.

VARDANYAN, Aram, *The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Xth Century AD*, "Guldedruck" Verlag, Tübingen, 2013, pp. 278.

VARDANYAN, Aram, A contribution to the history of the Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, 740–750s/1340–1350s", *Journal of the Oriental Numismatic Society* 217 (2013), pp. 9–15.

VARDANYAN, Aram, Evidence of coins on the history of Ani in the 14th – 15th centuries, *Journal of Armenian Studies* 2-3 (2013), pp. 202–237.

VARDANYAN, Ruben, **VARDANYAN**, Karen, Newly-found groups of Artaxiad copper coins, *Armenian Numismatic Journal* 4(34) (2008), pp. 77–95, pl. 5–7.

VARDANYAN, Ruben, **ZOHRABYAN**, Armine, Coin striking and circulation in Armenia and neighboring countries (from 5th century BC and till our days), in: *Armenian National Atlas*, vol. I, Yerevan, 2008, p. 170, in *Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, a review of **NERCESSIAN**, Yeghia, *Catalogue of Armenian Coins Collected by Y. T. Nercessian*, Los-Angeles, 2008, published in *Armenian Numismatic Journal* 5(35)/3 (2009), pp. 83–84, in *Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, The burial of Sisian. Coins, in: Khachatryan Zh., *The Burial of Sisian (second half of the 1st century BC)*, Yerevan, 2009, pp. 82–87, Pl. XIV, in *Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, A hoard of copper coins from the excavations of Artashat, *Handes Amsorya* 1/12 (2009), pp. 31–68, in *Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, The hoard of Sarnakunk, in: *Discover Your World*, An album-catalogue, Yerevan, 2009, pp. 12–13, in *Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, A coin emission during the reign of Levon I: some new investigations, in: Proceedings of the conference "A Sea Culture – A Culture of Humanity. A Dialogue of Civilizations", devoted to the 25th anniversary of the "Ayas" nautical research club, Yerevan, May 14–16, 2010, pp. 38–39 (in Arm.) and 75–76, in *Russian*.

VARDANYAN, Ruben, A coin emission during the reign of Levon I: some new investigations, in: Proceedings of the conference *A Sea Culture – A Culture of Humanity: A Dialogue of Civilizations* devoted to the 25th anniversary of the "Ayas" nautical research club, Yerevan, May 14–16, 2010, pp. 143–148, in *Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, *Sylloge of Roman Coins, Armenia*, vol. I, *Roman Republic*, Yerevan, 2011, pp. 116, in both *English and Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, A struggle for the title "King of Kings" in the context of the eastern policy of Rome in the 1st century BC (according to numismatic, epigraphic and narrative sources), *Patma-Banasirakan Handes* 1 (2011), pp. 230–252, in *Russian*.

VARDANYAN, Ruben, Tigran II the Great (a historical portrait), in: *Tigran the Great*, in: Proceedings of the international conference devoted to the 2100th anniversary of Tigran the Great's

reign (proceeded in 2005), Yerevan, 2011, pp. 39–43, in *Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, The “Gold coins” of Levon I, *Armenian Numismatic Journal* 8(38)/1–2 (2012), pp. 3–30, in *Armenian*.

VARDANYAN, Ruben, Some aspects of the Armenian Cilician numismatics, *Armenian Numismatic Journal* 9(39)/1 (2013), pp. 3–19, pls. 1–6, in *Armenian*.

VRTANESYAN, Levon, A parcel of Armenian coins from Aintab, *Armenian Numismatic Journal* 4(34)/3 (2008), pp. 45–50.

ZOHRABYAN, Armine, An exceptional gold coin of Shapur I, *e-Sasanika* 7 (2009), pp. 5. Available online at: <http://www.humanities.uci.edu/sasanika/pdf/e-sasanika7-zohrabyan.pdf>

ZOHRABYAN, Armine, The history of primary money, *Armyanskiy gumanitarniy vestnik* 1–2 (2009), pp. 108–116, in *Russian*.

ZOHRABYAN, Armine, On the spread in Armenian Highland of metal ware-coins, *Hushardzan/Taregirq* 6 (2010), pp. 115–120, in *Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, The coin collection of Lusik Aguleci, in: *Ancyali masunqner*, Yerevan, 2010, pp. 270–289, in *Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, A merchant in the ancient world, in: Proceedings of the conference “A Sea Culture – A Culture of Humanity. A Dialogue of Civilizations”, devoted to the 25th anniversary of the “Ayas” nautical research club, Yerevan, May 14–16, 2010, pp. 149–155, in *Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, The museum’s faithful friend (To the memory of the numismatist Mrs. Margo Karapetyan), *Tangarani Handes* 3 (2011), pp. 276–277, in *Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, The coinage of Armenia in Sasanian epoch, in: Proceedings of the conference “Two Peoples, Two Cultural and Two Religions. History and Modernity”, Short reports, Yerevan, 2012, pp. 36–38, in *Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, Safawid coin dies found in Armenia, in: *Payman*, Tehran, 2012, pp. 108–112, in *Armenian*.

ZOHRABYAN, Armine, A circulation of Byzantine coins with Islamic countermarks in Armenia in the 12th century, in: Proceedings of the international conference “Historic-Cultural Heritage and Modernity”, Short reports, Guymri, 2013, pp. 24–26, in *Armenian*.

Yerevan, February 12, 2014

ՈՒՂԵՑՈՒՅՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Հանդեսը լույս է տեսնում տարին երեք անգամ: Բոլոր հոդվածները անցնելու են գրախոսական քննություն համապատասխան մասնագետների կողմից: Տպագրված նյութերի հեղինակները կստանան PDF առանձնատիպեր:

Նյութերը կարող են ուղարկվել խմբագրությանը էլեկտրոնային եղանակով:

Հրատարակման ենթակա նյութերը չպետք է գերազանցեն 30 էջ (A4) 12pt տառաչափով, 1,5 տողամիջով և բոլոր կողմերից թողնված 2,5 սմ լուսանցներով: Նկարները և աղյուսակները պետք է գետեղված լինեն տեքստի մեջ: Անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով հոդվածների համար ամփոփումներ (ռեզյումե)՝ հայերեն և ռուսերեն լեզուներով: Հայերեն և ռուսերեն հոդվածները պետք է ունենան անգլերեն ամփոփումներ:

Հանդեսը պատասխանատու չէ հրապարակման իրավունքների համար, ինչի համար պետք է հոգան հեղինակները: Հանդեսի խմբագրական խորհուրդը նաև չի կրում հոդվածում արտահայտված գաղափարների և մտքերի համար պատասխանատվություն:

Հոդվածները պետք է ներկայացնել նշելով. ՎԵՐՆԱԳԻՐ, հեղինակի անունը և ազգանունը, գիտական աստիճանը, լուսանկար, հիմնարկի անվանումը, էլ. փոստի հասցեն:

ՀՂՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿԸ

Հղումները պետք տեղադրվեն տեքստում, տողատակերի ձևով՝

Ազգանուն, տարի, էջ (էջեր): Օրինակ՝ Վարդանյան Ա. Ռ., 2013, 219–230.

Օգտագործված աղբյուրների և գրականության ցանկը պետք է զետեղված լինի տեքստի վերջում՝

ԳՐՔԵՐ

Vardanyan A. R., The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Xth century AD, Tübingen, 2013, 287 p.

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Vardanyan A. R., A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740–750s, Journal of the Oriental Numismatic Society 217 (2013), pp. 9–15.

Խմբագրության հասցեն՝
Երևան 0019, ՀՀ Մարշալ Բաղրամյան
պող., 24/4,

Հեռ: +374 (0) 91511132

Էլ. փոստ: pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS

The Journal appears three times a year. The manuscripts can be submitted at any time. All articles will be peer-reviewed by appropriate specialists in the fields. The authors will receive a PDF off-print of their articles after publication. The articles can be also submitted electronically to the Editorial board.

The length of the manuscripts should not exceed 30 pages (A4 format), but if the length of the manuscript exceeds the limit the authors should consult Editor-in-Chief on the early stage of publication. The text must be typed with 12pt, 1,5 spaced with 2,5 cm aligns left from all sides. Illustrations should be gathered in the text supplied with description, provenance and original size of the image. The articles written in Armenian and Russian should be supplied with an English summary.

The Journal is not responsible for copyrights of objects illustrated in the article. The scientific board of the Journal is not responsible for ideas expressed in the articles. It also preserves rights to deny the publication of the article.

STYLE

The article should be presented as follows: TITLE, the Name of the author supplied with a photo with a brief mention to the institution represented by the author placed beneath it. A resume of 1 to 3 pages in length should be placed at the end of the text.

REFERENCES

The references should be gathered in the text in form of footnotes typed with 10 pt in form of:

Author, year, page(s) e.g. Vardanyan A. R., 2010, 219–230.

All bibliographic data must be gathered as Bibliography at the end of the manuscript.

FOR BOOKS:

Vardanyan A. R., – The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Xth century AD, Tübingen, 2013.

FOR ARTICLES:

Vardanyan A. R., – A contribution to the history of Oirat Mongols: Some coins of the Sutayid rulers of al-Jazira and southern Armenia, AH 740 – 750s, Journal of the Oriental Numismatic Society, vol. 217, 2013, pp. 9 – 15.

In collaborative works/books or presented at conferences/congresses:

Vardanyan A. R., Coins from the Alamut Period, in: P. Willey's, Ismaili Castles in Iran and Syria, London, 2005, pp. 288 – 307.

Vardanyan A. R., The accession of Hārūn ar-Rashīd to the throne and some aspects of 'Abbāsīd administration in Armīniya as reflected in sources, in Proceedings of the conference, 24–29 September 2012, pp. 6 with ill. (St. Hermitage, St. Petersburg).

While citing the same work again a form: *ibid.*, page(s) is preferable.

Publishing house address:

0019, Yerevan, Republic of Armenia,

Marshal Bagramyan Ave., 24/4

phone: +374 (091) 511132

E-mail: pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

When making use of the texts published by the Journal, a reference is arbitrary. A complete or partial reproduction of text has to be specifically approved by the Editor.

РУКОВОДСТВО ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал выходит три раза в год. Все статьи предварительно направляются на рецензию соответствующим специалистам. Авторы, чьи работы приняты к публикации, получают PDF версию своей работы. Материалы могут быть направлены в редакцию Журнала по электронной почте.

Подлежащие публикации материалы не должны превышать 30 страниц (А4 формат). Текстовая часть должна быть набрана размером шрифта 12pt и иметь поля со всех сторон в 2,5 см. Фотографии и графические изображения должны быть помещены внутри текста или в конце. Работы на английском, французском и немецком языках должны иметь резюме на армянском и русском языках от 1 до 3 страниц. Материалы представленные на армянском и русском языках должны иметь резюме на английском языке (до 3 страниц).

Журнал не несет ответственности за права на публикацию тех или иных материалов, представленных авторами.

Редакционная коллегия Журнала не несет ответственности за высказываемые в работах авторов идеи, положения и постулаты.

Работы должны быть оформлены следующим образом:

Заглавие, имя и фамилия автора, уч. степень, фотография (3x4), наименование организации и эл. почты автора.

ССЫЛКИ И БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

Ссылки должны быть подстрочными и оформлены следующим образом:

Фамилия, год, страница(ы), например: Варданян А., 2013, 219-230.

Приложенный к статье библиографический список, должен быть оформлен следующим образом:

ДЛЯ КНИГ

Пономарев А., Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII – XV вв., Москва, 2012.

ДЛЯ СТАТЕЙ В ЖУРНАЛАХ И В СБОРНИКАХ

Акопян А., Евгений Александрович Пахомов (1880–1965), Эпиграфика Востока, вып. 30, Москва, 2013, стр. 310 – 321.

Варданян А., Некоторые аспекты аббасидской администрации в “Армении” в первые годы халифата Харун ар-Рашида (786 – 809 гг.), в: Сборник статей международной конференции, посвященной 125-летию со дня рождения академика Иосифа А. Орбели, Ереван, 13 - 16 сентября 2012, стр. 117 - 122.

При ссылке на уже упомянутую работу используется аббревиатура *ibid.*, *page(s)*.

Адресс редакции

0019, Ереван РА, пр. Маршала Баграмяна 24/4

Тел.: +374 (091)511132

E-mail: pavelchobanyan@gmail.com

www.haygithimnadram.am

При использовании материалов, опубликованных в журнале, ссылка обязательна. Воспроизведение материалов допускается только с разрешения редакции.

*Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,
Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, (+374 91) 511132
Адрес редакции: 375019, Ереван-19,
пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, (+374 91) 511132
24/4, Marshal Baghramyan
Ave., Yerevan, 375019.
Tel: (+374 10) 521362, (+374 91) 511132*

*www.haygithimnadram.am
Email: info@haygithimnadram.am; pavelchobanyan@gmail.com*

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

Վկայական N 03Ա.900182
21.01.2013

Խմբագրության հասցեն. 375019, Երևան-19,

Մարշալ Բաղրամյան պողոտա 24/4, հեռ. (+374 10) 521362, (+374 91) 511132

Адрес редакции: 375019, Ереван-19,

пр. Маршала Баграмяна 24/4, тел.: (+374 10) 521362, 091.511132

24/4, Marshal Baghramyan

Ave., Yerevan, 375019.

Tel: (+374 10) 521362, 091.511132

www.haygithimnadram.am

*Email: info@haygithimnadram.am;
pavelchobanyan@gmail.com*